

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стратегічна ПАНОРАМА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 • 2023

Свідоцтво про реєстрацію КВ № 17372-6142ПР,
видане Міністерством юстиції України 17.12.2010 р.

Усі права захищено. При використанні матеріалів «Стратегічної панорами» посилання на видання обов'язкове.

Рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право редагувати та скорочувати тексти. Редакція не завжди поділяє позицію авторів. Відповідальність за зміст несуть автори матеріалів.

«Стратегічна панорама» – науковий журнал Національного інституту стратегічних досліджень. Видання публікує результати наукових досліджень з проблемних питань національної безпеки держави, міжнародних відносин.

Розраховано на широке коло вітчизняних і зарубіжних фахівців, які цікавляться цією проблематикою.

Матеріали подавати за адресою:

вул. Генерала Алмазова, 18/7, к. 212, м. Київ, Україна, 01113
Національний інститут стратегічних досліджень

Джизі Тетяні Василівні

Тел. для довідок: +38 044 286 2125

e-mail: publish@niss.gov.ua

Редагування: **Карбовнича Т. В., Кривенко Г. Л.**

Оригінал-макет: **Сердюк Л. В.**

Коректура: **Карбовнича Т. В.**

Відповідальна за випуск: **Джизі Т. В.**

Формат 60x84/8. Гарнітура Minion Pro.
Папір офс. № 1. Обл.-вид. арк. 11,27.

Ум. друк. арк. 12,57. Наклад 200 прим.

Віддруковано:
ТОВ "Видавничий дім "Бук-Друк"
10021, м. Житомир, вул. Степана Бандери, 2

Адреса редакції:

вул. Пирогова, 7-А,
м. Київ, Україна, 01030
Тел. +38 044 286 2125

Головні редактори:

Богомолов Олександр Вікторович – д-р філол. наук, с.н.с., директор Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна;

Дубов Дмитро Володимирович – д-р політ. наук, с.н.с., завідувач відділу інформаційної безпеки та кібербезпеки центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Заступник головного редактора:

Кравченко Валерій Вікторович – канд. іст. наук, керівник експертної групи аналітичного забезпечення політичного директорату Міністерства закордонних справ України, Київ, Україна.

Заступник головного редактора – відповідальний секретар:

Джизі Тетяна Василівна – канд. політ. наук, доц., заступник завідувача відділу редагування та видавничої справи НІСД, Київ, Україна.

Члени редколегії:

Веселовський Андрій Іванович – канд. політ. наук, радник директора НІСД, Київ, Україна;
Года Семенов – д-р, директор Програми з майбутнього безпеки та співробітництва в Європі, Братислава, Словаччина;

Донай Лукаш – д-р політ. наук, професор кафедри міжнародних відносин Університету імені Адама Міцкевича у Познані, Польща;

Дубовик Володимир Алімович – канд. політ. наук, доцент кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Одеса, Україна;

Жаліло Ярослав Анатолійович – д-р екон. наук, с.н.с., заступник директора – керівник центру економічних і соціальних досліджень НІСД, Київ, Україна;

Жожа Юлія-Сабіна – д-р, ад'юнкт-професор Джорджтаунського університету, старший науковий співробітник Інституту Близького Сходу, старший науковий співробітник центру Глобал Фокус, Вашингтон, США;

Корнієвський Олександр Анатолійович – д-р політ. наук, проф., головний науковий співробітник відділу суспільних процесів центру внутрішньополітичних досліджень НІСД, Київ, Україна;

Костенко Андріана Миколаївна – д-р політ. наук, доц., доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету, Суми, Україна;

Манжол Володимир Андрійович – д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна;

Матерняк Даріуш – д-р філософії у сфері безпекових досліджень, Президент Центру досліджень Польща – Україна, Варшава, Польща;

Парахонський Борис Олександрович – д-р філос. наук, проф., головний науковий співробітник відділу нових викликів центру зовнішньополітичних досліджень НІСД, Київ, Україна;

Резнікова Ольга Олександрівна – канд. екон. наук, с.н.с., завідувач відділу проблем стратегічного планування центру безпекових досліджень НІСД, Київ, Україна;

Рябцев Геннадій Леонідович – д-р наук з держ. упр., проф., головний консультант відділу критичної інфраструктури, енергетичної та екологічної безпеки центру безпекових досліджень НІСД, Київ, Україна;

Собкевич Оксана Володимирівна – д-р екон. наук, проф., завідувач відділу секторальної економіки центру економічних і соціальних досліджень НІСД, Київ, Україна;

Струтинська Тетяна Зіновіївна – канд. політ. наук, доц., доцент кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна;

Суходоля Олександр Михайлович – д-р наук з держ. упр., проф., завідувач відділу критичної інфраструктури, енергетичної та екологічної безпеки центру безпекових досліджень НІСД, Київ, Україна;

Теміров Юрій Тешабайович – канд. іст. наук, доц., декан факультету історії та міжнародних відносин Донецького державного університету імені Василя Стуса, Вінниця, Україна;

Тодоров Ігор Ярославович – д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна;

Тютюнник Вадим Петрович – канд. військ. наук, доц., провідний науковий співробітник відділу воєнної політики центру безпекових досліджень НІСД, Київ, Україна;

Федуняк Сергій Георгійович – д-р політ. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна;

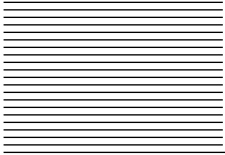
Читадзе Ніка – д-р філософії, директор Центру міжнародних досліджень, професор Міжнародного Чорноморського університету, Тбілісі, Грузія;

Шеліговський Даніель – д-р філософії у сфері політичних наук і державного управління, директор Східноєвропейської програми Польського інституту міжнародних відносин, Варшава, Польща;

Шерр Джеймс – старший науковий співробітник Інституту зовнішньої політики Естонії Міжнародного центру оборони і безпеки, науковий співробітник Програми «Росія – Євразія» Королівського інституту міжнародних відносин (Чатем Хаус), офіцер Ордену Британської імперії, Лондон, Велика Британія;

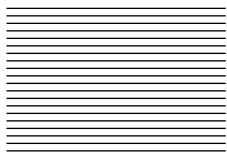
Яворська Галина Михайлівна – д-р філол. наук, проф., головний науковий співробітник відділу нових викликів центру зовнішньополітичних досліджень НІСД, Київ, Україна;

Янішевський Сергій Олександрович – канд. іст. наук, вчений секретар НІСД, Київ, Україна.

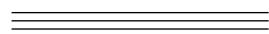

ЗМІСТ

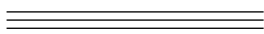
<i>Nika Chitadze</i>	How the Russia-Ukraine War Changed the Modern World	5
<i>Боротканич Н. П.</i>	Вплив війни Росії проти України на світовий космічний сектор	18
<i>Маркєєва О. Д., Розвадовський Б. Л.</i>	Формування системи антитерористичної безпеки держави у сучасних умовах	27
<i>Власенко Р. В., Яценко Л. Д.</i>	Соціальні ризики: чинники формування та наслідки	37
<i>Токман В. В.</i>	Українська автокефалія у національному та глокальному контекстах	47
<i>Бакальчук В. О.</i>	Потенціал стійкості і відновлення креативного сектору економіки України	59
<i>Палій Г. О.</i>	Досвід Латвії у здійсненні перехідного правосуддя та висновки для України	72
<i>Борділовська О. А.</i>	Особливості стратегічної культури Пакистану	84
<i>Паливода В. О.</i>	Протидія інформаційній агресії: розвиток національної наукової школи (рецензія на монографію Д. В. Веденєєва, О. Г. Семенюка «Розвиток в Україні науково-концептуальних та організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї як знаряддю гібридної конфліктності (1991–2022 рр.)»)	97

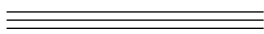
CONTENTS

Nika Chitadze How the Russia-Ukraine War Changed the Modern World 5

Nataliia Borotkanych The Impact of Russia's War Against Ukraine
on the Global Space Sector 18

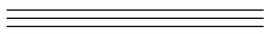
*Oksana Markieieva,
Bronislav Rozvadovskyi* Counterterrorism Security of the State
in the Current Context 27

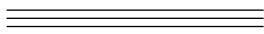
*Roman Vlasenko,
Liubov Yatsenko* Social Risks:
Factors and Consequences 37

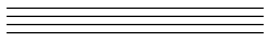
Volodymyr Tokman Ukrainian Autocephaly
in National and Global Contexts 47

Vladyslava Bakalchuk The Potential for Resilience and Recovery
in the Creative Sector of the Economy of Ukraine 59

Ganna Palii The Experience of Latvia in Transitional Justice
and Takeaways for Ukraine 72

Olena Bordilovska Pakistan's Strategic Culture 84

Volodymyr Palyvoda Countering Information Aggression:
The Development of a National Research School
(Book Review: *Vedeneev, D., Semenyuk, O. (2022). The Development of research,
conceptual, organizational and functional frameworks in Ukraine for countering
psychological weapons in hybrid conflict. Kyiv: Infotech Public Enterprise*) 97

HOW THE RUSSIA-UKRAINE WAR CHANGED THE MODERN WORLD

UDC 355.01(477+470):32(4/9)

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2023.01>

Nika Chitadze –
Ph. D., Professor,
International Black Sea University,
Director of the Center for International Studies,
Tbilisi, Georgia

➔ **The author** analyzes the geopolitical, economic, energy, military, historical, informational, and other important factors, which played a role in the Russian military aggression against Ukraine.

Particularly, the author presents a comprehensive overview of the reasons behind the implementation of the intervention in Ukraine and the violation of the main principles of morality and international law by Russia. Furthermore, the author shows how Russia is losing geopolitical influence in the world and particularly in the post-soviet space, which the Kremlin considers as a zone of geopolitical and geostrategic interests of Russia after the disintegration of the Soviet Union.

The author also examines the economic consequences of the war, including how the military operation has damaged the Russian economy, and how this has negatively affected the Russian government's budget. One of the results of it is the decreasing volume of Russian oil and gas exports, especially in the European market. In this context, some aspects of how the war affects the global economy are also discussed and analyzed.

Regarding military aspects, the statistical data related to Russian losses in the war, including military personnel and military techniques also are considered in the framework of the research.

In the research, attention is paid to the importance of analyzing some historic factors, related to the imperialistic policy of the Russian empire, the Soviet Union, and the Russian Federation accordingly from the 19th century till now. Particularly, the focus is on kinds of violations that have been implemented by their rulers against different states and nations, including mass deportations and genocides of the civilian population.

In conclusion, the author presents possible scenarios for developments related to the Russia-Ukraine war.

Keywords: Ukraine, Russia, geopolitics, economy, energy, military, history.

Ніка Читадзе

ЯК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЗМІНИЛА СУЧАСНИЙ СВІТ

➔ У *статті* проаналізовано геополітичні, економічні, енергетичні, військові, історичні, інформаційні та інші чинники, що відіграли роль у воєнній агресії Росії проти України.

Подано комплексний огляд причин здійснення інтервенції в Україну та порушення Росією основних принципів моралі й міжнародного права. З'ясовано, як Росія втрачає геополітичний вплив у світі, зокрема на пострадянському просторі, який Кремль розглядає як зону геополітичних і геостратегічних інтересів Росії після розпаду Радянського Союзу.

Досліджено економічні наслідки війни, а саме скорочення обсягів російського експорту нафти і газу, особливо на європейському ринку, що заподіяло шкоду російській економіці та негативно вплинуло на російський державний бюджет. У цьому контексті також обговорюються та аналізуються деякі аспекти впливу російсько-української війни на світову економіку.

Що стосується військових аспектів, то в рамках дослідження також розглядаються статистичні дані, котрі відбивають втрати Росії у цій війні, зокрема військового персоналу та військової техніки.

У статті також обґрунтовано важливість урахування історичних факторів, пов'язаних з імперіалістичною політикою Російської імперії, Радянського Союзу та Російської Федерації від XIX ст. до наших днів. Окреслено види порушень, які їхні очільники вчиняли проти різних держав і націй, включно масові депортації та акти геноциду цивільного населення.

На завершення, подано можливі сценарії розвитку подій, пов'язаних з російсько-українською війною.

Ключові слова: Україна, Росія, геополітика, економіка, енергетика, військо, історія.

When discussing the Russia-Ukraine war, it is perhaps more important to analyze the main factors that contributed to significant geopolitical changes as a result of the war. In particular, before Russia's murderous aggression against Ukraine, there was an impression that Vladimir Putin was at the zenith of his military-political games. Before 2022, many experts considered Russia to be one of the important "geopolitical centers". We can name several factors as the reason for this, namely:

1. Russia, together with the USA, was considered the strongest nuclear power, because it is recognized that Russia and the USA together possess more than 90 % of the world's nuclear potential.
2. During Putin's rule, Russia managed to establish full control over Chechnya.
3. Russia became a member of the Group of Eight (i.e., the Group of Seven turned into the Group of Eight).
4. Russia has completely occupied the territories of Georgia – Abkhazia and the former South Ossetia Autonomous Region, and no one prevented Russia from this action, and no sanctions were imposed against Russia, and on the contrary, the new US administration led by Barack Obama in 2009 jointly implemented the "reset policy" with Russia.
5. High oil and gas prices and the increase in exports of Russian energy resources to the European market brought unprecedented financial profits to Russia. As a result of the export of Russian gas to Europe alone, the annual income of Putin's regime exceeded €400 billion, and the foreign exchange reserves of Russia exceeded \$643 billion [1]. Moreover, the construction of two gas pipelines from Russia to Germany, "Northern Stream-1" and "Northern Stream-2" was completed (the capacity of each gas pipeline exceeded 50 billion cubic meters per year) [2].
6. During the illegal occupation of the Crimean peninsula by Russia in 2014, Russia took possession of the mentioned region of Ukraine relatively easily, which increased the existing ideas about the invincibility of the Russian army at that time. The temporary annexation of Crimea was followed by relatively mild sanctions from the West, creating the impression that the Western democratic world was holding Russia to account.
7. Russia also achieved some success (for it) in Syria. In particular, by intervening in the Syrian conflict, the Kremlin managed to keep Bashar Assad in office, despite western demands for his resignation. In addition, Russia created the illusion that the so-called destruction of the "Islamic State" on the territory of Syria was a result of its active military actions.

8. Russia managed to obtain an almost exclusive right (the Turkish factor should be taken into account to some extent) to mediate in the Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan, one of the results of which was the fact that Russia deployed about 1,980 Russian “peacekeepers” in the conflict zone from 2020.

9. At the same time, the USA and its Western allies withdrew their troops from Afghanistan in 2021, which allowed the “Taliban”, which the West had been fighting since 2001, to regain control of Afghanistan, which was seen as a weakness of the West and a victory for Russia to some extent [3].

10. Russia managed to grow its international authority and strengthen its geopolitical influence outside the post-soviet space (which the Kremlin traditionally considers its sphere of influence), namely in Africa – when several Russia-Africa summits were held, in which the leaders of more than 20 African countries participated, as well as Latin America, where Venezuela is considered an ally of Russia [4].

11. With the creation of BRICS (Brazil, Russia, India, China, Republic of South Africa), Russia formed a de facto anti-Western alliance with the leading geopolitical players of Latin America, Asia, and Africa.

12. Before the 2022 war, Russia demonstrated its military potential. For example, president Putin boasted that Russia had successfully tested a supersonic missile system and that Russia was the first country in the world to receive a new type of strategic weapon.

Based on the above, a significant part of the international community was convinced that Russia would easily succeed in conquering Ukraine. For example, on the day of Russia’s invasion of Ukraine, US intelligence predicted the fall of Kyiv in a few days. But a year later, the Russian president found himself trapped in a war that went wrong with catastrophic mistakes and without a strategy to get out of a difficult situation. Shortly before the New Year, amid the cancellation of the final press conference (which Vladimir Putin has traditionally held at the end of each year), the impression was given that the president is worried about the unpopularity and the prolongation of the war. Moreover, there is an opinion that the Russian leader may be terminally ill and intends to leave his post. In any case, the military adventure on February 24, 2022, left the Kremlin with no chance for a “dignified” exit from the war, and its influence decreased in many areas.

Consequently, the war started by Vladimir Putin radically changed the contemporary world. Based on this, we can discuss what issues and problems arose in the world after the start of the Russia-Ukraine war and what main factors led to cardinal geopolitical, geoeconomic, and geostrategic changes on our planet. In particular

Geopolitical factors

Based on the results of the war, it can be said that Russia’s geopolitical influence around the world has decreased. Before 2022, many experts considered Russia – the largest country in the world in terms of territory (17.1 million square kilometers) – as one of the important “geopolitical centers” [5]. In particular, there was an opinion about a multipolar world, where Russia controlled the largest geopolitical space, in particular the post-Soviet space, which is 1/6 of the world’s land area. Accordingly, various political scientists and political figures believed that the victory of Atlanticism in the Cold War in the 1990s was a temporary event, and in the first and second decades of the 21st century, the rise of Eurasianism took place as a result of the strengthening of Russia. However, at the current stage, as a result of Russia’s economic and military weakening, it can be said that the importance of Russia as one of the leading geopolitical forces has been thoroughly shaken.

A clear example of this is the fact that Russia is losing geopolitical influence in the post-Soviet space, which Russia officially called the “near abroad”. Examples of this are Kazakhstan’s attempt to export oil produced on its territory to the international market through the territory of Georgia and thus bypassing Russia, Turkmenistan’s desire to also export natural gas to Europe to bypass Russian territory, the movement started in Armenia for the country to leave the Collective Security Treaty Organization, and in the city of Gyumri of the same country, the Russian military deployed there should leave the territory of Armenia. Also, it is important to mention that Emomali Rakhmon, the President of Tajikistan, publicly addressed Vladimir Putin at the Russia-Central Asia Summit and demanded from him confirmation of respect of statehood of Tajikistan and other countries. In addition, the President of Moldova, Maia Sandu, demanded the withdrawal of the 14th Russian army (located in Transnistria) from the country.

Also, it is necessary to note that Russia is gradually losing its influence in the mediation between Armenia and Azerbaijan and therefore in solving the Nagorno-Karabakh problem. In November 2020, Russia presented us as the main “guarantor” for the settlement of the conflict between Armenia and Azerbaijan around Nagorno-Karabakh, when it seemed that Russia stopped hostilities in Nagorno-Karabakh and deployed its own “peacekeeping forces” – 1,980 military personnel for separating the belligerents in the zone. However, in August-September 2022, Azerbaijan (taking into account Russia’s involvement in the war in Ukraine) carried out a military attack in the area of responsibility of Russian “peacekeepers” and occupied a strategic area in the direction of the Lochin corridor [6]. In addition, during a meeting with the leaders of Armenia and Azerbaijan, the EU expressed its readiness to deploy its monitors on the Armenia-Azerbaijan border.

The war in Ukraine has created a threat of geopolitical conflict and a cold war in the Arctic, as the war has disrupted cooperation between Russia and the countries of the Arctic region. This change threatens the ecology of the region and the people living there. The conflict over oil and gas resources located in the Arctic region may also intensify, especially since according to various data, more than 10 % of the world's oil and gas resources are located in the Arctic region [7].

In addition, Russia's aggressive actions have strengthened NATO as the main symbol of Atlanticism. The North Atlantic Alliance came out with a united front in support of Ukraine, and the expansion of the alliance is on the agenda as Finland and Sweden are considering joining NATO. In addition, certain geopolitical or geostrategic disagreements between the American and European allies of NATO have significantly decreased.

Military factors

The Russian-Ukrainian war has completely shattered the myth of Russia – as the second greatest army in the world. As a result of the war, the Russian army has suffered colossal losses, in particular, according to the General Staff of the Ukrainian Armed Forces [8]:

- Land-power – about 127,500 servicemen
- Tanks – 3,201 units
- Armor – 6,378 units
- Artillery systems – 2,197 units
- Multiple launch rocket (MLRS) – 454 units
- Anti-aircraft combat systems – 221 units
- Aircraft – 293 units
- Helicopters – 284 units
- Operational-tactical UAVs – 1,951 units
- Winged rockets (dropped) – 796 units
- Ships / boats – 18 units
- Cars and fuel tanks – 5,048 units
- Special technical pieces – 200 units.

It is also noteworthy that the Russian army invaded by Ukraine lost 9,001 units of land, air, and maritime military and combat equipment from February 24, 2022, to January 2023, compared to 2,759 by the Ukrainians.

This includes at least 1,671 tanks of various modifications lost by the Russian army on the battlefield, 545 of which were taken by the Ukrainian army!

As a result, before Ukraine and the Western countries negotiated the transfer of Leopard and Abrams tanks, the Ukrainian defenders gathered a more or less Russian tank farm on the battlefield.

In addition to the tanks, other armor from the Russian occupation forces are in the hands of the Ukrainians, including 257 armored vehicles; 592 infantry combat machines; 96 armored personnel carriers; 106 special engineering machines; 19 self-propelled anti-tank missiles; 104 self-propelled artillery units; 50 jet firefighting systems; 93 towed artillery units; 13 artillery-areas; 22 self-propelled anti-aircraft missile units; 9 radiolocation stations [8].

What can the future of warfare be like?

As a result of the war, an idea of what future wars may be like can be drawn. On the one hand, the Ukrainian war has shown the importance of modern technology – such as satellite internet and drones, on the other – war has become significantly old-fashioned with its trenches, and artillery duels.

The war has brought some profits to the weapons companies. The most profits are made by American and European companies in the military-industrial complex. The war has proven that Western weapons are more effective than Russian ones. It is enough to compare tanks. On the one hand, there are the American Abrams, German Leopard and British Challengers, on the other, the T-72 or T-90 Russian tanks.

In this case, it is also important to note the importance of cyberspace. In the last decade, there has been increasing activity between different states, including the confrontation between Russia and Ukraine in cyberspace. Overall, the financial loss caused by cyberattacks exceeded \$6 trillion [6].

The nuclear war factor

Putin's aggressive actions have returned and revived the fear of nuclear war. For example: On December 21, 2022, Vladimir Putin reiterated at a meeting with senior officials of the Ministry of Defense his blackmail that the triad of the Nuclear Triad was a major guarantor of Russia's sovereignty and territorial integrity and also a continuation of its improvement. According to the Russian dictator, by 2022, 91 % of its strategic nuclear arsenal consisted of modern weapons [9].

Later, in February 2023, Putin announced that in 2023 Russia would deploy in combat the first Sarmat missile system with a new heavy missile and continue to fully operate the Kinjal synergistic systems. According to him, the share of modern weapons and equipment in the maritime strategic nuclear forces will reach 100 %.

In addition, Russia tested an intercontinental ballistic missile when US President Joe Biden was in Europe in February 2023. The name of this missile is Sarmat, which is called Satan II in the West.

At the same time, in the appeal by Russian president Putin on February 21 to the state duma and federation council of Russian parliament, the dictator said that Russia was suspending its involvement in the “further reduction and restriction of strategic offensive weapons”, which the Russians referred to as SNV-III and the Americans as New START.

The treaty was signed between the US and the Russian Federation on April 8, 2010, and was signed by the then US and Russian presidents, Barack Obama and Dmitry Medvedev.

In this case, it is important to note that to reduce and control strategic nuclear weapons with Russia, US President Barack Obama began with the Kremlin a reset policy aimed at reducing strategic nuclear weapons, as well as the development of cooperation between Russia and the United States around the Iranian nuclear program and North Korean missile programs, and ongoing hostilities in Afghanistan.

Consider what the “nuclear treaty” in place between the US and Russia is.

Since 1972, this has been the seventh treaty that has defined the parity of American and Soviet / Russian strategic nuclear weapons and thus regulated the nuclear confrontation between the two states.

By the way, this agreement, which was concluded for a 10-year term, expired in 2021, but then president Putin himself signed a five-year extension of the document until February 2026.

This treaty provides that the US and the Russian Federation may have no more than 700 intercontinental ballistic missiles in combat readiness, submarine ballistic missiles, and heavy bombers with no more than 1550 nuclear warheads.

According to this agreement, as of September 1, 2020, the US arms were to include 675 units of strategic nuclear warheads carriers and 1,457 nuclear warheads.

The strategic nuclear weapons of the Russian Federation, according to that 2020 agreement, were to include 510 units of strategic nuclear carriers and 1,447 nuclear warheads.

Russia’s announcement of a moratorium on this agreement means that the cooperation will stop and the control mechanism will be completely disrupted, so nuclear militarization will be very likely to start at a new growing pace [9].

The Russia-Ukraine war and the factor of political leaders

On the one hand, the hostilities have weakened Vladimir Putin as a political figure, who was previously considered an accountable politician. Consequently, Russia also weakened, its influence and authority, and the Kremlin’s reputation was damaged.

The Russia-Ukraine conflict has demonstrated the importance of charismatic leadership. Ukrainian President Volodymyr Zelenskyy has become a world leader, and the result of this is that the world’s leading states, along with other countries, support, respect, and maintain contact with the Ukrainian President and the Ukrainian political elite.

Migratory consequences of the Russia-Ukraine war

Russia’s aggressive actions forced 14 million Ukrainians to become refugees. In addition, Russia forcibly transferred more than a million people from its occupied regions of Ukraine to Russia.

As a result of the Kremlin’s expansionist policies, new Russian diasporas were created abroad. More citizens left Russia in the last 12 months than since the 1917 revolution [10]. According to various data, more than 2 million people have left Russia [10].

Russia and conflict regions

The Russia-Ukraine war refocused attention on the issue of Taiwan. In particular, Russia’s action has raised the question of what Beijing’s steps will be towards the recalcitrant island – will China invade like Russia or vice versa – will Beijing measure a hundred times before promising anything?

However, tensions in the region have risen steadily in recent months, with China conducting one of its largest naval and air exercises around Taiwan in December 2022.

At the beginning of Russia’s war in Ukraine, many experts worried that China would decide to take active steps against Taiwan. But now some analysts believe that China, seeing the united reaction of the West (especially the European Union) to the Russian invasion of Ukraine, will not dare to do so.

Also, the Russia-Ukraine war accentuated the problems of the Russian-occupied and separatist regions of Abkhazia, the former South Ossetia Autonomous District (Georgia), and Transnistria (Moldova). After the end of the Russia-Ukraine war, the issue of solving the problems related to these occupied regions will be on the agenda of the international community.

Russia and the consolidation of the Ukrainian nation

Russian aggression has strengthened Ukrainian national identity. For example, in the first decade of the 21st century, Ukrainian society was divided into two and the pro-Russian part constituted about half of the Ukrainian population. This fostered the victory of the pro-Russian leader Viktor Yanukovich in the presidential elections of Ukraine in 2010, as well as the fact that in 2006 a sociological survey conducted in Ukraine determined that only 24 % of Ukrainians supported the country's accession to NATO (this when the Orange Revolution in Ukraine had just taken place). Since 2014, the occupation of Crimea by Russia, and especially since February 2022, the attitude of Ukrainians towards Russians has drastically changed. Today, there are no pro-Russian people in Ukraine, except for the temporarily occupied territories of Ukraine. No one in the world equates these two nations anymore. When naming the cities of Ukraine, Ukrainian transliteration is used more and more often, for example, instead of Kiev, Kyiv, Lviv instead of Lvov, and Kharkiv instead of Kharkov, etc. In addition, the teaching of the Russian language has already been banned in Ukrainian schools [6].

International isolation of Russia

The Russia-Ukraine war led to Russia's isolation in other directions as well. In particular, even though Russia carried out the genocide of the Chechen people over the course of two wars in Chechnya, with 160,000 to 200,000 people, primarily civilians, dead, the International Olympic Committee still gave Russia the right in 2004 to host the Winter Olympic Games in 2014. In particular, the Winter Olympics were held in Sochi, and despite the aggression against Georgia in 2008 and the occupation of 20 % of the country, in 2010 FIFA chose Russia as the host country for the 2018 World Cup. However, as of 2022, Russia has been removed from virtually all international sporting competitions and will most likely not be allowed in any international sporting tournaments for a long time. In addition, citizens of Russia and Belarus were banned from participating in the Olympics and the broadcasting of the Olympics was banned in the territory of both countries [11].

Russia's connection with various countries of the world in the fields of sports, science, and art has been significantly disrupted. Russian athletes will not be able to participate in the Olympics and international tournaments in various sports.

In addition, Russia was excluded from the ranks of such international institutions as the Council of Europe, the UN Human Rights Commission, and dozens of other structures.

Russia and the reaction of the international community to the war

The Russia-Ukraine war has revealed the mood of the international community toward war on the political map of the world. In particular, about 1/3 of the world's population, based on their anti-American sentiments, blames the West for the Russia-Ukraine war, about 1/3 has an indifferent position and a third supports Ukraine and the West [6].

As for the anti-western countries, of course, we should first mention Belarus, as well as Iran, as for China and India, these countries have a relatively pragmatic policy. For example, China has close economic relations with the West, in 2021 the trade turnover between China and the United States exceeded \$700 billion [12], while with Russia it was only \$147 billion [13]. At the same time, China is trying to distance itself from Russia in terms of military cooperation, although the positions of official Beijing and Moscow coincide in some cases from a geopolitical or ideological point of view.

Informational factors of the war between Russia and Ukraine

Another result of the hostilities is that the war has made it difficult to receive information from Russia. In particular, information is hidden on such issues as what socio-economic or political processes are developing in the country, etc. This is the result of the fact that the strict measures taken by the Russian authoritarian government forced many representatives of the Western media to refuse to work in Russia and those who were working moved to another country to work. With the actions of Putin's regime, the independent Russian mass media has also been "shut up".

Energy factors of the Russia-Ukraine war

The Kremlin's expansionist policy changed the energy strategy of the West, primarily Europe. In particular, the war forced the West to think more about green technologies and the use of nuclear energy (due to the increase in prices of traditional energy resources – gas and oil), as well as alternative energy projects, in particular, about receiving natural gas from the USA (shale gas), North Africa and Norway, as well as receiving oil and gas from the Middle East, the Caspian Sea region, and Central Asia, etc.

As a result, gas imports from Russia decreased. In particular, compared to 2021, in 2022, gas production in Russia was 12 % less, and exports decreased by about a quarter. The reduction took place, primarily in the EU countries. For example, before the Russia-Ukraine war, the share of fuel supplied by Gazprom in the volume

of natural gas consumed by the EU countries exceeded 40 %, and the highest rate of dependence on Russian gas (55 %) was in Germany (a total of 90 billion cubic meters consumed over the year). As we know, only after Russia invaded Ukraine, did the EU countries and, first of all, Germany, decided to reduce the consumption of Russian gas. Just two months after the start of the war, Germany reduced its dependence on Russian gas to 35 %, and the shutdown of the Nord Stream made it theoretically impossible to consume Russian natural gas [14].

In total, by the fall of 2022, the EU's dependence on Russian natural gas has decreased from 40 % to 7 % [14].

In this case, it would be interesting to discuss energy projects related to the Caspian Sea region. In particular, the goal of the government of Azerbaijan is to export about 24 billion cubic meters of natural gas to the international market in 2023, of which to supply Europe with about 12 billion cubic meters of natural gas. It is worth noting the fact that in 2021, Azerbaijan supplied 8 billion cubic meters of gas to Europe [14].

Due to the Russia-Ukraine war, in July 2022, the European Union and Azerbaijan reached an agreement, according to which the gas export from Azerbaijan to the European Union will be doubled to 20 billion cubic meters by 2027. Nevertheless exports to Europe amounted to only 11.4 billion cubic meters in 2022, although in 2023 this indicator is expected to increase to 11.6 billion cubic meters [14].

As for the position of another state of the Caspian Sea region, Turkmenistan, it is worth noting that at the end of 2022, the leaders of Turkey, Turkmenistan, and Azerbaijan discussed the issue of supplying Turkmen gas to Europe through the territory of Georgia at a trilateral summit. In general, it is planned to transport gas from Turkmenistan to Azerbaijan, and then transfer it to the Southern Corridor pipeline network, which connects Azerbaijan to Europe through Georgia and Turkey. It is important to note that the issue of supplying Turkmen gas to Europe while bypassing Russia was discussed before, but unsuccessfully. However, after the war in Ukraine, the topic of finding alternative routes for the transportation of energy trains became relevant.

It should be emphasized that the vast resources of Turkmenistan are mostly unused because Ashgabat is not able to transport them to Europe. The reason is that there is no agreement on the transportation of Turkmen gas through the Caspian Sea and then through the pipeline. At the current stage, almost a third of Turkmen gas is supplied to China, and the rest to the domestic market and Russia. At the end of 2020, Turkmenistan's gas reserves amounted to 13.6 trillion cubic meters, which was a third of Russia's reserves [14].

US-EU energy relations

As a result of Russia's aggression, the export of shale gas extracted by the USA to Europe (through gas liquefaction – LNG) increased by 2.5 times in 2022.

Overall, European countries increased their total imports of liquefied natural gas (LNG) by more than 60 % to 125 million tons last year, with the United States becoming the largest supplier of the fuel. In particular, according to the results of 2022, Europe increased the volume of LNG imports from 75 million tons (102 billion cubic meters) to almost 125 million tons (170 billion cubic meters), and according to the data of 2022, the United States of America became the largest supplier of liquefied gas to Europe. In particular, imports from the USA increased from 21.4 million tons (29 billion cubic meters) to 53 million tons (72 billion cubic meters) [15].

Embargo against Russia in the field of oil policy

As for oil policy, the following should be noted here. In particular: As a result of the ceiling imposed by the Group of Seven on Russian oil prices, which amounted to \$60 per barrel, the price of Russian oil, Urals, fell to \$50.47 per barrel in December 2022. By comparison, March Brent crude futures were trading at \$78.28 per barrel at press time, while February WTI crude futures were trading at \$73.11 per barrel. In addition, in the last four weeks of 2022, oil exports from Russia fell to a minimum. In particular, in December 2022, the offshore supply of oil from Russia decreased by 117,000 barrels per day to an average of 2.615 million barrels per day [16].

In addition, the issue of oil exports from the Caspian Sea region is on the agenda, bypassing Russia in Europe and the international market as a whole.

For example, Kazakhstan formed a working group to increase oil exports through Georgia to 15 million tons. The purpose of this group is to work on the development of the Trans-Caspian International Transport Route (TITR) for the export of Kazakh oil. According to the Kazakh authorities, the goal of the working group is for TITR to provide transport capacity for the export of 6.5 million tons of oil in 2023, increase it to 7.5 million tons in 2024, and to 15 million tons by the end of 2025 [17].

The Trans-Caspian International Transport Route (TITR), i.e. the "Middle Corridor", passes through China, Kazakhstan, the Caspian Sea, Azerbaijan, Georgia, and Turkey, and then through European countries. The Baku – Tbilisi – Kars railway, currently in operation, is a part of this corridor.

Currently, the main export route for Kazakh oil is the Caspian pipeline consortium system, which passes

through the territory of Russia and ensures the exit of Kazakh crude oil to the international market through the Russian port of Novorossiysk. Kazakh oil comprises more than 80 % of the volume transported by this pipeline. In total, the capacity of the pipeline is 67 million tons of oil per year [17].

Discussions on the diversification of oil export routes in Kazakhstan started in 2022. The reason for this is primarily political. In particular, in June 2022, at the St. Petersburg International Economic Forum, the President of Kazakhstan Tokayev told Putin to his face that the so-called Donetsk and Luhansk regions recognized by Russia as people's republics are "quasi-state territories" and that Kazakhstan never recognized them.

In July 2022, Tokaev instructed the national gas and oil company Kazmunaigaz to urgently diversify its oil supply. At that time, Tokaev included this issue in his pre-election program [17].

Reflection of the Russia-Ukraine war on transport links

The war caused an increase in the duration of commercial aviation flights as the world's leading countries suspended direct air flights with Russia, and at the same time, Russia declared its airspace closed to Western airlines. As a result, a flight from London to Tokyo that took 12 hours before the war now takes more than 14 hours [6].

Economic factors of the Kremlin aggression

The war has led to the isolation of the Russian economy. In particular, due to the enactment of Western sanctions, the Russian economy shrank by 2.1 % in 2022, according to the data of the Russian Ministry of Finance, although according to the World Bank experts, Russia's gross domestic product decreased by more than 3 % [18].

At the same time, for 2022, the budget deficit of the Russian Federation in this period amounted to 3.3 trillion Russian rubles, or about \$45 billion, which is 2.3 % of the country's GDP [18].

In January 2023, Russia's income from oil and gas exports decreased by 46 % compared to the previous year, and income from other products' exports decreased by more than 20 %. At the same time, the value of Russia's exports of goods and services in January-March fell by 35 % [19].

Regarding the imposition of sanctions against Russia by the West, it is interesting to note that many countries have not joined the sanctions, but the question is whether other states can replace the West with Russia. The answer is unequivocally negative, the main reason for which is that the developed states of the West account for 60 % of

the world's GDP, less than 20 % for China, and only 2 % for Russia. Three important conclusions can be drawn from the above:

First – before the war, Russia had trade and economic relations with the whole world, and at the present stage, half of the world is closed to Moscow (in whole or in part), especially since the most developed part of the world – the source of investments and know-how – is inaccessible. This includes the USA (accounting for 25 % of the world's economy) and the European Union (17 %), as opposed to Russia's main partners except for China, namely India (share in the world economy – 3.5 %), the Middle East (5 %), Africa (3 %) and Turkey (1 % less than) [6].

Second, China is a bigger partner for Russia than others. Its economy is ten times larger than Russia's, and its dependence on Russian energy carriers is relatively less than the dependence of pre-war Europe on Russia's energy resources. That is, Russia, which has cut off its way to the West, has turned from being China's junior trade partner into being Beijing's vassal.

Third, the prosperity of China, India, and other developing countries depends on their access to Western markets, technology, and money. For example, trade and economic turnover between China and the USA total about \$700 billion per year, and between the European Union and China, about €500 billion. Ultimately, official Beijing is not ready to let relations with the West deteriorate due to Russia. The fear of secondary sanctions from the US and the EU forces China to exercise caution and prudence in its contacts with the Kremlin [6].

As already mentioned, the West has not used secondary sanctions against anyone. The West, on the whole, is not opposed to China or India taking advantage of the situation Vladimir Putin has put Russia in – the Kremlin is forced to give these countries cheap Siberian oil and gas in exchange for Russia's imports from those countries to get lost energy revenues in Europe and to keep its partners. Thus, in general, the trade with China and India instead of trade with Europe is absolutely unprofitable for Russia.

Economic sanctions hit Russian billionaires the hardest along with ordinary citizens. For example, there were 123 Russian billionaires in the Forbes ranking in 2021, but a year later their number decreased to 88. Since then, due to the situation in Ukraine, Western sanctions, and the economic crisis, their number is decreasing. The largest amount of money lost by one person during this time was \$11 billion. Later, Forbes compiled a ranking of those Russian billionaires who were the least fortunate in recent years [6].

Western sanctions forced many of them to bail out their multi-billion dollar empires, and the stock market crash made their situation worse.

According to Forbes' data, 68 Russian businessmen became poor in one year [6].

Financial losses as a result of the war

The war caused great financial losses for Russia. It is important to determine how much Russia has spent on the war against Ukraine.

According to reports, Russia spent about \$82 billion during 9 months of broad-scale warfare in 2022, which is about a quarter of Russia's annual budget [6].

It should be noted that Russia spends about \$200 per soldier. After mobilization, the total cost of the salaries of the soldiers involved in the fighting amounted to \$2.7 billion. Also, the compensation amount allocated to the families of the wounded and dead soldiers exceeded \$3.5 billion.

Russia used up to 50,000 shells per day, which is worth more than \$5.5 billion.

Russian forces have launched more than 4,000 missiles at Ukrainian cities, the cost of each of them is \$3 million.

In addition, as already mentioned, Russia lost 293 aircrafts, each with an average cost of \$18 million, as well as 261 helicopters worth \$104 million. The total loss of Russian military aviation is about \$8 billion [6].

In the war against Ukraine, the total value of equipment lost by Russia in nine months was \$20.8 billion.

Russia and the global economy

The economic recession that began in 2022 is expected to continue into 2023 as the massive and historic energy shock caused by Russia's war of aggression against Ukraine continues to weigh on inflationary pressures, reduce confidence and household purchasing power, and increase risks around the world. For example, the Organization for Economic Cooperation and Development highlights an unusually unbalanced and fragile outlook for the global economy over the next two years. In particular, in 2023 the world economy will slow down to 2.2 %, and in 2024 it will moderately recover to 2.7 % [6].

On the other hand, due to the deterioration of the economic situation in the world, the World Bank has sharply reduced the global economic growth forecast for 2023. According to WB forecasts, the economy will grow by 1.7 % in 2023, which is almost half of the previous rate of economic growth of 3 %. In 2024, a 2.7 % increase is expected [6].

According to the international organization, the slowdown of growth is caused by the high inflation le-

vel, the increase of interest rates by national banks, the decrease of investments, geopolitical tension, and the invasion of Ukraine by Russia. For these reasons, a global recession is expected this year, and it will be the first time in 80 years that there will be two global recessions in a decade.

Growth in advanced economies will slow from 2.5 % in 2022 to 0.5 % in 2023. In the US, 0.5 % growth is expected, while the previous forecast was 1.9 %. As for the Eurozone, the forecast has been reduced to 0 % from 1.9 %, while China's rate will be 4.3 %, which is 0.9 percentage points lower than the previous forecast [6].

In developing economies (excluding China), the growth rate will decrease from 3.8 % in 2022 to 2.7 % in 2023. Over the next two years, the average rate of per capita income in developed countries will be 2.8 %, which is 1 % less than the average of 2010–2019 [6].

The global economic recession is accompanied by food shortages. In particular, in the first half of 2022, according to the forecast of the World Bank, the war in Ukraine would cause "the biggest commodity shock" since the 1970s. In particular, according to the World Bank.

The price of wheat will increase by 42.7 % and will reach new record levels in dollars. Noticeably, the price of barley will increase by 33.3 %, soy – by 20 %, oil – by 29.8 %, and chicken – by 41.8 %. Such increases in prices are determined by the fact that exports from Ukraine and Russia have decreased sharply [6].

Other raw materials will become more expensive, including fertilizer, metal, and minerals. However, the costs of timber, tea, and rice are among the few commodities expected to decline.

It is important to note that before the war, Russia and Ukraine accounted for 28.9 % of global wheat exports and 60 % of global supplies of sunflower, a key ingredient in many processed food products.

It is also worth noting that due to the war, the supply of grain and oil crops from Ukraine decreased by more than 80 % [20].

In this case, it should be emphasized that according to preliminary estimates, in 2023, grain crops in Ukraine will decrease by 45 %, and the grain harvest will be 60 % less than in 2021 before the war [20].

As of December 2022, of the 28.4 million hectares of cultivated area in Ukraine in 2021, 24.6 million hectares, or 86 % of the entire area, were in unoccupied territory. Of this, 3.8 million hectares of land cannot be sown due to proximity to the front line and shell debris. Sowing of winter crops has already been completed, albeit with a significant reduction of cultivated areas. A total of

3.8 million hectares of winter cereals were sown, which is 26 % less in controlled areas and 43 % less than in the fall of 2021. Among the reasons, agricultural specialists cite limited export opportunities, expensive logistics, and the resulting price difference between regions. In particular, the prices of agricultural products are higher in the regions bordering the seaports and the European Union, compared to the northern and eastern regions of the country [20].

Accordingly, the total volume of grain in 2023 may not exceed 34 million tons, which is 37 % less than in 2022, and 60 % less than in 2021. As for oil crops, the forecasted total harvest is 19.3 million tons, which is 13 % more than in 2022, and 15 % less than in 2021 [6].

As a result, the export potential of cereals and oilseeds in the 2023/24 marketing years will be approximately 35 million tons, which is 3 million tons per month. For comparison: In the 2021/22 marketing years, the export potential of these crops was 85 million tons or 7 million tons per month [6].

Russia's invasion of Ukraine has created major problems for world trade, the total volume of which is about \$28 trillion. The greatest negative impact has been felt by low-income countries. The World Trade Organization has lowered its expectations for 2022 growth in the volume of goods trade. According to the forecast, the import and export of goods at the global level would decrease from 4.7 % to 3 % [20].

Historical factors

Along with the imposition of economic, political, and other sanctions on Russia by the world democratic community, the international community is gradually reviewing the historical processes taking place in light of current events. In particular, many countries already have a different perception of the aggressive and criminal policy of the Russian Federation towards other peoples and countries after the collapse of the Russian empire and the Soviet Union.

In this case, it is probably necessary to recognize that the Cold War did not end in the early 1990s, and it only took a different form. In particular, on the one hand, the world communist system collapsed and many, primarily Central and Eastern European countries and the majority of post-soviet republics, including Russia, moved from a centrally planned economy to a market economy, but the geopolitical confrontation between the West and Russia, i.e. Atlanticism and Eurasianism, continued.

For example, from the period after the Second World War until the beginning of the 1990s, the countries of Central and Eastern Europe and other countries with a communist regime (except China) were considered to be

the sphere of geopolitical influence of the Soviet empire. After the loss of geopolitical and geoeconomic influence on these countries, the legal successor of the USSR, the Russian Federation, considered the former Soviet space (except the Baltic States), which the Kremlin called and still calls the "near abroad", as its sphere of geopolitical influence. In addition, clear examples of the geopolitical conflict between Russia and the West from the 1990s to the present day are Russia's intervention in Georgia and Moldova, as well as in the ongoing conflicts between Armenia and Azerbaijan, and the Kremlin's support of the Bosnian Serbs in the ongoing war in Bosnia and Herzegovina (1992–1995). Against the background of the Russia-NATO confrontation, there was the support of the Yugoslavian President Milosevic's regime in the Kosovo conflict in 1999, the two bloody wars launched by Russia in Chechnya, and the criticism of the hostilities launched by the USA against the regime of Saddam Hussein in Iraq, Georgia in 2008, and Ukraine in 2014. Aggression, criticism of the EU and NATO expansion, gross interference in presidential and parliamentary elections in the USA, Germany, France, and other countries at different times and encouragement of political forces acceptable to Russia, energy blackmail directed against European countries, and political use of Russian oil and gas resources were used to form anti-Western alliances in the form of the CIS Collective Security Treaty Organization and the Eurasian Economic Union, as well as the Shanghai Treaty Organization (with China and Central Asian states) and BRICS (with Brazil, India, China, and the Republic of South Africa). The "crowning" of all of the above will certainly be the large-scale aggression launched against Ukraine in February 2022.

In the wake of Russia's aggression against Ukraine, it is possible that sooner or later the international community should put various crimes committed by Russia against humanity on the agenda (based on resolutions adopted by various international organizations and legislative bodies of various countries). In particular: It is known that with the signing of the Molotov-Ribbentrop Pact on August 23, 1939, Nazi Germany and the communist Soviet Union redistributed their spheres of influence in Europe and simultaneously started aggressive military operations against various European states. All this happened after the Soviet Union signed the Molotov-Ribbentrop Pact and gave Germany the green light to start hostilities, which was followed by the German attack on Poland on September 1, 1939. This day is recognized as the day of the start of the Second World War. On September 17 of the same year, the USSR attacked Poland from the east. That is, it can be said that not only Germany but also the Soviet Union is the main instigator of the Second World War, which is confirmed by the fact that if Germany occupied several countries in Northern and Western Europe, the USSR attacked Finland in the winter of 1939 and also in 1940, took part of the territory of Romania and carried out the occupation of the three Baltic republics.

The results of the Second World War were well used by the Soviet authorities and subsequently by Russia for their propaganda. The anniversaries of the victory over Nazism and Fascism were held every year in Moscow, as the capital of the “liberating country”, to which world leaders were invited every year.

The above-mentioned facts confirm the fact that the Soviet empire made the greatest contribution to the start of the Second World War, and the issues related to the Second World War can be reconsidered after more than 80 years.

By the end of the Second World War, it can be said that the occupation of Central and Eastern European countries by Nazi Germany was replaced by Soviet occupation after the establishment of communist regimes there. Accordingly, the events in East Germany first in 1948 (the Berlin Blockade) and then in 1953, as well as the events in Hungary in 1956, Czechoslovakia in 1968, and Poland in the early 1980s, demonstrate the fact that in final stages of World War II and after World War II, there was no liberation of the peoples of Eastern Europe from the side of the USSR.

Considering that there were 53 concentration camps in the Soviet empire between 1930 and 1940 and that more than 15 million people died during the Bolshevik and Soviet repressions, we must admit that the Soviet regime was just as criminal and terroristic a state (if not eviler) as Nazi Germany and Fascist Italy. However, because the USSR, together with its former allies, was a victorious state in the war, the Soviet empire was not held accountable for its crimes against humanity after the Second World War under the principle of “victors are not judged”. That is why the issue in question needs to be re-examined.

Various countries of the world have already recognized the mass murders and genocide committed against the Ukrainian nation by the Soviet empire in the 1930s as part of the Holodomor. According to various data, more than 4 million people died [21].

Also, if only at the level of scientific circles, a discussion has begun on the topic that if the international community has significantly investigated the genocide committed by Nazi Germany against the Jewish people, it is possible to investigate the genocide committed by the Russian empire against the Circassian and Abkhazian peoples in the 19th century, and also the mass deportation of Chechens, Ingush, Crimean Tatars, and various Caucasian peoples from their native regions by the Soviet empire in the 1940s.

After the end of the Russia-Ukraine war, appropriate grounds will be created to investigate the ethnic cleansing of Georgians by the Russian Federation in Abkhazia and the former South Ossetia Autonomous Region in 1992–1993 and then in 2008.

It will also investigate the genocide of the Chechen people by the Putin regime, based on the deaths of more than 200,000 civilians in Chechnya during two Russian-led wars (1994–1996 and 1999–2004) [11].

Due to its actions, Russia is already recognized as a terrorist state. Accordingly, crimes against humanity committed by the Russian empire, the USSR, and the Russian Federation should be recognized as “state terrorism” based on UN General Assembly Resolution 39/158: “On State Terrorism” adopted in 1984 [22].

Of course, the crimes committed by the Russian Federation against the Ukrainian people will be on the agenda at this stage.

Just as Germany was financially responsible for the crimes committed against the Jewish nation during Nazi Germany, so the Russian Federation – the successor of the Russian Empire and the Soviet Union – must be responsible and make reparations (monetary, legal, political, and moral) for the harm done to various peoples, which is connected with the Kremlin. This includes genocide, mass deportation, etc.

Conclusion

Let’s briefly consider the possible scenarios of the development of events within the framework of the Russia-Ukraine war.

Although considering the above examples, Russia’s positions in geopolitical, economic, military, informational, and other terms in today’s world have been significantly shaken, the fact is that the war is still going on and it seems that the Russian dictator Putin intends to use his military, human and economic resources to the maximum so that the war in Ukraine continues and Putin’s regime maintains its power for as long as possible. In this case, it is possible to consider several scenarios of the development of events, in particular.

Pessimistic

Against the background of the sanctions imposed against Russia, Russia will try to improve its ties with its potential partners, primarily with Iran, China, and India. This will allow it to avoid the sanctions imposed against it by the Western democratic world with fewer losses, and the financial resources obtained as a result of trade with these and other countries will be used for military operations in Ukraine. To continue to lead and commit many war crimes again.

The second problem may be the fact that even if Putin is removed from power, another dictator will take his place.

The reason for this is the fact, that the democratic forces operating in Russia are supported only by approximately 2–3 % of the Russian population and main opposition to the ruling party “edinaya rasia” (united russia) (that supports Putin) are “communist party” and the so-called “liberal democratic party”, i. e. the ultra-left and ultra-right forces, which, despite being in opposition to Putin and his party, may be even more supportive of Russia’s imperialist ambitions and the bloody war in Ukraine [6]. Therefore, even in the case of Russia’s defeat in the war, revanchist forces will remain at the head of the government in Russia, which will constantly want to start a war again and prevent the development of democratic processes in Russia.

If we draw a certain parallel with post-World War II Germany, it became clear that after the destruction of Germany and its ruling power, the National Socialist Party, the Federal Republic of Germany was established in the Western (American, British, and French) occupation zone and a democratic party came to the head of the country, namely the Christian-Democratic Union. That is, a democratic force appeared in West Germany (together with others, including opposition parties) which took responsibility for the democratic and peaceful development of West Germany. Russia does not harbor an equivalent, especially since the goal of the West is not to transfer combat operations to Russian territory and overthrow the existing regime in Russia by force.

Also, one of the important problems is the fact that, in light of its failure in Ukraine, the Kremlin may decide to take control of the occupied regions, including (or primarily) Abkhazia and the so-called further integration of South Ossetia, and most likely Belarus, with Russia,

or military intervention against same Georgia or some other post-Soviet republic.

Optimistic

Russia, in the face of economic and military weakening, will eventually be forced to give up its imperialist ambitions, which will create fertile ground for a much more peaceful world. Moreover, it is well known historically that it was in the 1980s that the involvement of the Soviet empire in the war in Afghanistan and later the fall in world oil prices forced the Soviet empire to pursue a more lenient policy towards the international democratic world. The amount of military aid provided by the West, primarily the US, to the Afghan mujahideen exceeded \$2 billion a year, and in 1985–1987, as a result of the oil deal between the US and Saudi Arabia, world oil prices decreased by about 2.5 times, which resulted in the budget deficit of the Soviet Union increasing approximately five times between 1985 and 1988, and the revenues from oil exports of the Soviet empire decreased by 73 % [23]. All of the above ultimately led to the collapse of the world communist system and the Soviet empire. Even today, approximately the same situation is repeated, in particular, as a result of the embargo imposed by the West on Russian oil and gas. The budget deficit of the Russian Federation exceeded \$45 billion in January–April 2023 [24].

The defeat of Russia in the war with Ukraine will create a prerequisite for the conflicts in the world, primarily in the post-Soviet space, to be resolved peacefully and for humanity to live in the conditions of a new world order, where war and conflicts will be replaced by the principle of peaceful coexistence between nations and international peace.

References

1. Rappeport, A. (2022, February 28). U.S. escalates sanctions with a freeze on Russian central bank assets. *The New York Times*. Retrieved June 18, 2023, from <https://www.nytimes.com/2022/02/28/us/politics/us-sanctions-russia-central-bank.html>
2. Nord Stream. (2016, August). *Background information*. <https://www.nord-stream.com/download/document/10/?language=en>
3. Chitadze, N. (2021). The 20-year War in Afghanistan: What Has America Achieved or Failed? *Journal in Humanities (International Black Sea University)*, Vol. 10(2), December edition, pp. 58–71. <https://jh.ibsu.edu.ge/jms/index.php/SJH/article/view/451>
4. Chitadze, N. (2021). Signing the ceasefire agreement between Azerbaijan and Armenia and expected geopolitical changes in South Caucasus Region. *Black Sea Security*, 1(39), 13–20. <https://geostrategy.org.ua/en/black-sea-security/chornomorska-bezpeka-1-39-2021/download-black-sea-security-1-39-2021-in-english>
5. United Nations. (2023). *Member states*. <https://www.un.org/en/about-us/member-states>
6. Chitadze, N. (2023). Possible geopolitical consequences of the Russia-Ukraine war. In Özsungur, F. (Ed.). *Handbook of research on war policies, strategies, and cyber wars* (pp. 256–272). IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-6684-6741-1.ch014>

7. Conde, E., & Sánchez, S. I. (Eds.). (2016). *Global Challenges in the Arctic Region: Sovereignty, environment and geopolitical balance*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315584768>
8. Batumelebi. (2022). *The losses in Russia-Ukraine war*. Batumelebi. Retrieved June 18, 2023, from <https://batumelebi.net-gazeti.ge/news/476959/> [in Georgian].
9. Chitadze, N. (2023, March 30). *putin continues nuclear blackmail – what will place tactical nuclear weapons in Belarus give to kremlin?* Center for International Studies. <https://centerforis.blogspot.com/>
10. Business Formula. (2023, March 03). *There are 17 000 Ukrainian refugees in Georgia*. Business Formula. Retrieved June 18, 2023, from <https://businessformula.ge/News/12880> [in Georgian].
11. Modebadze, V. (2015). *The war of Chechen people for freedom*. Griffon.
12. Siripurapu, A., & Berman, N. (2022, December 02). *The contentious US-China trade relationship*. Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/background/contentious-us-china-trade-relationship>
13. Siqi, Ji. (2023, March 22). *What is the trade, investment relationship between China and Russia?* South China Morning Post. <https://www.scmp.com/economy/global-economy/article/3214285/what-trade-investment-relationship-between-china-and-russia>
14. Kardaś, S. (2023, February 13). *Conscious uncoupling: Europeans' Russian gas challenge in 2023*. European Council on Foreign Relations. <https://ecfr.eu/article/conscious-uncoupling-europeans-russian-gas-challenge-in-2023/>
15. European Commission. (2019, March 08). *EU-U.S. Joint Statement: Liquefied Natural Gas (LNG) imports from the U.S. continue to rise, up by 181%*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_1531
16. TASS. (2023, February 07). *Russia's oil and gas budget revenues down 46 % in January*. TASS. Retrieved June 18, 2023, from <https://tass.com/oil-gas-industry/1572379>
17. Business Press News. (2023, February 13). *Transportation of Azerbaijani oil to the port of Ceyhan has been restored*. Business Press News. <https://www.bpn.ge/article/105689-jeihanis-portshi-azerbajjanuli-navtobis-transportireba-agdga>
18. Al Jazeera. (2023, February 21). *Russia's economy contracted 2.1% in 2022, less than expected*. Al Jazeera. Retrieved June 18, 2023, from <https://www.aljazeera.com/news/2023/2/21/russias-economy-contracted-2-1-in-2022>
19. Bofit. (2023, April 14). *Russian exports down, imports up in first quarter*. https://www.bofit.fi/en/monitoring/weekly/2023/vw202315_1/
20. Business Formula. (2022, September 02). *Russian wheat exports are decreasing, while Ukrainian wheat exports are increasing*. Business Formula. Retrieved June 18, 2023, from <https://businessformula.ge/News/10327> [in Georgian].
21. Kulchytsky, S. (2002, November 22). *Skilky nas zahynulo vid Holodomoru 1933 roku?* (How many of us perished in Holodomor in 1933?). ZN,UA. https://zn.ua/ukr/SOCIUM/skilki_nas_zaginulo_pid_golodomoru_1933_roku.html [in Ukrainian].
22. UN Department of Public Information. (2004). *Basic facts about the United Nations*. United Nations Digital Library. <https://digitallibrary.un.org/record/559324?ln=en>
23. Abashidze, Z. (2020). *Cold War*. Palitra.
24. Business Media. (2023, May 11). *Russia's budget deficit surpasses 2023 target in January-April*. Business Media. <https://bm.ge/en/article/russias-budget-deficit-surpasses-2023-target-in-january-april/133679>

ВПЛИВ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ НА СВІТОВИЙ КОСМІЧНИЙ СЕКТОР

УДК 327.5

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2023.02>

Боротканич Наталія Петрівна –

доцент кафедри міжнародних відносин,

інформації та регіональних студій

Національного авіаційного університету,

кандидат історичних наук

ORDIC: 0009-0007-8719-3106

Війна Росії проти України суттєво впливає як на глобальну систему безпеки загалом, так і космічну зокрема. У статті досліджуються особливості застосування супутників, цивільних і подвійного призначення включно, під час ведення бойових дій та для гарантування національної безпеки, хоча, звісно, космічні технології під час конфліктів використовуються не вперше. Мета дослідження – проаналізувати вплив війни на світовий космічний сектор. З'ясовано, що російсько-українська війна запустила процеси, які спричинили кардинальні зміни в галузі космічної безпеки. До цього спонукала низка чинників: по-перше, зростання незалежності космічного сегмента ЄС, який тривалий час тісно співпрацював з РФ, зокрема у сфері пускових послуг; по-друге, збільшення попиту на космічні знімки, зокрема й радарні; по-третє, зростання значення низькоорбітального інтернету як для військових, так і цивільних користувачів у зонах ведення бойових дій. Також ця війна змінила архітектуру космічних запусків – вони повинні стати швидшими й дешевшими, щоб була змога оперативно замінити супутники, які можуть стати об'єктами атаки.

Російсько-українська війна виявила слабкі місця космічних систем і низку загроз, серед них: можливість використання супутникових даних із злочинною метою, уразливість космічної інфраструктури (наприклад, кібератаки, глушіння сигналів), а також обмежене коло постачальників товарів та послуг у космічній сфері, що робить ланцюги постачання нестабільними та вразливими.

Наголошується, що конфлікти на Землі підвищують ризики зіткнення супутників у космосі. Ескалація може статися не лише через свідому дію когось із учасників космічної діяльності, а й випадково, через зростання кількості об'єктів на навколоремній орбіті. Аргументовано твердження, що повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну наочно продемонструвало роль, яку космічні технології відіграють у сучасній війні. І США, і Китай, та й інші великі гравці, зараз ретельно вивчають досвід бойових дій в Україні. Уже найближчим часом варто сподіватися на запуски нових супутників із покращеними характеристиками і посилення наявних угруповань космічних апаратів.

Ключові слова: космічна безпека, російсько-українська війна, *Starlink*, космічна війна, супутниковий моніторинг, *GPS*.

Nataliia Borotkanych

THE IMPACT OF RUSSIA'S WAR AGAINST UKRAINE ON THE GLOBAL SPACE SECTOR

➔ *Russia's* war against Ukraine has had a significant impact on both global security in general and the space sector in particular. The article explores the specific uses of satellites, including civilian and dual-purpose, in relation to both combat and national security in broad terms. The purpose of the study is to analyze the impact of the Ukrainian-Russian war on the global space sector. The author argues that although the use of space technologies in military conflicts has historical precedents, the Russian-Ukrainian war has launched processes that have led to fundamental changes in the field of space security. The factors motivating these changes include, firstly, the growing independence of the EU space segment, which has long relied on Russia. Secondly, there is an increase in demand for satellite images, including radar images. Thirdly, the importance of low-orbit Internet for both military and civilian users in combat zones has been growing. The war has also changed the practices of space launches, which need to become even faster and cheaper to quickly replace satellites that have been attacked.

This war revealed the weaknesses of space systems and a number of threats, including: the possibility of using satellite data for criminal purposes, the vulnerability of space infrastructure (for example, cyber attacks and signal jamming), as well as the limited range of suppliers of goods and services in the space sector, which makes supply chains unstable and vulnerable.

Conflicts on Earth increase the risks of satellite collisions in space. Escalation can occur not only due to the deliberate action of one of the participants in space activities, but also accidentally due to the increase in the number of objects in near-Earth orbit. The author argues that Russia's full-scale invasion of Ukraine has more than clearly demonstrated the role that space plays in modern warfare. The United States, China and other major players are now carefully studying the experience of combat operations in Ukraine and in the near future we will see the launch of new satellites and the strengthening of existing groups of spacecraft.

Keywords: space security, Russian-Ukrainian war, Starlink, space war, satellite monitoring, GPS.

Космічні технології є критично важливими для сучасного життя на Землі, а від їхнього успішного функціонування залежать добробут, життя та здоров'я мільярдів людей. У міру того як Космос стає все важливішим з економічної й стратегічної точок зору, зростає занепокоєння, що напруженість між різними суб'єктами космічної діяльності може призвести до конфлікту, який матиме катастрофічні наслідки для людства.

Широкомасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. підтвердило ці побоювання, адже поновило страхи періоду холодної війни щодо ядерної загрози, спричинило хаос на енергетичному ринку, а також стало «чорним лебедем» для світового космічного сектору. Крім того, російсько-українська війна стала своєрідним плацдармом для випробування технологій низкою приватних компаній, які надають космічні послуги.

З перших днів неспровокованої воєнної агресії РФ великого значення набули супутникові дані. Так, Збройні Сили України (ЗСУ), в арсеналі яких немає жодного космічного апарата, покладаються на дані з космосу, отримані комерційними компаніями. У

царині дипломатії публічне оприлюднення супутникових знімків допомагає задокументувати військові злочини Росії та перешкоджати країні-агресорці поширювати дезінформацію. Одночасно з боку Росії лунають погрози про знищення супутників, у т. ч. цивільних, якщо їх застосування допомагатиме Україні виграти війну.

Російсько-українська війна вплинула й на ринок пускових послуг. Європейський Союз відмовився від пусків російської ракети «Союз» із космодрому у Французькій Гвіані, відтак багато виробників супутників почали шукати альтернативні рішення для вирішення проблеми. Також Європейське космічне агентство (ESA) припинило співпрацю з Росією за низкою міжнародних космічних проєктів, що спонукало ESA зосередитися на розвитку космічного потенціалу всередині ЄС.

Сучасні події довели, що військові супутники є привабливими мішенями для противника. Втрата кожного супутника призводить до значних збитків, тому виробники намагаються якомога швидше здешевити їх виробництво. Крім того, для мінімізації ризиків військи змінюють підходи до архітектури супутнико-

вих систем, аби мати можливість вивести на орбіту супутник протягом 24 годин після ухвалення відповідного рішення. Це дуже важливо.

З огляду на зазначене маємо на меті дослідити вплив російсько-української війни на космічний сектор, стимулювати подальші наукові дослідження в цій галузі, заохотити до нових дискусій. Завдання дослідження: визначити основні тенденції першого року війни і те, як вони впливають на космічну галузь; проаналізувати особливості застосування космічних технологій під час ведення бойових дій.

Цивільні супутники на війні

Війну 1991 р. в Перській затоці називають «Першою космічною війною», бо саме тоді були застосовані американські військові системи глобального позиціонування (GPS). Відтоді космічні засоби підвищили спроможність сухопутних, морських і повітряних сил. Незважаючи на те, що Україна не має необхідної для військових космічної інфраструктури, російсько-українську війну називають «Першою двосторонньою космічною війною» [1] або «Першою космічною комерційною війною» [2] через активне використання супутників обома сторонами конфлікту. Друга назва зумовлена тим, що вперше під час ведення бойових дій військові покладаються на супутникові дані приватних компаній. Колишній голова Космічних сил США генерал Джей Реймонд описує це як «першу війну, у якій комерційні космічні можливості дійсно зіграли значну роль» [3].

Використання супутників у військових інтересах для спостереження за процесами на землі не є чимось новим. Перший супутник-шпигун запустили ще 1959 р. на замовлення Міністерства оборони США. За шість десятиліть мережа військових супутників спостереження розширилася, а якість зображень, які вони передають, значно зросла. Можливості військових супутників становлять державну таємницю, результати їхньої роботи доступні лише обмеженому колу осіб. Проте свого часу у відкритий доступ потрапив знімок, зроблений американським супутником-шпигуном US 224, на якому зафіксовано обгорілий стартовий майданчик у космічному центрі Імама Хомейні в Ірані після третьої невдалої спроби запуску ракети. Цей знімок, який є чутливою інформацією, у 2019 р. опублікував президент США Дональд Трамп у *Twitter* [4]. Зображення настільки детальне, що можна побачити перські літери навколо стартового майданчика, стійки веж, сходинок та окремі стовпи паркану.

Уперше дані комерційних супутників в інтересах національної безпеки США використали 11 вересня 2001 р. Цього дня через терористичні атаки на Всесвітній торговий центр, Пентагон та інші важли-

ві об'єкти польоти в небі США були призупинені на кілька днів. Одним з основних джерел інформації про ситуацію в районі терористичних атак стали супутники, які надавали знімки в режимі, наближеному до реального часу. США залучили всі наявні ресурси, у т. ч. комерційні супутники, зокрема *IKONOS* американської компанії «*DigitalGlobe*», який на той час виступав найкращою серед цивільних космічних апаратів деталізацію зображення – до 1 м/піксель [5, с. 381].

Пізніше США й увесь цивілізований світ оголосили боротьбу з тероризмом, що прискорило розвиток геоінформаційної розвідки. Війна з тероризмом – це перша велика військова кампанія в історії, у якій використовували несекретні комерційні супутникові зображення для планування місій, моніторингу та збирання розвідувальної інформації. Уряд США з 2002 р. почав купувати комерційні супутникові зображення для геоінформаційної розвідки [6]. Державно-приватне партнерство стимулювало розвиток інновацій у супутниковому моніторингу. По-перше, зросла якість знімків та скоротився час їх надходження до кінцевого користувача. По-друге, з розвитком нових технологій, як-от штучний інтелект та машинне навчання, покращився й пришвидшився аналіз космічних даних. Якщо на початку 2000-х аналітики витрачали сотні годин на пошук даних вручну, то сьогодні навчені алгоритми це роблять за лічені хвилини.

Прикметно, що комерційні супутники зіграли важливу роль в операції з ліквідації Усами бен Ладена. Для вивчення бази, де мешкав терорист, та підготовки морських піхотинців до рейду використали архівні супутникові знімки компанії «*Maxar*» [7], на яких було видно садибу бен Ладена під час її будівництва, тобто американські спецпризначенці мали план будівлі.

Сьогодні працюють десятки приватних постачальників супутникових даних, які пропонують як радарні, так і оптичні знімки високої та надвисокої роздільної здатності. З кожним роком зростає кількість приватних космічних сузір'їв. Україна з початку широкомасштабного воєнного вторгнення РФ отримала доступ до безпрецедентної кількості комерційних супутникових знімків. Директор Національного агентства геопросторової розвідки США заявив, що кількість доступних комерційних зображень території України напередодні війни зросла вдвічі [8].

Цивільні компанії («*Maxar*», «*Planet Labs*», «*BlackSky*» та ін.), діяльність яких зосереджується на комерційному знімкуванні земної поверхні, передають оперативні дані про розташування російської військової техніки, фіксують руйнування тощо. Іще до початку широкомасштабного вторгнення компанія «*Maxar*» почала публікувати супутникові фото, котрі демонстрували концентрацію російських військ біля українських кордонів. Після 24 лютого 2022 р.

знімки цієї компанії стали чи не єдиним доступним джерелом інформації для ЗМІ. Саме ці світлини допомагають дізнатися, що відбувається на тимчасово окупованих українських територіях, наближених та віддалених від лінії зіткнення, у російському тилу. Гігантські колони російської військової техніки, вертольоти, які горіли під Чорнобаївкою, масові поховання в Маріуполі та інших окупованих українських містах, почорнілі коробки будівель у Вугледарі, наслідки ударів по аеродрому Саки та місцю базування стратегічної авіації в Енгельсі – усе це ми побачили завдяки знімкам, зробленим комерційними супутниками.

Використання супутникових зображень для формування наративу цієї війни є важливим у контексті боротьби з російською пропагандою та дезінформацією. Компанія «*Maxar*», яка має на орбіті чотири супутники високої та надвисокої роздільної здатності, 2017 р. створила організацію «*Maxar News Bureau*», щоб надавати журналістам та медіа неупереджені фотодокази різних подій з орбіти [9]. Справжньої популярності бюро набуло під час війни в Україні, а знімки *Maxar* опинилися на перших шпальтах світових медіа. Бюро почало стежити за нарощуванням російських сил і техніки вздовж українського кордону за кілька місяців до початку російського вторгнення. Співробітники *Maxar* та інформаційні організації щодня збирають та аналізують тисячі зображень, щоб зафіксувати події, котрі відбуваються в Україні, та викрити злочини російських окупаційних військ і порушення прав людини.

Ще одним лідером у галузі космічного спостереження є американська компанія «*Planet Labs*», яка оперує сузір'ям із 200 супутників. Така їхня кількість дає компанії можливість отримувати знімки зони інтересу в будь-який момент світлої частини доби. Варто пам'ятати, що ексклюзивний доступ до інформації накладає на компанію певну відповідальність. Так, 8 січня 2020 р. близько 10 іранських ракет завдали удару по авіабазі Аль-Асад, головному військовому центрі США в Іраку. Вже через кілька годин після атаки в медіа з'явилися знімки *Planet Labs*, що демонстрували очевидну ефективність іранських ракет і завдану шкоду. Проте публічний доступ до зображень у реальному часі може мати й негативні наслідки – Іран також отримав важливу інформацію про ефективність своїх ударів. Завдяки цим зображенням іранські військові одержали можливість уточнювати цілі для майбутніх ударів.

Цей випадок став переломним моментом в історії космосу й наочно переконав: швидке публічне оприлюднення високоякісних супутникових зображень має не лише переваги, а й значні виклики та ризики для всіх сторін конфлікту. З одного боку, космічні дані – це об'єктивне джерело інформації для аналітиків і журналістів, дослідження яких базуються на

відкритих джерелах інформації. З іншого боку, подібна інформація є чутливою, а тому її оприлюднення регулюється національним законодавством країн.

Наприклад, відповідно до Директиви 23 Президентського рішення (*PDD-23*) [10] уряд США зберігає контроль над будь-якими комерційними системами зображень, які американські фірми можуть передати іноземним покупцям. Це означає, що уряд США може обмежити передачу будь-якої візуальної інформації іноземному замовникові, якщо це зачіпає інтереси національної безпеки.

Ця урядова норма пояснює, чому напередодні вторгнення РФ в Україну в лютому 2022 р. в західних новинах і соцмережах домінували супутникові зображення російських військ, але не маневри та приготування Збройних Сил України. При цьому роль таких компаній, як «*Maxar*», уже не обмежується лише постачанням знімків для ЗМІ. Військові з низки причин також дуже зацікавлені в комерційних знімках земної поверхні. По-перше, зображення, що їх отримують комерційні супутники, вже досягли роздільної здатності, яка може зрівнятися з фотографіями набагато дорожчих супутників-шпигунів, як, наприклад, *Key Hole* [11, с. 285]. По-друге, завдяки тому, що компанії «*Maxar*» чи «*Planet Labs*» або подібні до них мають на орбіті набагато більшу кількість літальних апаратів, вони можуть дуже швидко робити знімки потрібних ділянок земної поверхні, випереджаючи військові супутники. По-третє, комерційні супутники є стратегічним резервом, який може бути залучений у разі атаки на супутники-шпигуни.

Практика закуповувати комерційні космічні знімки для потреб держави існує в США вже давно, проте в 2022 р. були укладені угоди на рекордні суми. Так, компанії «*BlackSky*», «*Maxar*» та «*Planet Labs*» отримали багатомільярдний контракт від Національного управління військово-космічної розвідки США (*NRO*), розрахований на десять років. *NRO* називає ці угоди «найбільшими за всю історію із закупівлі комерційних зображень» [12].

Ринок радарних супутникових знімків також істотно виріс. Війна продемонструвала: важливо, щоб заінтересовані сторони мали можливості отримувати зображення земної поверхні в будь-який час доби, незалежно від стану погоди, хмарного покриву та задимлення.

У серпні 2022 р. Фонд Сергія Притули оголосив про придбання радарного супутника фінської компанії «*Iceye*» для потреб української армії. На час угоди супутник вже був виведений на орбіту та введений в експлуатацію. Цікаво, що у вересні ця сама компанія оголосила про запуск спільного з компанією «*Satlantis*» проекту, метою якого є комбіноване знімання Землі за допомогою радарних та оптичних

супутників. Це надасть змогу створювати детальні тривимірні карти земної поверхні [13]. Вони, напевно, знайдуть своє застосування як у військовій, так і в цивільній сфері.

Зростання ролі супутникового інтернету

Іншою особливістю повномасштабної війни Росії проти України стало застосування приватної супутникової технології – низькоорбітального інтернету *Sparlink* від американської компанії «SpaceX». Це перший випадок, коли система використовується в зоні ведення бойових дій.

Війна на сході України продемонструвала, що російська армія активно використовує засоби радіоелектронної боротьби, як це, наприклад, було під час битви за Дебальцеве в 2015 р. [14, с. 32]. За інформацією американської неурядової організації «САADST», Росія активно використовує технології дезорієнтації системи супутникової навігації *GPS* в окупованому Криму та Чорному морі [15]. До практики глушіння сигналу *GPS* наземними засобами Росія вдавалась і в Сирії. Розуміючи, що ворог може перешкоджати стабільній роботі стільникового зв'язку та інтернету, віце-прем'єр-міністр – міністр цифрової трансформації України Михайло Федоров на третій день повномасштабної війни звернувся до Ілона Маска з проханням надати Україні станції *Starlink*¹. Уже через два дні Федоров опублікував у *Twitter* фотографію прибуття перших станцій *Starlink* в Україну.

У перші тижні повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну з'ясувалося, що доступний інтернет, здатний працювати навіть в умовах руйнування критичної інфраструктури, є життєво важливим компонентом сучасної війни. Координація дій на полі бою за допомогою терміналів *Starlink* стала одним з основних чинників, що дозволили українським військовим нівелювати перевагу російських військ у чисельності та кількості військової техніки.

Війна також спричинила різке зростання попиту на послуги компаній «*HawkEye*» та «*Spire Global*». Вони володіють космічними літальними апаратами, що призначені для відстеження радіочастотних сигналів, які потім аналізуються з використанням спеціалізованих алгоритмів і засобів машинного навчання. Супутники дозволяють визначати точне розташування радіостанцій, радіомаяків, супутникових телефонів. Ця інформація має стратегічне значення на полі бою. Наприклад, відомо, що супутники «*HawkEye 360*» та «*Spire Global*» використовувалися

¹ Станція *Starlink* – це наземний приймач, він підключається до мережі з понад 2 тис. малих супутників, які перебувають на низькій навколосезній орбіті, що забезпечує доступ до швидкісного інтернету.

для оцінки точності систем глобального позиціонування в Україні [16]. Подальший аналіз уможливив виявити місця розташування російських станцій для глушіння сигналу *GPS*.

Зі зростанням ролі супутників під час бойових дій збільшується й загроза того, що цивільні космічні апарати можуть стати мішенню для атаки. Зброєю, здатною знищити космічний апарат на орбіті, володіють чотири країни – Китай, Індія, США та Росія. Вони провели успішні випробування зі збиття супутників-мішеней на орбіті. Війна фактично поставила супутники під приціл. Після того як сподівання Росії на блицкриг не виправдалися, деякі російські посадовці почали публічно погрожувати, що привінують приватні космічні апарати до військових цілей і можуть почати їх збивати [17]. Поки що жодних реальних кроків для втілення цих погроз Росія не зробила. Приватні космічні компанії, як працювали, так і працюють з Україною, допомагаючи нашій державі відстоювати свою незалежність. Проте загроза з боку Росії порушила важливе питання щодо додаткових ризиків, які тепер постали перед космічною індустрією.

Очевидно, що, за всього бажання, Росія не в змозі знищити навіть невелике супутникове сузір'я, не те що ціле угруповання масштабу *Starlink*, – для цього їй фізично не вистачить запасу ракет. Однак, якщо хоча б один космічний апарат буде зруйновано, безліч уламків створять ризики для інших супутників, у т. ч. й тих, якими володіють нейтральні держави, котрі зараз намагаються максимально дистанціюватися від конфлікту. Тобто будь-які бойові дії в космосі матимуть глобальний характер, а їхні наслідки відчує увесь світ.

Російські ракети – не єдина загроза для супутників. Не варто забувати про діяльність хакерів. Той самий сервіс *Starlink* неодноразово зазнавав кібератак. Як зазначалося вище, зафіксовано численні спроби Росії перешкодити роботі системи *GPS*.

Отже, з одного боку, війна сприяла стрімкому розвитку космічного сектору завдяки численным замовленням на роки вперед, а з іншого – створила додаткові нові ризики для компаній, що надають космічні послуги.

Зміна супутникової архітектури та швидкі запуски

Дедалі більша залежність від Космосу викликає занепокоєння, що конфлікт може поширитися за межі Землі. Адмірал Тоні Радакін, начальник штабу оборони Великої Британії, нещодавно попередив, що Росія може атакувати супутники США та партнерів [18]. Росія неодноразово проводила успішні випробування системи типу *ASAT* та знищувала на

орбіті власні космічні апарати. У листопаді 2021 р. таке випробування призвело до руйнування старого російського супутника. Унаслідок цього утворилося космічне сміття, що загрожує не лише космічним апаратам, а й життю астронавтів і тайконавтів, які працюють на міжнародних космічних станціях.

Для виведення супутників з ладу є менш руйнівні способи. Так, на початку повномасштабного вторгнення в Україну хакери намагалися зламати супутники американської компанії «Viasat», що є одним із найбільших провайдерів супутникового інтернету у світі. За даними експертів, саме через цю мережу відбувалося керування багатьма військовими об'єктами, зокрема безпілотниками [19]. Крім того, після 24 лютого 2022 р. хакери атакували супутник «Ka-Sat», що належить французькій компанії «Eutelsat» – дочірній компанії Viasat. Саме Eutelsat забезпечує інтернет-зв'язком Європу та частину Близького Сходу. Також телекомунікаційний гігант володіє системою шифрованого військового супутникового зв'язку Link 16, яку військові США та їхні союзники в НАТО використовують для передавання даних між кораблями, літаками та військами на землі [20].

Зважаючи на вимоги часу, комерційні супутникові компанії швидко адаптуються до нових умов роботи. Наприклад, Starlink для роботи в Україні оновила програмне забезпечення для зниження споживання енергії та обходу передавачів, що створюють перешкоди, під час російських некінетичних атак [21].

Одним зі способів протидії новим ризикам є зміна самої архітектури супутникових систем. Ще до початку широкомасштабних бойових дій у Пентагоні активно вивчали можливість змінити наявний підхід – відмовитися від створення великих і дорогих супутників на користь малих апаратів. Логіка цілком очевидна. Що більший і технічно складніший супутник, то легшою та бажанішою мішенню він буде для ворога. При цьому, щоб побудувати новий супутник на заміну, знадобляться роки. Водночас приватні компанії наочно демонструють, що створені на базі стандартизованих платформ відносно невеликі космічні апарати вже успішно можуть розв'язувати аналогічні завдання за значно меншою вартістю.

Ще однією перевагою малих супутників є те, що їх набагато простіше вивести на орбіту. Цілком слушно, що останні кілька років американські військові активно вивчають ініціативу швидкого запуску [22]. Ідея полягає в тому, що за необхідності екстреної заміни знищеного космічного апарата або виведеного з ладу новий апарат у найкоротші терміни буде виведений на орбіту за допомогою малої ракети однієї з приватних компаній.

У 2021 р. компанія «Northrop Grumman» брала участь в експерименті з перевірки цієї концепції. Команда її

інженерів підготувала до запуску та вивела на орбіту супутник «Odyssey», інформація про характеристики якого була оприлюднена лише за три тижні до дати старту [23]. Успіх експерименту дозволив перейти до наступного етапу, метою якого є демонстрація можливості організувати швидкий запуск наданого американськими військовими супутника протягом 24 годин після ухвалення відповідного рішення. У 2022 р. Космічні сили США уклали контракти на проведення відповідного випробування з компаніями «Firefly Aerospace», «Millennium Space» та «Safari Space» [24]. Тестування може відбутися вже 2023 р. За позитивних результатів, це стане важливою віхою на шляху до створення системи, завдяки якій можна буде оперативно замінювати виведені з ладу космічні апарати.

Оскільки загрози комерційним супутникам та супутникам подвійного призначення стають поширеним явищем, арміям США та їхніх союзників необхідно визначити свою роль у захисті комерційних космічних активів.

Космічна незалежність Європи

Ще одним наслідком російсько-української війни є стимулювання розвитку космічного потенціалу всередині ЄС. Історично так склалося, що Росія була доволі тісно інтегрована в космічний сегмент Європейського Союзу. Однією з передумов такої співпраці було те, що після розпаду Радянського Союзу США та країни Заходу побоювалися, що в разі повного розвалу космічної промисловості РФ російські фахівці пойдуть до недемократичних режимів на кшталт Ірану та КНДР [25]. Тому в 1990-ті країни Заходу фактично врятували російську космічну індустрію, забезпечивши її різними замовленнями.

Після окупації Росією Криму в 2014 р. США ухвалили рішення припинити будь-яку співпрацю з Росією в космічній сфері, продовження якої створювало загрозу для національної безпеки Сполучених Штатів. Так, було розпочато розроблення проекту нової ракети-носія «Vulcan». Вона призначалася для заміни ракети «Atlas V», на першому ступені якої використовувалися російські двигуни РД-180. Були згорнуті й інші спільні програми. Америка залишила лише Міжнародну космічну станцію як майданчик для подальших контактів з Росією в космічній сфері.

Проте Європейський Союз продовжував космічну співпрацю з Росією. Ракети «Союз», як і раніше, запускалися з космодрому «Куру», сторони активно працювали над цілою низкою спільних проєктів, на кшталт «ExoMars». Також був підписаний великий контракт, за яким Росія фактично взяла на себе розгортання всього угруповання супутників «OneWeb».

Після 24 лютого 2022 р. всі ці проекти були припинені, а неспровокований військовий напад РФ на Україну засвідчив граничну вразливість Європи в космічній сфері. Відмовившись від продовження запуску «Союзів», Європа залишилася без носіїв для багатьох космічних місій. Ситуацію ще більше ускладнила тяганина з уведенням в експлуатацію нової ракети «Ariane 6», а також нещодавня аварія нової модифікації легкої ракети «Vega», на четвертому ступені якої використовується український двигун РД-843. Врешті європейцям довелося звертатися за допомогою до SpaceX та Індії, щоб, зокрема, завершити виведення на орбіту супутників «OneWeb».

Іншим наслідком розриву зв'язків з Росією став ухвалений у листопаді 2022 р. новий бюджет ESA, рекордний для організації. Його автори наголосили на забезпеченні незалежного доступу Європи до космосу. Це матиме наслідком подальшу підтримку у створенні ракет «Ariane 6» та «Vega-C», а також допоможе у фінансуванні проекту зі створення багаторазового вантажного корабля «Space Rider».

Крім того, Європарламент і країни ЄС погодилися виділити 2,4 млрд євро на створення супутникового сузір'я IRIS2 (ще 3,6 млрд євро планується залучити за рахунок приватних інвестицій) [26]. Воно має забезпечити європейських користувачів незалежним доступом до послуг зв'язку та широкосмугового інтернету. Отже, Європа сподівається отримати у своє розпорядження власний аналог Starlink. Перші супутники «IRIS2» планується запуснути 2024 р., система має вийти на проектну потужність до 2027-го.

Також здійснюються активні спроби збільшити підтримку європейських аерокосмічних стартапів. У межах Фонду Кассіні протягом найближчих п'яти років на це мають витратити один мільярд євро. І якщо Європа збереже обраний курс, вона не просто забезпечить свою космічну незалежність, а й у середньостроковій перспективі зможе скласти повноцінну конкуренцію США та Китаю.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що повномасштабне воєнне вторгнення Росії в Україну наочно продемонструвало роль Космосу у веденні сучасних воєн. Збройні Сили України ефективно використовують комерційні можливості європейських і американських супутникових компаній для забезпечення операцій на полі бою. Ця технологія також буде важливою для оцінки шкоди, заподіяної Росією під час російсько-української війни.

Серед основних наслідків першого року цієї війни – зростання ролі компанії «SpaceX» як глобального по-

стачальника комунікаційних технологій та пускових послуг. Війна посилила регіональні зусилля Європи щодо стратегічної автономії в космічному секторі. Найближчим часом ЄС запровадить власну систему супутникового зв'язку.

Супутникові знімки перетворилися на легкодоступне джерело інформації як для військових, так і цивільних, зокрема журналістів, аналітиків, правозахисних організацій.

Використання комерційних космічних технологій у військових операціях стирає межу між військовими та цивільними учасниками війни. В Україні на зібрані від населення пожертви було придбано супутник для забезпечення бойових дій, який вже успішно використовують Збройні Сили.

США і Китай, та й інші великі гравці, зараз ретельно вивчають досвід бойових дій, що тривають в Україні, і вже зробили низку висновків. Незабаром, імовірно, ми станемо свідками запуску нових супутників і посилення наявних угруповань космічних апаратів із покращеними характеристиками.

Серйозне прискорення отримують проекти, спрямовані на створення зброї, призначеної для боротьби з космічними апаратами. А це – прямий шлях до ескалації. Щоб уникнути такого сценарію розвитку подій, США не так давно почали просувати ініціативу щодо заборони випробувань протисупутникової зброї, аби уникнути повторення ситуації зі знищенням Росією власного супутника «Космос-1408», що спричинило утворення тисячі уламків. Досить передбачувано, що КНР відмовилася приєднуватися до ініціативи, мотивуючи це тим, що так США хочуть зафіксувати свою перевагу в космосі та послабити конкурентів. Нові тести протисупутникової зброї безсумнівно відбудуться, і державам доведеться боротися з усіма негативними наслідками, до яких у майбутньому може призвести її використання.

Космічна ескалація не обов'язково може стати через свідому дію якоїсь зі сторін. Її можуть спровокувати й випадкові причини, наприклад наслідки воєнної сутички. Розгортання мегасупутникових сузір'їв значно збільшує ризики космічних зіткнень. Раніше Китай уже заявляв про те, що небезпечні зближення апаратів Starlink із його супутниками та орбітальною станцією є загрозою для національної безпеки, а місцева преса навіть пропонувала використовувати для боротьби з ними ядерну зброю. І якщо таке зіткнення справді станеться, його можуть використати військові як привід для розгортання нових систем космічного озброєння чи навіть якихось агресивних кроків у відповідь.

References

1. Burbach, D. T. (2022, August 30). *Early lessons from the Russia-Ukraine war as a space conflict*. Atlantic Council. Retrieved May 01, 2023, from <https://www.atlanticcouncil.org/content-series/airpower-after-ukraine/early-lessons-from-the-russia-ukraine-war-as-a-space-conflict/> [in English].
2. RAND Corporation. (2023). Public speech of Senior Political Analyst of RAND Corporation Bruce McClintock. Proceedings of the Conference *The 7th Annual West Coast Aerospace Forum 2022*. RAND Corporation. Retrieved May 01, 2023, from https://www.rand.org/pubs/conf_proceedings/CFA1166-2.html#lessons-for-the-space-domain [in English].
3. Beale, Jonathan. (2022, October 06). Space, the unseen frontier in the war in Ukraine. *BBC News*. Retrieved May 01, 2023, from <https://www.bbc.com/news/technology-63109532> [in English].
4. Oberhaus, Daniel (2019, September 03). *Trump Tweeted a Sensitive Photo. Internet Sleuths Decoded It*. Wired. Retrieved May 01, 2023, from <https://www.wired.com/story/trump-tweeted-a-sensitive-photo-internet-sleuths-decoded-it/> [in English].
5. Dick, Steven J., & Launius, Roger D. (Eds.) (2007). *Societal Impact of Spaceflight*. National aeronautics and Space administration Office of External Relations. History Division: Washington, DC [in English].
6. Harrison, T., & Strohmeyer, M. (2022, February 02). *Commercial Space Remote Sensing and Its Role in National Security*. CSIS Brief. Retrieved May 01, 2023, from <https://www.csis.org/analysis/commercial-space-remote-sensing-and-its-role-national-security> [in English].
7. Martin, Rachel. (2011, May 02). *A Look At How The Spies Found Bin Laden*. [Podcast All Things Considered]. NPR. Retrieved May 01, 2023, from <https://www.npr.org/2011/05/02/135930226/how-the-spies-found-bin-laden%22%20/> [in English].
8. Daus, Jessica. (2022, April 25). *Top takeaways from the NGA Director's speech at GEOINT 2022*. NGA. Retrieved May 01, 2023, from https://www.nga.mil/news/Top_takeaways_from_the_NGA_Directors_speech_at_GEO.html [in English].
9. Maxar News Bureau: the official website of the organization. <https://www.maxar.com/news-bureau> [in English].
10. Center for Strategic and International Studies (CSIS). (n.d.). *Remote Sensing Satellites and Presidential Decision Directive-23*. CSIS. https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/media/csis/pubs/030502_re-motesensing_sats_pdd23.pdf [in English].
11. Bowen, Bleddyn E. (2022). *Original Sin. Power, Technology and War in Outer Space*. London: C. Hurst & Co [in English].
12. Erwin, Sandra. (2022, May 25). BlackSky, Maxar, Planet win 10-year NRO contracts for satellite imagery. *Space News*. <https://spacenews.com/blacksky-maxar-planet-win-10-year-nro-contracts-for-satellite-imagery/> [in English].
13. ICEYE and SATLANTIS Propose New Tandem4EO Constellation, Combining Radar and Optical Imaging for Europe. (2022, September 14). Official press-release. ICEYE. <https://www.iceye.com/press/press-releases/iceye-and-satlantis-propose-new-tandem4eo-constellation-combining-radar-and-optical-imaging-for-europe> [in English].
14. Sukhankin, Sergey. (2022). From 'bridge of cooperation' to A2/AD 'bubble': The dangerous transformation of Kalinin-grad Oblast. *The Journal of Slavic Military Studies*. Vol. 31. Pp. 15–36 [in English].
15. C4ADST. (2019, March 26). *Above Us Only Stars. Exposing GPS Spoofing in Russia and Syria*. Report. C4ADST. <https://c4ads.org/reports/above-us-only-stars/#execsum> [in English].
16. Werner, Debra. (2022, March 04). *HawkEye 360 detects GPS interference in Ukraine*. Space News. Retrieved May 01, 2023, from <https://spacenews.com/hawkeye-360-gps-ukr/> [in English].
17. Faulconbridge, Guy (2022, October 27). Russia warns West: We can target your commercial satellites. *Reuters*. Retrieved July 01, 2023, from <https://www.reuters.com/world/russia-says-west-commerical-satellites-could-be-targets-2022-10-27/> [in English].
18. Ukraine, Russia & NATO: interview with Sir Tony Radakin. (2023). The Telegraph podcast. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=D2rQaNKJ034> [in English].
19. European Space Policy Institute (ESPI). (2022, November 21). *ESPI Short Report – The War in Ukraine from a Space Cybersecurity Perspective*. ESPI. Retrieved May 01, 2023, from <https://www.espi.or.at/events/espi-short-report-launch-event-the-war-in-ukraine-from-a-space-cybersecurity-perspective/> [in English].
20. Mitchell, P. (2022, December 29). *Patriot Missiles, NATO, and Ukraine: Tactical Weapons With Strategic Impacts*. Modern War Institute. <https://mwi.usma.edu/patriot-missiles-nato-and-ukraine-tactical-weapons-with-strategic-impacts/> [in English].

21. Horton, A. (2023, April 18). Russia tests secretive weapon to target SpaceX's Starlink in Ukraine. *The Washington Post*. Retrieved May 01, 2023, from <https://www.washingtonpost.com/national-security/2023/04/18/discord-leaks-starlink-ukraine/> [in English].
22. Siegel, Julia. (2022, August 30). *Commercial satellites are on the front lines of war today. Here's what this means for the future of warfare*. Atlantic Council. Retrieved May 01, 2023, from <http://surl.li/iuhzb> [in English].
23. Odyssey Spice Research. (2021, June 30). *Northrop Grumman Successfully Completes Three Cygnus Flights*. Odyssey Spice Research. <https://odysseysr.com/update/ng-13-14-15/> [in English].
24. Erwin, Sandra. (2022, October 01). *Firefly, Millennium Space selected for U.S. Space Force rapid-launch demonstration*. Space News. Retrieved May 01, 2023, from <https://spacenews.com/firefly-millennium-space-selected-for-u-s-space-force-rapid-launch-demonstration/> [in English].
25. Fernholz, Tim. (2020). *Rocket Billionaires: Elon Musk, Jeff Bezos, and the New Space Race*. Boston: Mariner Book [in English].
26. Regulation (EU) 2023/588 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2023 establishing the Union Secure Connectivity Programme for the period 2023–2027. Eur-Lex. Retrieved May 01, 2023, from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2023.079.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AL%3A2023%3A079%3A-TOC [in English].

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

УДК 343.341

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2023.03>

Маркеєва Оксана Дмитрівна –
завідувачка відділу державної та громадської безпеки
центру безпекових досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0003-1679-504X

Розвадовський Броніслав Леонович –
головний консультант відділу державної та громадської безпеки
центру безпекових досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-9711-2687

➔ У статті проаналізовано дослідження та виокремлено особливості антитерористичної безпеки держави як складової частини системи забезпечення національної безпеки.

Метою статті є визначення проблемних питань забезпечення антитерористичної безпеки в умовах війни Російської Федерації проти України, аналіз українського законодавства в цій сфері та окреслення способів формування антитерористичної безпеки держави в сучасних умовах.

Найбільшу терористичну загрозу для України становлять розпочаті не лише з метою окупації певних українських територій широкомасштабна збройна агресія з боку РФ та гібридна війна, а й повна ліквідація української державності. Ця війна ведеться терористичними методами, а заходами досягнення її цілей є залякування та вбивства мирних громадян, застосування потужної зброї в населених пунктах, руйнування критичної та цивільної інфраструктури.

Усе це потребує переосмислення, а врешті – комплексного дослідження антитерористичної безпеки держави з огляду на необхідність значного посилення захищеності об'єктів від можливих терористичних посягань, виконання завдань щодо реалізації пріоритетів забезпечення національної безпеки, передбачених Стратегією національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (2020).

Безпрецедентним викликом для України стало те, що РФ вдалася до актів тероризму щодо національної критичної інфраструктури, руйнівні наслідки яких повною мірою нині важко оцінити. Під час збройної агресії Українська держава зіткнулася з новими видами терористичної діяльності, зокрема інформаційно-психологічним та ядерним тероризмом. Це вимагає посилення антитерористичного захисту об'єктів критичної інфраструктури та інших об'єктів терористичних посягань, передусім у спосіб науково та практично обґрунтованих підходів щодо формування антитерористичної безпеки держави.

За результатами дослідження зроблено висновки про необхідність суттєвого інституційного зміцнення загальнодержавної системи протидії тероризму та перегляду українського законодавства у цій сфері. Окреслено взаємозв'язки антитерористичної безпеки як складової частини системи забезпечення національної безпеки України з іншими її складниками: державною, військовою та обороною, громадською безпекою, кібербезпекою, ядерною і радіаційною безпекою тощо. Підготовлено пропозиції щодо формування ефективної системи антитерористичної безпеки держави, передусім з удосконалення законодавчої бази щодо антитерористичної безпеки, що передбачає розроблення Стратегії протидії тероризму в Україні, яка становитиме основу державної політики у цій сфері.

Ключові слова: національна безпека, державна безпека, тероризм, антитерористична безпека, інформаційна безпека, кібербезпека, ядерна безпека, громадська безпека, захист критичної інфраструктури.

Oksana Markieieva, Bronislav Rozvadovskyi

COUNTERTERRORISM SECURITY OF THE STATE IN THE CURRENT CONTEXT

→ **The article** analyzes previous research and highlights the features of the counterterrorism security of the state as a component of the national security system.

The article aims at identifying problems with ensuring counterterrorism security during the Russian Federation's war against Ukraine, analyzing Ukrainian legislation in this area, and outlining the ways of forming the counterterrorism security system of the state in the current context.

The biggest terrorist threat to Ukraine is the large-scale armed aggression by the Russian Federation and the hybrid war, which aims not only to occupy certain territories of Ukraine but also to completely eliminate Ukrainian statehood. This war widely employs terrorist methods including the intimidation and killing of civilians, the use of powerful weapons against populated areas, and the destruction of critical civilian infrastructure.

The problems above call for a comprehensive reconsideration of the counterterrorism security of the state, given the need to significantly enhance the protection of possible sites of terrorist attacks and to fulfill the tasks of implementing the national security priorities under the 2020 National Security Strategy of Ukraine Human Security Equals the Country's Security.

The perpetration of terrorist acts by the Russian Federation against the national critical infrastructure has become a striking challenge for Ukraine, the consequences of which are difficult to overestimate. During the armed aggression, the Ukrainian state has been confronted with new types of terrorist activities, in particular, psychological and nuclear terrorism. All this requires strengthening the counterterrorism capacities for protecting critical infrastructure and other targets of terrorist attacks, primarily through practical and research-based approaches to the counterterrorism security of the state.

Based on the results of the study, the authors conclude that there is a need to significantly enhance the institutional strengthening of the national counterterrorism system and to revise Ukrainian legislation in this area. The article outlines interrelations between counterterrorism security and other components within the national security system of Ukraine, including security of the state, military security and defense, public security, cybersecurity, nuclear and radiation security, etc. The authors propose to establish an effective system of counterterrorism security of the state, primarily with respect to improving its legislative basis, which calls for the development of the Counterterrorism Strategy in Ukraine that would become the foundation of state policy in countering terrorism.

Keywords: national security, security of the state, terrorism, counterterrorism security, information security, cyber security, nuclear security, public security, critical infrastructure protection.

Найявні в Україні ризики та загрози терористичного характеру мають тенденцію до подальшого загострення. Росія залишається основним зовнішнім чинником цих загроз. Вона веде проти нашої держави війну в політичній, військовій, енергетичній, економічній, інформаційній та інших сферах, метою якої є внутрішня та зовнішня дестабілізація, ослаблення й знищення України та її державності. Актуальними чинниками терору поряд із воєнними діями є диверсійно-терористична та інші види підривної діяльності російських спецслужб, які послуговуються різноманітним арсеналом прийомів та засобів, мають значний досвід і практично необмежені матеріальні ресурси.

Питання протидії тероризму в Україні були предметом дослідження багатьох учених, зокрема В. Богдановича, В. Крутова, С. Кудінова, В. Мокляка, І. Рижова, О. Резнікової та ін., які сформувавши теоретичні основи боротьби з тероризмом та окремі аспекти антитерористичної безпеки [1–6]. Так, І. Рижов зазначає, що парадигма антитерористичної безпеки включає не лише протидію терористичній діяльності, але й унеможливлення останньої через нейтралізацію ризиків і загроз можливих небезпек терористичного характеру та утвердження гарантій відсутності терористичної небезпеки [7].

Завдяки дослідженням науковців встановлено, що система антитерористичної безпеки, яка була створена невдовзі після того, як Україна здобула незалежність, з огляду на новітні терористичні загрози постійно розвивається. Ця система містить основні взаємопов'язані елементи, до них належать: державна політика у сфері протидії тероризму; антитерористичне законодавство; єдина державна система запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків; суб'єкти боротьби з тероризмом і координуючий орган.

Державна політика боротьби з тероризмом визначається в положеннях законодавчих та офіційних документів. Керівними документами державної політики боротьби з тероризмом можуть бути стратегії, концепції, цільові програми, плани дій з реалізації їхніх положень. Основні з них такі: Стратегія національної безпеки України [8], Стратегія воєнної безпеки України [9], Стратегія кібербезпеки України [10], Стратегія забезпечення державної безпеки [11], Концепція боротьби з тероризмом в Україні [12]. У вказаних документах відображається загальний підхід держави до вирішення проблеми тероризму, йдеться також про необхідні ресурси, напрями діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом.

У Концепції боротьби з тероризмом в Україні (2019) антитерористична безпека держави визначається як захищеність об'єктів можливих терористичних посягань від терористичних загроз. Об'єкти можливих

терористичних посягань – фізичні особи та громадські об'єднання, державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, ділянки місцевості або території, інформаційний простір та його компоненти, споруди або майнові комплекси, об'єкти транспортної інфраструктури та інші об'єкти, стосовно яких можуть вчинятися терористичні акти. Концептуально було визначено, що агресивна політика Російської Федерації становить найбільшу терористичну загрозу для України, а на теперішній час це переросло в широкомасштабну воєнну агресію РФ із застосуванням актів тероризму на всій території України.

Антитерористична безпека держави є складовою частиною системи забезпечення національної безпеки України та взаємодіє з іншими її складниками: державною, воєнною та оборонною, громадською безпекою, ядерною і радіаційною безпекою тощо (див. *рис.* на с. 30).

Основні завдання антитерористичної безпеки – це захист об'єктів терористичних посягань та протидія інформаційному тероризму.

Пріоритетами боротьби з тероризмом є запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності, усунення та мінімізація її наслідків, антитерористичне забезпечення об'єктів можливого терористичного посягання.

Під терористичною діяльністю розуміють сукупність дій з організації, керівництва, ресурсного забезпечення та сприяння функціонуванню злочинних об'єднань терористичного спрямування, а також підготовку й учинення терористичних актів та інших злочинів у терористичних цілях.

Базові складники антитерористичної безпеки:

- загальнодержавна система боротьби з тероризмом. Її мету, завдання, основні принципи та напрями вдосконалення з огляду на сучасні терористичні загрози національній безпеці України та прогноз їх розвитку визначено в Концепції боротьби з тероризмом в Україні (2019). Відповідно до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [13] організацію боротьби з тероризмом в Україні та забезпечення її необхідними силами, засобами і ресурсами здійснює Кабінет Міністрів України в межах його компетенції. Законом визначено суб'єкти боротьби з тероризмом, включно й головний орган у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю – Службу безпеки України та координуючий орган – Антитерористичний центр при СБУ;
- Єдина державна система запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації

Рис. Антитерористична безпека – складова частина системи забезпечення національної безпеки

Джерело: складено авторами.

їх наслідків, що діє відповідно до Положення [14], яким уведено чотири рівні терористичних загроз (див. п. 7). Рівень терористичної загрози тимчасово встановлюється для усіх або окремих суб'єктів боротьби з тероризмом та діє на всій території України, в окремих її місцевостях або на об'єктах можливих терористичних посягань. Зі зміною рівня такої загрози змінюватимуться завдання та повноваження суб'єктів боротьби з тероризмом. Відповідно до встановлених рівнів терористичних загроз суб'єкти боротьби з тероризмом уживають заходів із запобігання вчиненню злочинів з терористичною метою, як із боку окремих громадян, так і диверсійних груп російсько-терористичних військ. Положення передбачає також інформування населення про порядок дій у разі загрози вчинення та вчинення терористичного акту, здійснення евакуації, ужиття заходів до порятунку людей, охорони їхнього майна, розгортання пунктів тимчасового розміщення тощо. Це важливий складник механізму протидії тероризму, що потребує розбудови ефективної практичної взаємодії держави з громадськістю, йдеться також і про державно-приватне партнерство.

Відносно новим видом терористичної діяльності є *інформаційний тероризм*, поширення якого зумовлено глобальним упровадженням у життєдіяльність суспільства інформаційно-телекомунікаційних систем. Його наслідки є не менш руйнівними, ніж воєнні дії, за значно менших витрат. Наукова думка виокремлює інформаційно-технічний (кібертероризм) та інформаційно-психологічний тероризм. Останній здійснюється, зокрема, через підконтрольні агресору ЗМІ, соціальні мережі (медіа-тероризм). Інформаційно-психологічні операції є поширеним

інструментом у гібридній війні, агресор їх застосовує також і з терористичною метою.

Головним чинником, що продукує інформаційно-психологічний тероризм, є агресивна політика РФ проти України. Росія систематично, протягом багатьох десятиліть здійснює акції інформаційно-психологічного тероризму у вигляді спецпропаганди, поширення дезінформації та чуток з погрозами терористичного характеру (застосування ядерної та інших видів зброї масового ураження).

У вимірі національної безпеки розвиток *антитерористичної складової частини інформаційної безпеки*, її інституційної бази є одним із найважливіших та особливо актуальних завдань.

З метою захисту України від терористичних посягань в інформаційному просторі 22 травня 2022 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» [15]. У Законі надано визначення низки понять, як-от: *держава-терорист*, *пропаганда російського нацистського тоталітарного режиму*, *збройна агресія Російської Федерації як держави-терориста проти України*, визначено її правове регулювання, обсяги заборони та відповідальність за їх порушення.

Наразі національна нормативно-правова база у сфері інформаційної безпеки насичена значною кількістю документів, проте в більшості з них відсутні положення щодо протидії інформаційному терориз-

му, зокрема інформаційно-психологічному. У Законі України «Про боротьбу з тероризмом» (2003) і Концепції боротьби з тероризмом в Україні (2019) відсутнє визначення інформаційного тероризму та його різновидів.

Протидія інформаційно-психологічному тероризму в умовах війни та після її гарячої фази також вимагає:

- розгляду умов, що сприяють застосуванню інформаційно-психологічного тероризму проти України (присутність в інформаційному просторі, відсутність мовного бар'єру, використання інфраструктури інформаційного тероризму, зокрема тієї її компоненти, що діє за межами РФ, у європейських країнах тощо);
- вивчення причин дефіциту спроможностей / інструментів міжнародних організацій, зокрема ООН, впливати на держави, які здійснюють державну політику тероризму в міжнародних відносинах, та вироблення пропозицій щодо способів удосконалення / зміни системи міжнародної безпеки;
- аналізування причин недостатньої готовності адекватно реагувати на вияви інформаційно-психологічного тероризму, визначення шляхів і засобів інституційного зміцнення відповідної антитерористичної мережі;
- перегляду та актуалізації на основі проведеного аналізу в післявоєнний час основоположних документів стратегічного планування, зокрема Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» [8], Стратегії інформаційної безпеки України [16] та ін., з метою посилення протидії тероризму загалом та інформаційному тероризму зокрема в усіх його формах. Ці документи, серед іншого, повинні містити заходи розвитку на всіх рівнях культури безпеки, також і поширення знань та вироблення навичок із протидії інформаційно-психологічному тероризму.

Проблематика захисту від можливих терористичних посягань пов'язана з бурхливим розвитком нових підходів до забезпечення національної безпеки в розвинених країнах, що зумовлено швидкими змінами, які відбуваються у безпековому середовищі в глобальному, регіональному та національному вимірах [17].

Під головуванням міністра закордонних справ України Павла Клімкіна Рада Безпеки ООН 13 лютого 2017 р. одностайно ухвалила першу в історії Резолюцію S/RES/2341 (2017) щодо захисту критичної інфраструктури від терористичних загроз, ініціатором якої виступила Україна [18]. Співавторами цього документа стали ще 46 держав – членів ООН. Резолюція має на меті підвищення ефективності міжнародних зусиль з протидії терористичним

актам проти об'єктів критичної інфраструктури, зокрема в рамках Глобальної контртерористичної стратегії ООН. Посилення захисту критичної інфраструктури є важливим кроком на шляху до глобальної готовності до атак, які створюють загрозу для функціонування суспільств і життя простих людей.

Основні елементи Резолюції:

- підвищення рівня обізнаності держав про терористичні загрози для безпеки критичної інфраструктури;
- посилення стійкості критичної інфраструктури до терористичних атак завдяки заохоченню на основі відповідних стратегій, методів планування, запобігання, регулювання криз і відновлення;
- зміцнення потенціалу державного та приватного секторів держав для протистояння терористичним загрозам, у т. ч. у спосіб надання їм технічної допомоги;
- забезпечення кримінальної відповідальності за вчинення терористичних атак, спрямованих на знищення або порушення функціонування критичної інфраструктури, а також за участь у плануванні, підготовці та фінансуванні таких нападів;
- зміцнення міжнародної й регіональної співпраці з метою захисту найважливіших об'єктів інфраструктури, у т. ч. проектів регіонального сполучення і пов'язаних з ними об'єктів транскордонної інфраструктури;
- посилення відкритого обміну відповідною інформацією між усіма зацікавленими сторонами та правоохоронними органами.

Відповідно до Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» серед основних напрямів державної політики у сфері національної безпеки *виокремлюється забезпечення безпеки та необхідного рівня захищеності об'єктів критичної інфраструктури України*, насамперед від загроз терористичного та диверсійного характеру. Одним із завдань запобігання терористичній діяльності є підвищення ефективності систем і режимів охорони найбільш уразливих об'єктів можливих терористичних посягань, також і завдяки розробленню та впровадженню уніфікованих стандартів, правил, технічних умов і вимог, обов'язкового оформлення паспортів антитерористичної захищеності таких об'єктів.

Водночас усунення та мінімізація наслідків терористичної діяльності передбачає вирішення завдань з опрацювання комплексу заходів щодо забезпечення якнайшвидшого відновлення штатного режиму функціонування об'єктів, передусім об'єктів

критичної інфраструктури, стосовно яких учинено терористичний акт (Концепція боротьби з тероризмом в Україні, затверджена 2019 р.).

Ураження національної критичної інфраструктури можуть призводити до надзвичайно серйозних наслідків, саме тому ці об'єкти вимагають належного захисту.

Згідно із Законом України «Про критичну інфраструктуру» захист критичної інфраструктури є складовою частиною забезпечення національної безпеки України. Державна політика у сфері захисту критичної інфраструктури ґрунтується на засадах визнання необхідності забезпечення безпеки та стійкості критичної інфраструктури та законодавчих вимог до принципів, пріоритетів, стратегічних завдань, підходів щодо захисту критичної інфраструктури, а також запровадження державно-приватного партнерства, взаємодії суб'єктів господарювання та населення з питань забезпечення захисту та стійкості критичної інфраструктури.

Кабінет Міністрів України забезпечує проведення державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури України, організовує та забезпечує необхідними силами, засобами, ресурсами функціонування національної системи захисту критичної інфраструктури. Захист критичної інфраструктури, зокрема залізничної, авіаційної, автомобільної, морської і внутрішнього водного транспорту та судноплавства України, є одним із найважливіших пріоритетів для забезпечення життєдіяльності суспільства.

Антитерористичний захист критичної інфраструктури передбачає:

- запровадження в державі та постійне вдосконалення відповідного контррозвідувального режиму, передбаченого Концепцією забезпечення контррозвідувального режиму в Україні [19];
- реалізацію Концепції створення державної системи захисту критичної інфраструктури [20] щодо системи управління безпекою критичної інфраструктури, визначення ролі й місця кожного державного органу в системі виявлення й нейтралізації загроз об'єктам, що мають стратегічне значення для безпеки держави;
- запровадження положень Закону України «Про критичну інфраструктуру» [21] щодо створення в державі ефективної системи захисту критичної інфраструктури, координації та управління силами й засобами забезпечення її безпеки;
- підготовку пропозицій щодо посилення кримінальної відповідальності за вчинення кібератак, диверсій та інших суміжних з ними протиправних дій на шкоду національній критичній інфраструктурі;
- створення окремого державного центру аналізу та обробки інформації у сфері захисту залізничної інфраструктури;
- актуалізації проекту Стратегії морської безпеки України [22], яка містить механізм її реалізації, координації та контролю, конкретні кількісні та якісні показники.

Новим викликом для України стало питання посилення антитерористичного захисту ядерних об'єктів. Під час збройної агресії РФ Українська держава зіткнулася з *ядерним тероризмом*, що спрямований проти ядерної установки, ядерного матеріалу або здійснюється з використанням ядерного вибухового пристрою [23].

З початку широкомасштабного вторгнення РФ в Україну російськими військовими було захоплено Чорнобильську¹ та Запорізьку атомні електростанції (АЕС), атомні реактори яких опинились у небезпеці. За даними НАЕК «Енергоатом», дії російських загарбників на цих АЕС створили реальну загрозу виникнення безпрецедентної ядерної катастрофи, що має ознаки ядерного тероризму, який наражає на небезпеку територію континенту.

Водночас до цього часу міжнародна спільнота не виробила адекватних норм щодо протидії актам ядерного тероризму, що вчиняються під час військового конфлікту. У Міжнародній конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму [24], яка ратифікована Україною (Закон України від 15 березня 2006 р. № 3533-IV), відзначається, що акти ядерного тероризму можуть призводити до найсерйозніших наслідків і створювати загрозу міжнародному миру та безпеці, що потребує зміцнення міжнародного співробітництва між державами в розробці та вжитті ефективних, практичних заходів для відвернення таких актів тероризму та для кримінального переслідування й покарання винних. Проте ця Конвенція, відповідно до статті 4, не регулює дії збройних сил під час збройного конфлікту. Отже, дії ЗС РФ, навіть якщо вони призведуть до тяжких наслідків, розглядатимуться міжнародним правом виключно у контексті порушення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), правил ведення війни тощо.

Ядерний тероризм – неприпустиме явище, а тому вимагає жорсткої відповіді. Президент України Володимир Зеленський у зверненні 13 серпня 2021 р. закликав накласти санкції на атомну галузь РФ, що було б адекватним кроком, зважаючи на свідомі дії російських окупантів. Росія, використовуючи мирний атом у військових цілях, ставить під загрозу життя мільйонів людей та завдає удару режиму нерозповсюдження ядерної зброї. На конференції з Договору про нерозповсюдження ядерної зброї у Нью-Йорку укра-

¹ ЧАЕС було звільнено від російських окупаційних військ 2 квітня 2022 р. (авт.).

їнський дипломат М. Точицький зазначив, що Росія порушила всі три основні принципи ДНЯЗ, а саме: призупинила процес ядерного роззброєння, відкинула принцип ядерного нерозповсюдження (розгортання ядерної зброї в окупованому Криму) та виключно мирного використання атомної енергії (захоплення об'єктів ядерної енергетики України). Це перший в історії факт перетворення цивільних ядерних об'єктів на військові цілі та плацдарм для російської армії. Світ фактично зіткнувся з виявами ядерного тероризму, який спонсорується ядерною державою [25].

Зважаючи на катастрофічні наслідки, до яких можуть призвести акти ядерного тероризму, здійснені російськими збройними силами, зокрема захоплення українських АЕС, та беручи до уваги Резолюцію VII Міжнародної конференції «Проблеми експлуатації об'єктів ядерної енергетики та відновлення навколишнього середовища» INUDECО 2022 [26], вбачається необхідним:

- створити на рівні Кабінету Міністрів України координаційний комітет з розроблення комплексного плану першочергових заходів щодо відновлення режиму безпеки на ядерних об'єктах України, у якому, зокрема, передбачити: посилення фізичного захисту ядерних об'єктів на території держави; усунення наслідків актів ядерного тероризму; удосконалення міжнародних правових інструментів боротьби з актами ядерного тероризму в умовах збройного конфлікту; перегляд міжнародної нормативно-правової бази співпраці з РФ у сфері ядерної енергетики;
- ужити рішучих дипломатичних заходів щодо позбавлення МАГАТЕ російського впливу – внесення змін до статутних і технічних документів Агентства відповідно до ситуації ядерної терористичної загрози, створеної РФ.

Ці зміни повинні містити інструменти впливу на країну, що спричинила загрозу, аж до призупинення (у цьому випадку – РФ) членства в Агентстві, об-

меження співпраці з ДК «Росатом», АТ «Росенергоатом». Також варто визначити механізми захисту атомних об'єктів у разі виникнення ризику ядерної загрози внаслідок тероризму та/або воєнних дій (дії спільних спецпідрозділів, закриття неба тощо).

Висновки та рекомендації

Безпекова ситуація потребує суттєвого інституційного зміцнення загальнодержавної системи протидії тероризму та перегляду українського законодавства в цій сфері. Цьому сприятиме якнайшвидше набуття членства України в міжнародних системах європейської та євроатлантичної безпеки. У зв'язку з цим Кабінету Міністрів України, Антитерористичному центру при СБУ, Службі безпеки України доцільно вжити низку заходів у сферах антитерористичної політики держави, передусім тих, що стосуються організаційно-правового забезпечення боротьби з тероризмом. Зокрема, йдеться про:

- оновлення Концепції боротьби з тероризмом в Україні та профільного Закону України «Про боротьбу з тероризмом» з урахуванням досвіду в цій сфері США, Великої Британії, ФРН, Ізраїлю та інших демократичних держав;
- розроблення нового документа, який становитиме основу державної політики у сфері протидії тероризму на найближчі роки. Це *Стратегія протидії тероризму в Україні*, що має враховувати як найкращі світові практики, так і досвід реагування на весь спектр терористичних загроз в Україні в умовах широкомасштабної збройної агресії та гібридної війни з РФ. Доцільно також розробити план заходів з реалізації Стратегії та Державну цільову програму боротьби з терористичною діяльністю;
- оновлення моделі взаємодії суб'єктів боротьби з тероризмом із громадськими інституціями, приватним сектором щодо запобігання й протидії тероризму, а також мінімізації наслідків учинення терактів.

Список використаних джерел

1. Богданович В. Ю., Рижов І. М., Варенья Н. М. Концепція побудови системи протидії загрозам терористичного характеру як складової системи забезпечення національної безпеки : зб. наук. пр. НА СБ України. 2016. № 60. С. 85–93.
2. Крутов В. В. Методологічні підходи до підвищення ефективності боротьби з тероризмом в Україні. *Тероризм і боротьба з ним : аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників Президенту України, Верховній Раді України, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади*. Т. 19. Київ : Б. в., 2000. С. 130–146.
3. Рижов І. М. Базові концепти антитерористичної безпеки : монографія. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. 327 с.
4. Кудінов С. С., Рижов І. М., Івахненко О. А. Основи антитерористичної безпеки соціальних систем : монографія. Київ : Кафедра, 2017. 212 с.
5. Мокляк В. В. Протидія терористичній діяльності в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2021. 204 с.

6. Актуальні питання протидії тероризму у світі та в Україні : аналіт. доп. / [Резнікова О. О., Місюра А. О., Дрьомов С. В., Войтовський К. Є.] ; за заг. ред. О. О Резнікової. Київ : НІСД, 2017. 60 с.
7. Рижов І. М. Парадигмальні риси антитерористичної безпеки інформаційного суспільства. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2019. № 3(27). С. 110–118. URL: https://www.researchgate.net/publication/348426126_Paradigmatic_Features_of_Anti-Terrorist_Security_of_Information_Society (дата звернення: 10.01.2023).
8. Про рішення Ради національної безпеки України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2016 № 392/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 75. Ст. 2377.
9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» : Указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. *Офіційний вісник Президента України*. 2021. № 27. Ст. 1321.
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 26.08.2021 № 447/2021. *Офіційний вісник Президента України*. 2021. № 22. Ст. 1055.
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки» : Указ Президента України від 16.02.2022 № 56/2022. *Офіційний вісник Президента України*. 2022. № 4. Ст. 104.
12. Про Концепцію боротьби з тероризмом в Україні : Указ Президента України від 05.03.2019 № 53/2019. *Офіційний вісник Президента України*. 2019. № 5. Ст. 17.
13. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 35. Ст. 180.
14. Положення про єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 № 92. *Офіційний вісник України*. 2016. № 16. Ст. 655.
15. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну : Закон України від 22.05.2022 № 2265-IX. *Офіційний вісник України*. 2022. № 49. Ст. 2681.
16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки» : Указ Президента України від 28.12.2021 № 685/2021. *Офіційний вісник Президента України*. 2022. № 1. Ст. 31.
17. Dudenhofer D. D., Permann M. R. and Manic M. CIMS: A Framework for Infrastructure Interdependency Modeling and Analysis. *Proceedings of the Winter Simulation Conference WSC 2006*, Monterey, California, USA, December 3–6. 2006. URL: https://www.researchgate.net/publication/221527820_CIMS_A_Framework_for_Infrastructure_Interdependency_Modeling_and_Analysis (дата звернення: 10.01.2023).
18. Рада Безпеки ООН ухвалила українську резолюцію та провела відкриті дебати щодо захисту критичної інфраструктури від терористичних атак / МЗС України : офіц. сайт. 2017. 13 лют. URL: <http://surl.li/evouu> (дата звернення: 10.01.2023).
19. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 вересня 2017 року «Про Концепцію забезпечення контррозвідувального режиму в Україні» : Указ Президента України від 06.10.2017 № 310/2017. *Офіційний вісник Президента України*. 2017. № 88. Ст. 2681.
20. Про схвалення Концепції створення державної системи захисту критичної інфраструктури : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.12.2017 № 1009-р. *Офіційний вісник України*. 2018. № 7. Ст. 271.
21. Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 98. Ст. 6341.
22. Проект «Стратегії морської безпеки України» готується до винесення на засідання РНБО України / РНБО України : офіц. сайт. 2021. 07 груд. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5176.html> (дата звернення: 10.01.2023).
23. ОБСЄ. Тлумачний словник з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму, фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення та корупції / уклад.: А. Г. Чубенко, М. В. Лошицький, Д. М. Павлов, С. С. Бичкова, О. С. Юнін. Київ, 2018. 832 с. URL: https://www.osce.org/files/190125_1607_ch_ALL_Inet.pdf (дата звернення: 10.01.2023).
24. Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму (995_i41), підписана 14.09.2005. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU05257?an=2> (дата звернення: 10.01.2023).
25. Бережний С. Росія порушила всі три принципи Договору про нерозповсюдження ядерної зброї – МЗС. 2022. 03 серп. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/rossiya-narushila-vse-tri-printsipa-dogovora-o-nerasprostranenni-yadernogo-orujiya-mid> (дата звернення 10.01.2023).

26. Резолюція VII Міжнародної конференції «Проблеми експлуатації об'єктів ядерної енергетики та відновлення навколишнього середовища» INUDEC02022 (м. Славутич, Україна, 27–28 квітня 2022 р.). ІПБ АЕС. 2022. 07 трав. URL: <http://www.isnppr.kiev.ua/RESOLUTION-2022/> (дата звернення: 10.01.2023).

References

1. Bogdanovich, V. Yu., Ryzhov, I. M., & Varenia, N. M. (2016). The concept of building a system for countering terrorist threats as a component of the national security system. *Collection of scientific papers NA of SB of Ukraine*, 60, 85–93 [in Ukrainian].
2. Krutov, V. V. (2000). Methodological approaches to increasing the effectiveness of the fight against terrorism in Ukraine. In *Terrorism and the fight against it: Analytical developments, proposals of scientific and practical workers to the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Government of Ukraine, central and local executive authorities*. Vol. 19. Kyiv, pp. 130–146 [in Ukrainian].
3. Ryzhov, I. M. (2016). *Basic concepts of counterterrorism security*. Kyiv: NA SBU, 327 p. [in Ukrainian].
4. Kudinov, S. S., Ryzhov, I. M., & Ivakhnenko, O. A. (2017). *Fundamentals of counterterrorism security of social systems*. Kyiv: Kafedra, 212 p. [in Ukrainian].
5. Mokliak, V. V. (2021). *Countermeasures against terrorist activity in Ukraine*. Kharkiv: Yurait, 204 p. [in Ukrainian].
6. Reznikova, O. O., Misiura, A. O., Driomov, S. V., & Voitovskiy, K. Ye. (2017). *Actual issues of combating terrorism in the world and in Ukraine*. (Reznikova, O. O., Ed.). Kyiv: NISS, 60 p. [in Ukrainian].
7. Ryzhov, I. M. (2019). Paradigmatic features of counterterrorism security of the information society. *Informatsiina bezpeka liudyny, suspilstva, derzhavy*, 3(27), 110–118. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/348426126_Paradigmatic_Features_of_Anti-Terrorist_Security_of_Information_Society [in Ukrainian].
8. President of Ukraine. (2020). On the decision of the National Security Council of Ukraine dated September 14, 2020 «On the National Security Strategy of Ukraine»: Decree of the President of Ukraine dated September 14, 2016 No. 392/2020. *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy*, 75. Art. 2377 [in Ukrainian].
9. President of Ukraine. (2021). On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 25, 2021 «On the Military Security Strategy of Ukraine»: Decree of the President of Ukraine dated March 25, 2021 No. 121/2021. *Ofitsiyniy visnyk Prezydenta Ukrainy*, 27. Art. 1321 [in Ukrainian].
10. President of Ukraine. (2021). On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated May 14, 2021 «On the Cybersecurity Strategy of Ukraine»: Decree of the President of Ukraine dated August 26, 2021 No. 447/2021. *Ofitsiyniy visnyk Prezydenta Ukrainy*, 22. Art. 1055 [in Ukrainian].
11. President of Ukraine. (2022). On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 25, 2021 «On the Strategy for Ensuring State Security»: Decree of the President of Ukraine dated February 16, 2022 No. 56/2022. *Ofitsiyniy visnyk Prezydenta Ukrainy*, 4. Art. 104 [in Ukrainian].
12. President of Ukraine. (2019). On the Concept of Combating Terrorism in Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated March 5, 2019 No. 53/2019. *Ofitsiyniy visnyk Prezydenta Ukrainy*, 5. Art. 17 [in Ukrainian].
13. Verkhovna Rada of Ukraine. (2003). On the fight against terrorism: Law of Ukraine dated March 20, 2003 No. 638-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 35. Art. 180 [in Ukrainian].
14. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2016). Regulations on a unified state system for preventing, responding to and stopping terrorist acts and minimizing their consequences: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 18, 2016 No. 92. *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy*, 16. Art. 655 [in Ukrainian].
15. Verkhovna Rada of Ukraine. (2022). On the prohibition of propaganda of the Russian Nazi totalitarian regime, armed aggression of the Russian Federation as a terrorist state against Ukraine, symbols of the military invasion of the Russian Nazi totalitarian regime in Ukraine: Law of Ukraine dated May 22, 2022 No. 2265-IX. *Ofitsiyniy visnyk Ukrainy*, 49. Art. 2681 [in Ukrainian].
16. President of Ukraine. (2021). On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated October 15, 2021 «On Information Security Strategy»: Decree of the President of Ukraine dated December 28, 2021 No. 685/2021. *Ofitsiyniy visnyk Prezydenta Ukrainy*, 1. Art. 31 [in Ukrainian].
17. Dudenhoefter, D. D., Permann, M. R., & Manic, M. (2006). CIMS: A Framework for Infrastructure Interdependence Modeling and Analysis. Proceedings of the *Winter Simulation Conference WSC 2006*, Monterey, California, USA, December 3–6. https://www.researchgate.net/publication/221527820_CIMS_A_Framework_for_Infrastructure_Interdependency_Modeling_and_Analysis [in English].

18. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. (2017, February 13). *The UN Security Council adopted the Ukrainian resolution and held an open debate on the protection of critical infrastructure from terrorist attacks*. MFA of Ukraine. Retrieved January 10, 2023, from <http://surl.li/evouu> [in Ukrainian].
19. President of Ukraine. (2017). On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated September 13, 2017 «On the Concept of Ensuring the Counterintelligence Regime in Ukraine»: Decree of the President of Ukraine dated October 6, 2017 No. 310/2017. *Ofitsiynyi visnyk Prezidenta Ukrainy*, 88. Art. 2681 [in Ukrainian].
20. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2018). On the approval of the Concept of creating a state system for the protection of critical infrastructure: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 6, 2017 No. 1009-r. *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*, 7. Art. 271 [in Ukrainian].
21. Verkhovna Rada of Ukraine. (2021). On critical infrastructure: Law of Ukraine dated November 16, 2021 No. 1882-IX. *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*, 98. Art. 6341 [in Ukrainian].
22. National Security and Defense Council of Ukraine. (2021, December 07). The draft «Maritime Security Strategy of Ukraine» is being prepared for submission to the meeting of the National Security and Defense Council of Ukraine. NSDC of Ukraine. Retrieved January 10, 2023, from <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/5176.html> [in Ukrainian].
23. OSCE. (2018). Explanatory dictionary on issues of prevention and counteraction of legalization (laundering) of proceeds obtained through crime, financing of terrorism, financing of proliferation of weapons of mass destruction and corruption. (Chubenko, A. G., Loshytskyi, M. V., Pavlov, D. M., & Yunin, O. S., Comp.). OSCE. Kyiv, 832 p. https://www.osce.org/files/190125_1607_ch_ALL_Inet.pdf [in Ukrainian].
24. International Convention on Combating Acts of Nuclear Terrorism (995_i41). (2005). Liga 360. Retrieved January 10, 2023, from <https://ips.ligazakon.net/document/MU05257?an=2> [in Ukrainian].
25. Berezhnyi, S. (2022, August 03). Russia has violated all three principles of the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons – MFA. Liga 360. Retrieved January 10, 2023, from <https://news.liga.net/ua/politics/news/rossiya-narushila-vse-tri-printsipa-dogovora-o-nerasprostranenni-yadernogo-orujiya-mid> [in Ukrainian].
26. Institute for Safety Problems of Nuclear Power Plants (ISP NPP). (2022, May 07). *Resolution of the VII International Conference «Problems of Operation of Nuclear Energy Facilities and Environmental Restoration» INUDECO 2022* (Slavutych, Ukraine, 27–28 April 2022). ISP NPP. <http://www.ispnpp.kiev.ua/RESOLUTION-2022/> [in Ukrainian].

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА НАСЛІДКИ

УДК 65.012.12:33

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2023.04>

Власенко Роман Вікторович –
завідувач відділу соціальної стратегії
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат наук з державного управління
ORCID: 0000-0002-9915-8259

Яценко Любов Дмитрівна –
головний консультант
відділу соціальної стратегії
Національного інституту стратегічних досліджень
ORCID: 0000-0001-7686-3812

➔ **Стаття** присвячена соціальним ризикам, що виникають в усіх сферах життєдіяльності суспільства й часто-густо виходять за межі контролю соціальних інститутів, котрі забезпечують безпеку в суспільстві. Зроблено висновок про те, що соціальні ризики в Україні мають певні особливості, а виникають і набувають поширення через проблеми, що накопичувалися протягом тривалого трансформаційного періоду. В умовах повномасштабної війни РФ проти України зріс рівень невизначеності, загострилися проблеми в соціально-економічній сфері країни. Усе це, відповідно, спричинило зміни в житті значної частки населення та посилило інтенсивність вияву соціальних ризиків. У ситуації, що сьогодні склалася в Україні, особливе занепокоєння викликають ризики у трудовій, демографічній, освітній сферах та ризики, пов'язані з доступністю і якістю медичних послуг. Зазначено, що особливостями вияву сучасних ризиків є погіршення демографічної ситуації, зниження можливостей відтворення людського капіталу, порушення балансів на ринку праці, падіння добробуту населення, погіршення фінансового стану фондів соціальних виплат і великий рівень навантаження на них. Соціальні ризики формують імовірні негативні зміни, небезпеку дисфункції соціальних інститутів, гальмують процеси суспільного відтворення, виробництва, трансляції соціальних норм та цінностей, сприяють поширенню соціальної нестабільності й напруженості. Динамічність, нестійкість, непередбачуваність і незворотність соціально-економічних змін призводять до появи нових соціальних ризиків. Відповідно, усвідомлення пріоритетів і конкретних способів мінімізації соціальних ризиків належить до найбільш гострих актуальних завдань сучасності. Його вирішення потребує розроблення та застосування ефективних механізмів, котрі забезпечать адекватне реагування на соціальні ризики в системі забезпечення економічної безпеки держави.

Ключові слова: соціальні ризики, населення, чинники, державна політика.

Roman Vlasenko, Liubov Yatsenko

SOCIAL RISKS: FACTORS AND CONSEQUENCES

The article is aimed at revealing the social risks that arise in society, encompass all aspects of life, and go beyond the oversight of social institutions that ensure safety in society. The authors argue that social risks in Ukraine have certain country-specific features, and that they have emerged and become widespread due to problems accumulated during a long transformational period. In the face of Russia's full-scale war against Ukraine, the level of uncertainty has increased, and problems in the socio-economic sphere of the country have worsened. Put together, these factors led to changes in the lives of a large part of the population and increased the intensity of the manifestation of social risks. An analysis of the current situation in Ukraine shows that risks in the labor, demographic, and educational sectors, as well as risks related to the availability and quality of medical services, are of particular concern. The features of the manifestation of contemporary risks are the deterioration of the demographic situation, the decrease in the possibilities of reproduction of human capital, the disruption of balances in the labor market, the decline in the well-being of the population, the deterioration of the financial condition of social benefit funds and the heavy load on them. Social risks increase the probability of negative changes, the danger of the dysfunction of social institutions, the inhibition of social reproduction processes, the transmission of social norms and values, production processes, and are likely to lead to social instability and tension. The dynamism, instability, and unpredictability of socio-economic changes and their irreversibility give way to the emergence of new social risks. Accordingly, focusing on priorities and specific ways to minimize social risks is one of the most pressing and urgent tasks of our time, the solution of which requires the development and application of effective mechanisms that will ensure an adequate response to social risks in the system of ensuring the economic security of the state.

Keywords: social risks, population, factors, state policy.

Багатовекторні зовнішні та внутрішні зміни впливають на соціальне середовище. Ці зміни, з одного боку, є імпульсом для позитивних якісних та кількісних трансформацій, з іншого – спричиняють труднощі в управлінні соціумом у непередбачуваних, екстремальних ситуаціях. Вони зумовлюють процеси, що призводять до негативних змін у соціальній сфері та негативно впливають на життєдіяльність індивідів, соціальних груп і суспільства загалом, обмежують економічну самостійність, соціальне благополуччя, а це, своєю чергою, потенційно підвищує домінанту соціальних ризиків. Те, що соціальні ризики як небезпека, яка виникає та виявляє себе в межах соціальної сфери [1], поширюються в суспільстві, спричиняє негативні зміни якості й рівня життя людей, деформацію соціальної сфери, гальмує процес створення сприятливих умов для розширеного відтворення людського потенціалу та послаблює запас соціальної стійкості країни.

Значний внесок у дослідження сутнісних характеристик ризиків як імовірного явища, котре охоплює різні сфери життєдіяльності людства, джерел їх виникнення та впливу на розвиток суспільства зробили У. Бек, Е. Гіденс, Р. Гольцман, М. Дуглас, Н. Луман та інші вчені й дослідники. Питання методології та методики аналізу соціальних ризиків, проблеми впливу ризиків на розвиток економіки, протидії негативному розвитку подій, визначення напрямів управління ризиками висвітлювали

у своїх наукових розвідках вітчизняні дослідники, зокрема С. Березіна, О. Грішнова, Е. Лібанова, О. Макарова, В. Надрага, О. Новікова, Л. Потабенко, Н. Тимофєєва, Л. Шамілева, Г. Яковлева та ін.

Попри значну увагу наукового середовища до проблем соціальних ризиків подальшого дослідження потребують вияви соціальних ризиків та особливості їх виникнення в Україні, передумови їх формування й реалізації в різних складниках соціальної сфери. Крім того, уважного вивчення потребують нові соціальні ризики періоду широкомасштабної війни РФ проти України, їх поширення та вплив на суспільство.

Мета статті – виокремити соціальні ризики, причини їх поширення та форми вияву в умовах війни, а також окреслити перспективи щодо мінімізації цих ризиків.

У рамках теоретичного поля вивчення сучасних соціальних ризиків у країнах Європи, що виникають унаслідок стрімких процесів деіндустріалізації економіки, зміни структури зайнятості, посилення напруженості на ринку праці, нестабільності у сферах розподілу благ, забезпечення гідних умов життя тощо [2], поняття «соціальний ризик» трактується як ризик, з яким людина стикається протягом життя через економічні та соціальні зміни, «пов'язані з переходом до постіндустріального суспільства» [3].

Цей підхід передбачає класифікацію соціальних ризиків. Зокрема, залежно від причин, через які вони виникають, виокремлюють ризики: універсальні, групові, окремих етапів життя та ризики взаємовідносин поколінь. Беручи до уваги практичний досвід українського суспільства, варто наголосити на важливості політичних, інституційних та історико-культурних чинників, що зумовлюють виникнення соціальних ризиків.

У вузькому розумінні поняття «соціальний ризик» використовують тоді, коли йдеться про набуття людиною права на соціальний захист, тобто ймовірність настання певних об'єктивних соціально-економічних обставин, унаслідок яких людина потребуватиме допомоги з боку держави [4].

У межах цього дослідження будемо спиратись на тезу про те, що соціальними ризиками варто вважати фактори соціально-економічної згуртованості, негативний вияв яких прямо впливає на зниження якості життя людини [5].

Соціальні ризики в Україні мають певні особливості. Насамперед вони виникають і виявляються через безсистемність і хаотичність тривалого процесу суспільного реформування, що охоплює майже всі складові частини соціально-економічного організму. До початку повномасштабної російсько-української війни характеристики розвитку країни засвідчували волатильність економіки та надмірну чутливість до коливань світової кон'юнктури, несформованість умов для динамічного, збалансованого розвитку територій та забезпечення довгострокового добробуту українського суспільства. Війна внесла суттєві зміни у функціонування вітчизняної соціально-економічної сфери та загострила проблеми, які існують.

Повномасштабні воєнні дії, що тривають на території України, призводять до фізичних руйнувань цивільної та економічної інфраструктури, порушення логістичних і виробничих зв'язків. У свою чергу, це підвищує рівень невизначеності, проблеми в економіці країни загострюються, що негативним чином позначається на рівні життя значної частки населення України. В цих умовах усе більше людей із різних соціальних груп відчувають посилення соціальної напруженості та інтенсивність вияву соціальних ризиків, що впливають на загальний рівень людського розвитку.

Для України характерні загрозливі тенденції демографічної ситуації, що спостерігались іще до розгортання повномасштабної війни, а нині посилились внаслідок активізації міграційних потоків, фізичних втрат населення, збільшення рівня інвалідизації.

Депопуляція в Україні тривала з початку 90-х років минулого сторіччя. Про масштаб демографічних

втрат свідчить той факт, що, за офіційною статистикою, в період з 1992 р. до початку повномасштабної війни чисельність населення України скоротилася майже на 20 % (ураховуючи скорочення чисельності населення внаслідок тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської областей та Автономної Республіки Крим). Вагомими демографічними складниками депопуляції тривалий час були надзвичайно високий рівень смертності, відносно невисокий рівень народжуваності та міграційний убуток. Зокрема, серед країн Європи Україна мала найвищий рівень смертності із затяжною стагнацією показників рівня вимирання населення. Водночас зменшення рівня смертності може розглядатися як потенційний резерв для поліпшення ситуації в країні. Масштабність депопуляції в Україні значною мірою зумовлена високим рівнем захворюваності населення, а визначальною мірою – рівнем життя, станом системи охорони здоров'я, доступністю медичних та інших соціальних послуг.

Звуження бази відтворення людського потенціалу в Україні тривалий час відбувалося також через масштабну зовнішню міграцію, у т. ч. й трудову, через що країна втрачала значну частку висококваліфікованих трудових ресурсів. Демографічна криза, яку переживала Україна останніми десятиріччями, вважалася одним із суттєвих реальних і потенційних ризиків у соціальній та гуманітарній сферах.

Критичне погіршення демографічної ситуації спостерігається в період війни. Так, за період від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну й до 15 травня 2023 р. Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало 23 821 жертву серед цивільних осіб в Україні: 8836 загиблих і 14 985 поранених. Фахівці ООН наголошують, що через складнощі з підрахунком в умовах активних бойових дій фактична кількість жертв є значно вищою [6]. Треба зважати на те, що ця статистика не враховує число загиблих військовослужбовців, серед яких переважно представники молодших вікових категорій.

В умовах воєнного протистояння посилились еміграційні настрої населення. За даними ООН на початок травня 2023 р., від початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ на територію України у якості біженців зареєстровано 8,2 млн українських громадян, із них щонайменше 5,1 млн осіб – у країнах ЄС [7].

Серед українців, котрі виїхали за кордон під час цієї війни, значна частка людей працездатного віку, які мають вищу освіту, були зайняті у висококваліфікованих професіях. Як засвідчує соціологічне дослідження Групи «Рейтинг» [8], 16 % зовнішніх переселенців унаслідок нападу країни-агресорки втратили

житло в Україні й не мають куди повертатися, лише 28 % змогли знайти роботу в чужій країні, а 47 % – живуть на соціальні виплати. Зазначимо, що 23 % біженців вдалося зберегти роботу в Україні – вони працюють дистанційно. Більшість із них мають намір повернутись в Україну [8].

Наслідком дії ризику масштабного відпливу населення за межі України може стати розвиток демографічної кризи, що може набути здатності до самомультиплікації. Водночас еміграційні процеси можуть стати зворотними, якщо держава, бізнес та суспільство спроможуться налагодити сприятливі умови для розвитку людського капіталу. Проте варто врахувати й те, що в цьому випадку можуть виникнути інші ризики, пов'язані з неготовністю державних інститутів до повернення значної кількості громадян. Насамперед це стосується ринку праці, систем охорони здоров'я, соціального захисту та освіти.

Кризові демографічні тенденції загрожують не лише скороченням пропозиції робочої сили в недалекому майбутньому, а й погіршенням її якісних характеристик, що посилює ризики в трудовій сфері, яка є ключовою домінантою соціально-економічної системи. Саме від стану цієї сфери безпосередньо залежать продуктивність праці, економічне зростання, формування переваг конкурентоздатного виробництва, добробут населення, яке працює, та загалом суспільний прогрес і соціальна злагода в суспільстві. Разом із цим, у функціонуванні трудової сфери переплітаються інтереси її суб'єктів та відповідно відображаються всі суспільні процеси, включно й економічні, політичні, демографічні, соціальні та ін. Значні втрати робочої сили у якісному та кількісному вимірах можуть перешкодити відбудові й розвитку країни та спричинити ризики зростання економічного навантаження на тих, хто працює, скорочення надходжень до бюджетів і соціальних фондів при збільшенні навантаження на них та на систему соціального захисту загалом.

Фундаментом якісних і кількісних оцінок соціального розвитку є економічна система. Адже саме економіка впливає на вирішення соціальних проблем, соціальну структуру та активність суспільства, на якість життя і добробут населення. Економіка – драйвер соціального прогресу. Одночасно соціальна сфера – це могутній чинник розвитку економіки, вплив якого здійснюється через діяльність соціальних груп.

Трансформації економічної системи України, що відбувалися в умовах стрімких глобалізаційних процесів, економічної й політичної турбулентності під потужним впливом різноспрямованих сил, які мали щодо України свої геоекономічні та геополітичні інтереси, зумовили накопичення значних суперечностей, котрі гальмують необхідні

позитивні соціальні зміни. Безсистемність та непослідовність структурних реформ призвели до збільшення макроекономічних дисбалансів, вони гальмують процеси технічного й технологічного оновлення. Внаслідок цього у сфері формування інституціонального й регуляторного бізнес-середовища спостерігаються серйозні проблеми, кількість яких збільшується, втрати орієнтованих на внутрішній ринок потенційних інвестиційних ресурсів вітчизняних виробників, існують значні масштаби тінізації економіки, виникають суттєві бар'єри на шляху до ефективної реалізації трудового потенціалу. Ці проблеми, як і відсутність чіткої узгодженості пріоритетів і тактики економічних перетворень з пріоритетами й темпами проведення соціальних реформ, нерозвиненість інструментів щодо передбачення соціальних наслідків конкретних трансформаційних заходів економічного характеру, можна вважати чинниками, що спричинили велику кількість негативних наслідків у соціальному вимірі. Посилює цю тенденцію й те, що зазначені ризики не оминають жодної соціальної групи і зумовлюють формування нових ризиків, пов'язаних з погіршенням умов життєдіяльності.

Повномасштабна війна внесла суттєві зміни у функціонування вітчизняної економіки, відповідно, спричинила підвищення рівня невизначеності ризиків у соціально-економічній сфері країни та змінила життя значної частки населення України. За період російської воєнної агресії загинули тисячі мирних жителів, знищено та пошкоджено велику кількість населених пунктів, підприємств, тисячі кілометрів доріг, сталася дезорганізація сталих виробничих зв'язків і критично важливих постачань ресурсів. Крім того, були частково втрачені зовнішні ринки, призупинено інвестиційні проекти. Так, за оцінками Мінекономіки та *KSE Institute*, наприкінці листопада 2022 р. загальні втрати економіки України внаслідок війни, з урахуванням як прямих, так і непрямих втрат (падіння ВВП, припинення інвестицій, вплив робочої сили, додаткові витрати на оборону та соціальну підтримку тощо), становили від 543 до 600 млрд дол. США [9]. Це призвело до повного або часткового припинення діяльності підприємств, великих проблем в організації роботи бізнесу та логістики, падіння споживчого попиту.

Найвідчутнішими для суспільства наслідками цієї агресії є соціальні, що вимірюються насамперед кількісними та якісними втратами найбільш цінного ресурсу країни – людського потенціалу. Розгортання бойових дій на території України і пов'язані з цим економічні потрясіння призвели до деструктивних змін та посилення напруженості на ринку праці. Значна частка населення України, рятуючись від війни, була змушена покинути своє постійне місце проживання. Через зрушення можливостей зайнятості

та у зв'язку зі зміною місця проживання погіршилася ситуація в трудовій сфері та відбулося падіння доходів населення, яке працює. Зокрема, як інформував Центр зайнятості, на початок грудня 2022 р. чисельність офіційно зареєстрованих безробітних сягнула 209 тис. осіб (у вересні того ж року в Україні був зафіксований рекордно високий рівень безробіття – 35 %) [10].

За результатами досліджень Групи «Рейтинг», серед тих, хто мав роботу до війни, працюють у звичному режимі лише 36 %, віддалено або частково – 19 %, знайшли нову роботу – 6 %, втратили роботу й нині не працюють – 37 % [8]. Частка безробітних віком 45 років і старше становить 47 %. При цьому зберігається проблема щодо застійного безробіття, ризик потрапити до сегмента довгострокового безробіття збільшується з віком, незважаючи на зростання рівня професіоналізму. Найвищими є показники для віку 40–49 років. Зменшення рівня ризику в передпенсійному віці, найімовірніше, пов'язано із більшою активністю осіб у пошуку роботи та згодою на будь-яку зайнятість заради отримання пенсії у найближчому майбутньому [11]. За даними, 48 % безробітних мають вищу освіту. Масштаби безробіття серед населення з вищою освітою, що спостерігаються протягом останніх десятиліть, свідчать про те, що в Україні вища освіта не гарантує отримання роботи взагалі, а також високооплачуваної роботи зокрема. Наведені факти промовляють про наявні ризики в галузі надання освітніх послуг та у сфері реалізації освітнього потенціалу, що впливають на якість життя населення України.

Однією з ключових макроекономічних проблем ринку праці в Україні, що сформувалася ще до початку війни, вважають структурну невідповідність між параметрами попиту на працю та пропозицією робочої сили. Ця проблема, з одного боку, свідчить про існування суперечностей між якістю робочої сили та вимогами роботодавців, а з іншого – про неконкурентоспроможність самих робочих місць. Дисбаланси між попитом і пропозицією робочої сили за професійно-кваліфікаційним, освітнім рівнями в різних видах економічної діяльності, економічних регіонах та у країні загалом впливають на функціонування національного ринку праці, знижуючи його ефективність щодо задоволення перспективних потреб економіки в кваліфікованих кадрах та посилюють пов'язані з працевлаштуванням ризики. Крім того, ці дисбаланси посилюють ризики депрофесіоналізації робочої сили, що виявляється не лише у зниженні попиту на висококваліфіковані професії, а й у втраті рівня кваліфікації через існування надлишкового освітньо-кваліфікаційного рівня в економіці країни.

Наявні дисбаланси значною мірою зумовлені проблемами, що існують у системі освіти та професій-

ної підготовки, а також і тими, що виникають через неузгодженість сфери освітньо-професійної підготовки з потребами ринку праці. Незважаючи на потужний потенціал, розгалужену багаторівневу систему надання освітніх послуг населенню, професійна освіта не спроможна вирішити ключової проблеми – збалансувати підготовку кваліфікованих робітників з потребами ринку праці. Неузгодженість ринку освітніх послуг і ринку праці призводить до того, що підготовлені фахівці залишаються незатребуваними. В Україні не існує комплексного підходу до прогнозування потреб виробничої та невиробничої сфер у кваліфікованих спеціалістах і робітниках з урахуванням структури національної економіки.

Практичний досвід свідчить, що зростання освітнього рівня значно посилює шанси зайнятості та зменшує вірогідність ризику соціального відторгнення. Тобто високий освітній рівень забезпечує певний рівень гнучкості найманих працівників за професіями та видами діяльності. Проте освітня характеристика вітчизняного ринку праці має певні, не відразу помітні ознаки, пов'язані з наявними перекосами в економічній та освітній політиці. Накопичені диспропорції розвитку трудової сфери призвели до того, що зараз у країні значна частка тих, хто отримав вищу формальну підготовку, зайняті на робочих місцях, які потребують нижчої кваліфікації. Крім того, багато людей, які працюють на цих робочих місцях, мають надмірний рівень кваліфікації, що є виявом примітивізації економіки та незбалансованості освітньо-професійних рівнів робочих місць і робочої сили.

Особливе занепокоєння викликає той факт, що більше третини фахівців, які здобули освітній рівень не нижче ніж вища освіта, та майже 90 % технічних працівників, які мають професійну освіту, працюють не за фахом. Професійно-кваліфікаційні дисбаланси підтримуються через вплив низки чинників: відсутність синхронізації потреб ринку праці та ринку освітніх послуг; незавершеність реформ сфери освіти та професійної підготовки; відсутність дієвих моніторингів якості освітньо-професійної підготовки. Унаслідок цього освітня сфера певною мірою втрачає функцію інструменту інвестування в людський капітал та підвищення індивідуальної конкурентоспроможності. Крім того, на заваді – неефективна взаємодія роботодавців, навчальних закладів, центральних та місцевих органів влади; недостатній рівень залученості роботодавців до участі в розробленні навчальних програм, формуванні професійних та освітніх стандартів, організації стажування студентів і викладачів на виробництві; відсутність ефективного системи інформаційного забезпечення прогнозування потреб ринку праці у кваліфікованих робітничих кадрах за професіями та видами економічної діяльності.

В умовах повномасштабної війни масове руйнування та призупинення підприємств, просторове переміщення значної частини суб'єктів економічної діяльності, активізація міграційних потоків та масовий відплив висококваліфікованих фахівців поглибили диспропорції ринку праці України, що існують. Станом на 1 грудня 2022 р. в середньому на одне вільне робоче місце в Україні претендувало сім безробітних. До того ж, серед окремих професійно-кваліфікаційних груп зафіксовано кількарразове перебільшення навантаження на одну вакансію. Так, серед кваліфікованих робітників сільського господарства на одну вакансію претендували 26 осіб, технічних працівників – 17 осіб, службовців та керівників – 14 осіб, працівників сфери торгівлі та послуг – також по 14 осіб.

Нестача кадрів у цей період спостерігалася серед представників таких професій: лікар, фізичний терапевт, швачка, електрослюсар, слюсар-електрик з ремонту електроустаткування, слюсар-електрик з обслуговування та ремонту ескалаторів, учитель, зварник, електромонтер контактної мережі, експерт будівельний та ін. Принципові зміни в сучасній Україні вимагають значного підвищення творчого потенціалу, конкурентоздатності та мобільності робочої сили, пріоритетним чинником тут повинна бути сфера освіти й професійної підготовки, насамперед її якість. Сформовані пастки диспропорцій на ринку праці посилюють волатильність цього вітчизняного ринку й ризики напруженості в суспільстві. Послабити дисбаланси на ринку праці можна за допомогою низки заходів, серед яких: створення адекватної до змін попиту на робочу силу системи підготовки та перепідготовки кадрів; сприяння гнучкості робочої сили; забезпечення інформаційної прозорості ринку праці; удосконалення системи прогнозування потреб ринку праці й системи освіти та професійної підготовки; узгодження професійних та освітніх стандартів.

Сучасна система освіти та професійної підготовки повинна сприяти здобуттю новітніх знань, активізації креативного й творчого розвитку особистості з орієнтацією на цілеспрямоване персоналізоване формування професійної компетентності з мінімально можливими втратами. Одночасно розвиток сфери докладання праці має спрямовуватись на підвищення конкурентоспроможності економіки за рахунок перспективної переорієнтації на виробництво високотехнологічних товарів і послуг. Це сприятиме становленню інноваційної моделі зайнятості, ефективному використанню освітнього потенціалу, підвищенню продуктивності праці та зростанню добробуту населення, яке працює.

Складна ситуація стосовно трудових доходів, що в довоєнний період склалася в економіці України загалом і на ринку праці й у сфері соціально-трудових

відносин зокрема, негативно позначилася на добробуті працездатного населення та членах родин тих, хто працює. Заробітна плата більшості людей, які працюють, не виконує стимулювальної, мотиваційної та відтворювальної функції. Зауважимо, що питома вага заробітної плати в доходах населення у масштабах всієї України становила лише біля 40 %, а в окремих регіонах – ледве досягала 30 %. Рівень заробітної плати українських працівників не забезпечує доступність благ, необхідних для розширеного відтворення людини. Через мізерний рівень заробітків наймані працівники часто втрачають мотиви до високопродуктивної праці. Одночасно виникають проблеми, пов'язані з надмірною диференціацією за доходами, що призводить до поширення ризиків соціальної поляризації суспільства та поширення бідності. Значна диференціація доходів, також і трудових, спостерігається в країні у територіальному, міжгалузевому та міжпрофесійному вимірах.

Через повномасштабну війну добробут населення України катастрофічно погіршився. Дослідження Групи «Рейтинг» засвідчує, що кожний третій серед опитаних українців зазнав матеріальних втрат унаслідок війни. Зокрема, серед мешканців опитаних територій, де були або на момент опитування тривали бойові дії, зазнали втрат 62 %, деокупованих територій – 52 %, неокупованих територій – 23 % [8]. Одним із найвідчутніших негативних наслідків кризи, спричиненої війною, є втрати номінальних доходів населення, передусім працездатного. Крім того, інфляційні ризики також погіршують фінансовий стан населення. За останніми даними Світового банку, в Україні за період війни десятикратно збільшився рівень бідності. За песимістичними прогнозами цієї міжнародної фінансової організації, до кінця 2023 р. частка бідних у країні збільшиться до 25 %, до кінця наступного року цей показник може зрости до 55 % [12].

Результати досліджень Групи «Рейтинг» свідчать про те, що в період війни падіння доходів зазнали 64 % українців, зокрема: 18 % респондентів повідомили про те, що їхній дохід зменшився незначно, 32 % опитаних вважають, що їхній дохід значно зменшився, а 14 % учасників опитування втратили практично всі доходи. За інформацією порталу з пошуку роботи *grc.ua* [13], серед населення, яке працює, та основним джерелом доходів якого є заробітна плата, її зменшення в період війни не відчували лише 20,5 % громадян. Зниження доходів населення, яке працює, або повна чи часткова їх втрата призвело до виснаження заощаджень. Половина учасників опитування зазначили, що в разі повної втрати доходів їхніх заощаджень вистачить іще на місяць, 19 % опитаних називають період до двох місяців, 12 % – до трьох місяців, ще стільки ж – до пів року та більше.

Отже, сформовані протягом останніх десятиліть провали на ринку праці України у поєднанні з руйнівними наслідками війни зумовлюють напруженість у трудовій сфері, що збільшує ймовірність соціальних ризиків, які, своєю чергою, сприяють виникненню багатьох соціальних проблем та додаткових ризиків, що позначаються на якості життя населення країни, а подолання їхніх наслідків вимагає значних ресурсів.

Соціальні ризики сучасної України значною мірою пов'язані з масштабними економічними та інфраструктурними втратами, які виникають через війну. За період, що минув від 24 лютого до кінця листопада 2022 р., сума збитків інфраструктури сягнула 35,6 млрд дол. США. Зокрема, збитки, завдані внаслідок бойових дій інфраструктурі таких життєво важливих сфер, як-от освіта, становили 8,2 млрд дол. США, охорона здоров'я – 1,7 млрд дол. США, культура, туризм та спорт – 2,1 млрд дол. США. За цей період в Україні щонайменше було пошкоджено понад 2,6 тис. будівель закладів освіти (із них 406 повністю зруйновано); 1,1 тис. закладів охорони здоров'я (із них зруйновано повністю 144, а 958 – мають різний ступінь пошкодження); 143,8 тис. житлових будинків (у т. ч.: 126,7 тис. приватних (індивідуальних) будинків, 16,8 тис. багатоквартирних будинків, майже 0,3 тис. гуртожитків); 880 об'єктів культури; 94 релігійні споруди; 157 закладів туризму; 595 адмінбудівель державного та місцевого управління. Також було пошкоджено, зруйновано або захоплено щонайменше 84,2 тис. одиниць сільгосптехніки; 153 заклади соціальної сфери; 305 автозаправних станцій; 27 торгових центрів; 14,4 тис. одиниць комунального транспорту, 194,8 тис. одиниць приватних легкових автомобілів, 592 об'єкти теплопостачання [9].

У періоди тривання несподіваних та непередбачуваних криз (пандемій, збройної агресії, техногенних аварій тощо) виокремлюються нові категорії населення, які потребують турботи з боку держави. Проте система соціального захисту та наявні ресурси не розраховані на швидку мобілізацію задля підтримки таких категорій населення. Це зумовлює необхідність у перерозподілі ресурсів держави, що може призвести до несприятливих демографічних змін, підвищення соціальної напруженості та зростання навантаження на систему соціального захисту загалом. Зростання такого навантаження за гострого дефіциту ресурсів, своєю чергою, може завадити державі виконувати взяті на себе соціальні зобов'язання. Зазначимо, що неспроможність виконання таких зобов'язань може стати результатом дії зовнішніх об'єктивних факторів, однак, за більшості сценаріїв, це явище має тимчасовий характер. У разі системного вияву такої неспроможності є підстави говорити про надто неефективну систему соціального захисту та нерезультативний перерозподіл ресурсів в економіці.

Суттєвим соціальним ризиком варто вважати значне зменшення доступності медичних послуг та лікарських засобів. Попри медичну реформу, започатковану протягом попередніх років, системі охорони здоров'я України все ще притаманний брак ресурсів та висока частка (понад 50 %) особистих витрат для фінансування галузі на тлі неоптимального використання трудового потенціалу системи. Внаслідок цього українці можуть скористатися лише обмеженою кількістю пакетів медичних послуг, хоча їхня кількість зростає. Водночас пандемія COVID-19 та широкомасштабне воєнне вторгнення РФ в Україну довели необхідність пріоритизації перерозподілу та швидкої релокації ресурсів у конкретний період функціонування й розвитку національної економіки для задоволення потреб у медичному обслуговуванні саме тих категорій населення, які цього потребують. Варто усвідомлювати, що низька доступність медичних послуг та лікарських засобів безпосередньо впливає на рівень відтворюваності людського капіталу, відповідно знижуючи його, а також збільшує інвалідизацію та перешкоджає продуктивній зайнятості населення.

Отже, в умовах тривалого трансформаційного періоду, неефективної діяльності державних інститутів та аномальності їхньої взаємодії сформувалися соціальні ризики, які посилюються деструктивними процесами, що виникають у воєнний період. У цьому переліку варто виокремити:

- звуження демографічного потенціалу, що призводить до скорочення робочої сили та погіршення її якісних характеристик; збільшення навантаження на працездатне населення;
- зміну масштабів міграційних хвиль, що спричиняє зниження можливостей відтворення людського капіталу, якості життя та добробуту населення;
- дефіцит робочих місць, у т. ч. якісних, що призводить до відпливу робочої сили, включно й висококваліфікованої; зниження продуктивності зайнятості та рівня життя тих, хто працює; зниження якості трудового життя, цінності праці; погіршення умов праці;
- розбалансованість ринку праці, що зумовлює поглиблення структурних диспропорцій; міграцію кваліфікованих працівників; примітивізацію економіки;
- бідність, зубожіння, поляризацію населення, що відображається у погіршенні рівня та якості життя; обмеження доступу до необхідних елементів життєдіяльності; соціальне відторгнення; загострення соціальних суперечностей у суспільстві;

- кризу системи соціального захисту та соціального забезпечення, що підвищує ймовірність соціального виключення, загострює проблему бідності серед соціально вразливих верств населення, унеможливує реалізацію принципу соціальної справедливості;
- зниження доступності медичних послуг та лікарських засобів, що поглиблює медико-демографічні проблеми та є гальмом на шляху до розширеного відтворення населення, посилює соціальну напруженість у суспільстві.

Усвідомлення пріоритетів і конкретних засобів стосовно мінімізації соціальних ризиків та подолання їхніх наслідків – одне з найбільш гострих насущних завдань сучасної України. Його вирішення є необхідною умовою забезпечення соціальної стійкості та створення сприятливих умов для відновлення країни й подальшого суспільного прогресу.

Складність та масштабність завдань, які постають перед державою у царині нагромадження людського капіталу та досягнення національної соціальною сферою європейських стандартів, вимагає системного підходу в докладанні управлінських зусиль. Системний підхід передбачає передусім узгодженість дій усіх суб'єктів політичної діяльності як у вертикальному, так і в горизонтальному напрямках.

Завдяки реалізації загальнонаціональних пріоритетів державної політики в соціальній сфері в Україні має бути завершено формування сприятливого соціального середовища, що разом із конкурентоспроможним економічним простором стане основою суспільного прогресу. В цих умовах інтелектуалізація факторів суспільного виробництва виступає домінуючим чинником створення унікальних конкурентних переваг.

Ураховуючи досвід розвинених країн світу, варто наголосити на необхідності формування цілісної та ефективної національної інноваційної системи, основною метою якої є забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, що дозволить сформувати сприятливі умови для забезпечення гідних рівня та якості життя населення. Це насамперед потребуватиме: запровадження дієвих механізмів стимулювання інноваційної активності; нарощування обсягів виробництва наукоємної продукції та підвищення доходів населення; створення нових робочих місць у сферах науково-технічної діяльності та високотехнологічного виробництва; зміцнення інтелектуального потенціалу та забезпечення належних умов для ефективного його використання.

Оскільки основною рушійною силою інноваційної економіки, підґрунтям її продуктивних сил є знан-

ня та компетенції, які реалізуються на практиці у праці висококваліфікованих працівників, можна стверджувати, що становлення такої економіки спричиняє суттєві зміни на ринку праці, найперше пов'язані зі зростанням вагомості людського капіталу. При цьому освіта стає найважливішим засобом формування нової генерації висококваліфікованих кадрів та розвитку інтелектуального потенціалу, що є важливим складником трудового потенціалу країни.

Як основа формування кадрового потенціалу суспільства освіта безпосередньо пов'язана з функціонуванням сфери докладання праці, що є важливою ланкою та одночасно відображенням стану економічної системи країни. Від стійкості та збалансованості розвитку кадрового потенціалу залежить добробут і міцність фундаменту відтворення населення.

Розвиток сучасних технологій, який супроводжується посиленням вимог до якості робочої сили, потребує систематичного вдосконалення умінь та знань індивідів, оволодіння новими компетенціями з метою забезпечення продуктивної зайнятості та конкурентоспроможності робочої сили.

У період формування соціально орієнтованої держави, інтегрованої у світове господарство на засадах конкурентоспроможності національної економіки, державна політика має ґрунтуватися на фундаментальних принципах соціальної держави.

Висновки

Соціальні реалії сьогодення характеризуються підвищеними ризиками та потребують створення гнучкіших систем безпекової взаємодії, здатних швидко й ефективно реагувати на виклики. Із цим також пов'язана необхідність налагодження ефективного механізму управління соціальними ризиками. Такий механізм, створений в цих умовах, дозволить нейтралізувати, попередити чи зменшити вплив наслідків непередбачених чи недооцінених негативних подій для суспільства.

Усвідомлюючи складність завдань, які постали перед Україною в цей складний час, варто пам'ятати, що попередження ризиків та мінімізація їхніх негативних наслідків є надважливим питанням. Тому пріоритетом державної політики в найближчій перспективі має стати створення правових, економічних та інституційних засад для реалізації цього завдання. Соціальної стабільності можна досягти завдяки послабленню напруженості у сферах матеріального забезпечення, зайнятості населення, поліпшенню медико-демографічної ситуації, якості та доступності соціальних послуг та покращенню умов життя. Останнє не вбачається можливим без кардинальних

змін у підходах до перерозподілу суспільних ресурсів, розподілу інформації та культурних цінностей, недопущення дискримінації в будь-яких її виявах, проведення активної політики на ринку праці, спрямованої на збільшення життєвого потенціалу населення, виваженої соціально-демографічної політики та безперервного підвищення якості життя.

Зважаючи на складність та масштабність вияву соціальних ризиків, важливо найближчим часом виокремити та обґрунтувати пріоритетні напрями державної політики у сфері побудови ефективного механізму попередження соціальних ризиків та мінімізації і подолання їхніх наслідків. Це стане темою наступних досліджень та публікацій.

Список використаних джерел

1. Березіна С. Б. Сучасні тенденції в реформуванні системи соціального страхування України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 3(168). С. 25–31.
2. Esping-Andersen G. *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford : Oxford University Press, 1999. 219 p.
3. Taylor-Gooby P. *New risks, new welfare*. Oxford : Oxford University Press, 2004. 29 p.
4. Болотіна Н. Б. *Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні*. Київ, 2005. 382 с.
5. Hruska-Tvrđy L., Foldynova I. New social risks and sustainable development of urban area. *Regional Science Inquiry*. 2011. No. 3(2), pp. 77–93.
6. UN. *Ukraine: civilian casualty update*. 2023. 15 May. United Nations Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/05/ukraine-civilian-casualty-update-15-may-2023> (дата звернення: 25.05.2023).
7. UNHCR. *Ukraine situation Flash Update*. No. 46. 2023. 05 May. UNHCR. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/100493> (дата звернення: 25.05.2023).
8. Оцінка шкоди, завданої воєнними злочинами росії в Україні (15–19 вересня 2022 р.). Група «Рейтинг». 2022. 04 жовт. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/oc_nka_shkodi_zavdano_vo_nnimi_zlochynami_ros_v_ukra_n_15-19_veresnya_2022.html (дата звернення: 25.05.2023).
9. KSE Institute. *Росія заплатить. [Звіт станом на 24 березня 2023 р.]*. KSE Institute. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-naneseni-infrastrukturi-ukrayini-v-hodi-viyni-skladayut-mayzhe-63-mlrd/> (дата звернення: 25.05.2023).
10. Аналітика та статистика / Державний центр зайнятості. 2023. 14 трав. URL: <https://www.dcz.gov.ua/> (дата звернення: 10.05.2023).
11. Blyzniuk V., Yatsenko L. Long-term unemployment as a form of social exclusion in the labor market: the experience of Ukraine. *Romanian Statistical Review*. 2021. № 3, pp. 228–243. URL: https://www.revistadestatistica.ro/supliment/wp-content/uploads/2021/05/06_en_rrss_03_2021.pdf (дата звернення: 25.05.2023).
12. Reuters. *World Bank says Ukraine has tenfold increase in poverty due to war*. Reuters. 2022. 15 Oct. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increase-poverty-due-war-2022-10-15/> (дата звернення: 25.05.2023).
13. *Більше 40 % українців втратили роботу*. GRC.ua. 2023. 23 берез. URL: <https://www.grc.ua> (дата звернення: 25.05.2023).

References

1. Berezina, S. (2015). Modern trends in reforming the social insurance system of Ukraine. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 3(168), 25–31 [in Ukrainian].
2. Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press, 219 p. [in English].
3. Taylor-Gooby, P. (2004). *New risks, new welfare*. Oxford: Oxford University Press, 24 p. [in English].
4. Bolotina, N. (2005). *The right to social protection: formation and development in Ukraine*. Kyiv, 382 p. [in Ukrainian].
5. Hruska-Tvrđy, L., & Foldynova, I. (2011). New social risks and sustainable development of urban area. *Regional Science Inquiry*, 3(2), 77–93 [in English].
6. UN. *Ukraine: civilian casualty update*. (2023, May 15). Retrieved May 25, 2023, from <https://www.ohchr.org/en/news/2023/05/ukraine-civilian-casualty-update-15-may-2023> [in English].

7. UNHCR. *Ukraine situation Flash Update #46*. (2023, May 05). Retrieved May 25, 2023, from <https://data.unhcr.org/en/documents/download/100493> [in English].
8. Group «Rating». (2022, October 04). *Assessment of the damage caused by Russia's war crimes in Ukraine*. Sociological research (September 15–19, 2022). Retrieved May 25, 2023, from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/oc_nka_shkodi_zavdano_vo_nnimi_zlochynami_ros_v_ukra_n_15-19_veresnya_2022.html [in Ukrainian].
9. KSE Institute. (2022, October 22). *Russia will pay*. [Report as of March 24, 2023]. Kyiv School of Economics. Retrieved May 25, 2023, from <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-naneseni-infrastrukturi-ukrayini-v-hodi-viyni-skladayut-mayzhe-63-mlrd/> [in Ukrainian].
10. State Employment Center. (2023, May 14). *Analytics and statistics*. State Employment Center. Retrieved May 25, 2023, from <https://www.dcz.gov.ua/> [in Ukrainian].
11. Blyzniuk, V., Yatsenko, L. (2021). Long-term unemployment as a form of social exclusion in the labor market: the experience of Ukraine. *Romanian Statistical Review*, 3, 228–243 https://www.revistadestatistica.ro/supliment/wp-content/uploads/2021/05/06_en_rrss_03_2021.pdf [in English].
12. World Bank says Ukraine has tenfold increase in poverty due to war. (2022, November 30). *Reuters*. Retrieved May 25, 2023, from <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increase-poverty-due-war-2022-10-15/> [in English].
13. *More than 40% of Ukrainians lost their jobs*. (2023, March 15). GRC.ua. Retrieved May 25, 2023, from <https://www.grc.ua> [in Ukrainian].

УКРАЇНЬСЬКА АВТОКЕФАЛІЯ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА ГЛОКАЛЬНОМУ КОНТЕКСТАХ

УДК 281.96ПЦУ:322+172.3

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2023.05>

Токман Володимир Валерійович –
провідний науковий співробітник
відділу суспільних процесів
центру внутрішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат філософських наук
ORCID: 0000-0002-4336-503X

Стаття присвячена питанням розвитку Православної Церкви України (ПЦУ) після отримання Томосу про автокефалію. Коротко охарактеризовано структуру православного середовища країни, його ключових репрезентантів. Йдеться про те, як утворення ПЦУ вплинуло на конфігурацію православної мапи країни. Особливу увагу приділено інституційній розбудові та суспільній активності ПЦУ. З'ясовано моменти, пов'язані з формуванням її релігійної мережі, переходом парафій із юрисдикції Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) у юрисдикцію ПЦУ, становленням управлінських та організаційних структур останньої. Висвітлено готовність ПЦУ та Української греко-католицької церкви (УГКЦ) спільними зусиллями відроджувати Київську церковну традицію. Окреслено динаміку конфесійних уподобань українців.

Продемонстровано значущість української автокефалії для зміцнення гуманітарної безпеки держави, нівеляції проросійських імперських меседжів у національному інформаційному полі, розуміння структурної підпорядкованості УПЦ МП Російській православній церкві (РПЦ).

Утвердження ПЦУ розглядається як вагоме досягнення на пострадянському та постсоціалістичному просторі в контексті позбавлення впливу Московського патріархату. З'ясовується, яким чином «українське питання» динамізувало ситуацію у Вселенському православ'ї.

Наголошено, що автокефалія дала змогу ПЦУ стати суб'єктом міжнародної церковної політики, безпосередньо вести діалог з іншими православними церквами, претендувати на участь у роботі представницьких релігійних організацій. Надзвичайно важливим для поступу ПЦУ є визнання з боку низки православних церков – Елладської, Олександрійської, Кіпрської.

Лейтмотивом статті є ідеї про деструктивну роль РПЦ у Вселенському православ'ї та ключову загрозу з боку Московського патріархату в процесі подальшого визнання ПЦУ. Висловлено переконання, що майбутня перспектива ПЦУ залежатиме від вироблення стратегії власного розвитку.

Ключові слова: Православна Церква України, Томос, автокефалія, православ'я, релігійна організація, міжцерковні відносини.

Volodymyr Tokman

UKRAINIAN AUTOCEPHALY IN NATIONAL AND GLOCAL CONTEXTS

➔ *The article* focuses on the development of the Orthodox Church of Ukraine (OCU) after receiving a Tomos of Autocephaly. In particular, it briefly describes the structure of the Orthodox environment in Ukraine and distinguishes its key representatives as well as takes account of change in the configuration of the Orthodox map of the country after the formation of the OCU. Special attention is paid to the institutional development and social activities of the OCU, which include the formation of its religious network, the transition of parishes from the jurisdiction of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (UOC MP) to the jurisdiction of the OCU, and the establishment of the OCU administrative and organizational structures. Interfaith dialogue between the OCU and the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC) indicates that both churches are ready to jointly revive the Kyiv church tradition. The article also addresses the dynamics of confessional preferences of Ukrainians in the changing religious landscape of the country.

The author argues that Ukrainian autocephaly is important for strengthening the humanitarian security of the state, leveling pro-Russian imperial messages in the national information space, as well as for comprehending the structural subordination of the UOC (MP) to the Russian Orthodox Church (ROC).

The establishment of the OCU is analyzed in the article not only as a significant achievement in the post-Soviet and post-socialist space in the context of leaving the orbit of the Moscow Patriarchate, but also as an impetus for renegotiating relations in Ecumenical Orthodoxy.

Autocephaly enabled the OCU to become a subject of international church policy, to conduct a direct dialogue with other Orthodox churches, and to apply for participation in representative religious organizations. Recognition of the Autocephalous Church of Ukraine by the Church of Greece, the Patriarchate of Alexandria and all Africa and the Church of Cyprus significantly contributed to the OCU's progress.

The leitmotif of this article is the destructive role of the ROC in Ecumenical Orthodoxy at large and their interference with the recognition of the OCU by the other orthodox churches in particular. The author concludes that the future prospects of the OCU will depend on the elaboration and implementation of its own development strategy.

Keywords: Orthodox Church of Ukraine, Tomos, autocephaly, Orthodoxy, religious organization, interchurch relations.

Ідея власної Помісної Православної Церкви була лейтмотивом розвитку українського православ'я впродовж багатьох століть. Врешті вона набула свого втілення на початку 2019 р. завдяки визнанню Вселенським патріархом Варфоломієм I автокефального статусу Православної Церкви України (ПЦУ).

Отримання Томосу про автокефалію – вагомий релігійний і політичний здобуток. Ця подія, що мала промовисте сакральне-символічне значення, відкрила важливу сторінку в історії незалежної України, засвідчила неабиякий прорив українського суспільства на ниві державотворення та його консолідаційний потенціал. З цього приводу п'ятий президент України П. Порошенко свого часу зауважив: «Томос про автокефалію – це ще один Акт проголошення незалежності України. І саме тому це так важливо... Бо ми з вами ще один стовп української незалежності створюємо» [1]. Сполучені Штати Америки оха-

актеризували вручення Томосу про автокефалію ПЦУ як «історичне досягнення у прокладанні Україною власного шляху в майбутнє» [2].

За результатами соціологічного опитування, проведеного наприкінці 2018 р. Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, здобуття Православною Церквою України автокефального статусу визнано головною політичною подією 2018 р. в Україні [3].

Подія отримала широкий розголос на міжнародній арені, привернула увагу відомих світових дослідницьких інституцій та масмедіа. Про Томос написали британське видання *The Guardian*, американське – *The New York Times*, польський журнал *Polityka*. Американський аналітичний центр *Atlantic Council* опублікував статтю колишнього посла США в Україні Джона Гербста, присвячену цій події [4].

На п'ятому році після отримання Томосу про автокефалію спостерігаємо подальше конституювання Української Помісної Православної Церкви. Цей процес багатовимірний. Він охоплює різні аспекти: інституційний, соціальний, конфесійний, міжнародний та ін.

Питання становлення й розбудови Православної Церкви України важливе для сучасного українського суспільного дискурсу. Воно є предметом фахових дискусій вітчизняних релігієзнавців, його обговорюють на тематичних публічних заходах, у студентських аудиторіях, кабінетах чиновників та дипломатів. Час від часу тема української автокефалії осмислюється в національних засобах масової інформації.

Упродовж останніх чотирьох років з'явилася низка цікавих наукових досліджень з означеної тематики. Увагу привертають наукові розвідки О. Сагана, В. Єленьського, С. Здіорука, М. Палінчака, Л. Филипович, М. Обушного. У своїх працях ці науковці аналізують історико-канонічні передумови отримання автокефалії, сучасний стан ПЦУ, її роль в умовах російсько-української війни, вплив на зміну культурно-цивілізаційної парадигми, стан міжправославних відносин в Україні.

Мета статті – розглянути найбільш важливі моменти, пов'язані з еволюцією Православної Церкви України, те, як вони вплинули на перебіг суспільно-політичних та релігійних процесів.

Зміна православного ландшафту України

Православне середовище України достатньо різноманітне [5]. Воно, зокрема, представлене низкою дрібних церков, котрі переважно мають проросійську орієнтацію. Серед них – Руська православна церква закордонна, Древлеправославна церква України, Руська старообрядницька церква (Безпопівська згода), Руська древлеправославна церква (Новозибківська згода), Руська істинно-православна церква та ін. Вони не справляють істотного впливу на релігійне та суспільно-політичне життя країни. Діяльність цих інституцій переважно зосереджується на духовній опіці над своїми вірними.

Ключовими православними юрисдикціями, котрі діяли на теренах Української держави фактично від початку відродження її суверенітету, що сталося на початку 90-х років минулого століття, були такі: Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП). Саме взаємовідносини між ними понад чверть століття формували порядок ден-

ний національного громадсько-церковного буття. Це, зокрема, питання, що стосуються ескалації міжправославних колізій та налагодження діалогу, лобювання законодавчих змін у сфері свободи совісті та свободи релігії, прагнення виявити себе основним репрезентантом загальноукраїнської ідентичності, змагальності за суспільний авторитет і довіру, наближення до влади та забезпечення її підтримки, обстоювання права на спадкоємність давньої Володимирівської церкви тощо. Неодноразові спроби здолати наявне православне розділення не мали успіху.

Ситуація кардинально змінилася навесні 2018 р., коли ідея Помісної Церкви об'єднала главу держави, парламент та уряд України, місцеву владу, громадськість. Спільними зусиллями та за сприяння Вселенського патріарха Варфоломія I Український народ нарешті зумів утілити в життя багатовікову мрію – 15 грудня 2018 р. в Софії Київській пройшов Об'єднавчий (Установчий) Собор єпископів УПЦ КП, УАПЦ та частини духовенства УПЦ МП, результатом якого стало створення Православної Церкви України. Незабаром, а саме 6 січня 2019 р., Вселенський патріарх Варфоломій I у м. Стамбулі (Туреччина) вручив новообраному предстоятелю ПЦУ митрополиту Епіфанію та президентові України П. Порошенку Томос про автокефалію.

Отже, у 2019 р. країна увійшла з новим православним розкладом. *Замість звичної тріади – УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ МП – українці отримали дихотомію у вигляді ПЦУ та УПЦ МП, доповнену мережею згаданих вище дрібних православних церков.*

Упродовж наступних років ця конфігурація зазнала певних змін.

По-перше, патріарх Філарет спочатку погодився й підписав рішення Об'єднавчого Собору. Проте, збагнувши, що втратив реальну владу, невдовзі різко змінив вектор дій.

У травні – червні 2019 р. він провів низку заходів, покликаних поновити УПЦ КП. Своїми заявами, діями, поведінкою «почесний патріарх» Філарет згенерував атмосферу конфліктності. Передусім український владика поставив під сумнів автокефалію ПЦУ, досить критично оцінив текст Томосу, висловив невдоволення чинним Статутом та митрополичим устроєм ПЦУ. Влітку 2019 р. ексоцільник УПЦ КП дав інтерв'ю російському пропагандистському каналові «Росія-24», у якому розповів, чому вважає Томос про автокефалію неправильним. Фактично експатріарх Філарет через власні амбіції став заручником кремлівської пропаганди. У жовтні 2020 р. він навіть закликав православні церкви не визнавати легітимність ПЦУ, оскільки це, мовляв, порушує «чистоту православ'я» [6].

Проте вся ця публічна метушня владики Філарета не отримала очікуваного суспільного резонансу. Керована ним церковна структура вимушена була локалізувати власну активність.

З позицій сьогодення очевидно, що *проект з реанімації УПЦ КП був маргінальним і не мав перспектив у майбутньому*. Фактично він перетворився на процес творення «кишенькової церкви» з принципами «ручного» управління, ізольованої від решти православного світу.

По-друге, у березні 2020 р. єпархіальний собор Української автокефальної православної церкви (оновленої) (УАПЦ(о)) ухвалив рішення припинити існування єпархії як самостійного релігійного об'єднання та зняти з реєстрації її Статут. Цей процес завершився в листопаді 2020 р. Парафії та інші організації УАПЦ(о) увійшли до складу різних структур УГКЦ. Тим самим було обрано курс на реалізацію стратегії, що обговорювалась у 2014–2015 рр.

По-третє, конституювання української автокефалії, а потім і повномасштабне російське вторгнення спричинили появу невідконтрольних ключовим православним церквам України релігійних громад. Базовий вектор зміни юрисдикційної підпорядкованості був орієнтований на вихід парафій зі сфери впливу УПЦ МП та їхнього переходу в юрисдикцію ПЦУ. Однак приєднання до останньої не єдиний варіант. Наприклад, релігійна громада Преподобного Амфілохія Почаївського у Мостиськах (Львівщина) вирішила перейти під омофор Вселенського патріарха. На Хмельниччині 11 парафій, які полишили УПЦ МП, набули статусу незалежних православних громад. Наявні й такі парафії, що перебувають на стадії визначення свого майбутнього.

Інституалізація та суспільна присутність ПЦУ

У цьому напрямі зроблено вагомі кроки, зокрема зареєстровано адміністративний центр новоствореної автокефальної церкви та її Статут, статuti єпархій, затверджено титули архієреїв та Порядок найменування адміністративно-територіальних одиниць ПЦУ.

Керівництво новопосталої церкви провадить активну роботу щодо кардинальної трансформації внутрішньоцерковного життя: відродження Київської богословської традиції, розвитку духовної освіти, чернечого служіння, українізації обрядово-культурної сфери, проведення календарної реформи. Такі кроки мають сприяти вивільненню національного гуманітарного простору від уявлень, установок, стереотипів, нав'язаних чужинською культурною традицією впродовж періоду її тривалого домінування [7, с. 25].

Своєрідним новаторством є запровадження в ПЦУ членства за заявницьким принципом. Йдеться про те, що кожна парафія вестиме відкритий реєстр своїх членів, котрі братимуть участь у її діяльності. Кінцева мета – демократизувати церковне життя та зробити прихожан відповідальнішими за долю власної релігійної громади.

На початку 2020 р. ПЦУ створила дві благодійні структури – Митрополичий фонд (покликаний займатися інституційною розбудовою церкви) та Фундація Мазепи (орієнтовану на розвиток харитативного служіння). Ці дві інституції довели свою ефективність під час боротьби з пандемією COVID-19 та надання підтримки внутрішнім переселенцям і постраждалим в умовах повномасштабної війни Росії проти України. Зокрема, упродовж 2022 р. ПЦУ реалізовувала проект із забезпечення потерпілих українців новим житлом.

У серпні 2020 р. ПЦУ приєдналася до Платформи з координації міжнародних зусиль для звільнення незаконно утримуваних РФ з політичних мотивів громадян України, ініційованої Міністерством закордонних справ України. Платформа позиціонується як майданчик для обговорення й узгодження дій стосовно посилення міжнародного тиску на Росію, котра системно порушує права людини. До того ж, ПЦУ належить до розряду релігійних організацій, що зазнають дискримінації та утисків на тимчасово окупованих українських територіях, особливо в анексованому Криму.

Вартий уваги активний процес зміни релігійними громадами юрисдикційної підпорядкованості. Як уже зазначалося вище, основний його вектор – *перехід парафій від УПЦ МП до ПЦУ*. В рамках цього процесу можна виокремити дві масштабні хвилі.

Перша хвиля зміни релігійними громадами юрисдикційної підпорядкованості розпочалася безпосередньо після отримання Томосу про автокефалію, тобто в січні – лютому 2019 р. Впродовж цього року юрисдикцію змінили близько 700 громад. Цифра вельми істотна, якщо зважити на той факт, що деякі помісні православні церкви мають значно менше парафій загалом. Скажімо, Албанська православна церква нараховує близько 100 приходів, Єрусалимська православна церква – 65, Православна церква Чеських земель і Словаччини – 249, Польська православна церква – 233.

У 2020–2021 рр. переходи вповільнилися, що пояснюється поширенням коронавірусної інфекції, зміщенням пріоритетів державної політики, протидією Московського патріархату. РПЦ за допомогою політичного та релігійного лобі в Україні намагалася заблокувати або хоча б уповільнити розширення мережі ПЦУ за рахунок структурних ланок УПЦ МП.

Тодішній голова Служби зовнішньої розвідки України В. Кондратюк слушно зауважив: «Російські спецслужби, маючи важелі тиску на релігійну сферу, використовують РПЦ одночасно і як “жорстку” (інспірація протестних акцій, що можуть легко перерости в показові зіткнення з правоохоронцями або провокаторами), і як “м’яку” силу (вплив на уми вірян)» [8].

Друга хвиля інтенсивної зміни релігійними громадами юрисдикційної підпорядкованості була спричинена повномасштабним збройним вторгненням Росії в Україну, що сталося 24 лютого 2022 р. На середину травня проросійську церкву полишили понад 200 парафій у 15 регіонах та столиці. Ще через місяць ця цифра зростає до 600 громад. У січні 2023 р. очільник ПЦУ митрополит Епіфаній наголосив, що до очолюваної ним церкви з часу отримання Томосу долучилося близько 1700 парафій УПЦ МП [9].

На сьогоднішній день зміну парафіями юрисдикційного підпорядкування необхідно розглядати як *дієвий інструмент із мінімізації релігійної мережі УПЦ МП та нарощування інституційної спроможності ПЦУ*. В умовах, коли діалог між єпископатами обох церков стосовно перспектив об’єднання фактично заблокований, вектор руху задається низовими ланками – релігійними громадами. А останні своїми діями переконують, що не бажають залишатись у складі церкви, котра співпрацює з агресором.

Отримання автокефалії стимулювало до *переосмислення засад взаємодії між ПЦУ та УГКЦ*. На початку 2019 р. предстоятелі цих церков засвідчили готовність не тільки плідно працювати в різних суспільних сферах, а й відроджувати Київську церковну традицію, розкривати її унікальну ідентичність, разом визначати горизонти майбутнього духовного розвитку України. Глава УГКЦ, верховний архієпископ Святослав підкреслював: «Разом ми маємо можливість показати світовому християнству, що екуменічний діалог між УГКЦ і ПЦУ можливий. Адже сьогодні він відсутній в Україні. Проводяться тільки особисті зустрічі, спілкування в різних форматах. Тому розпочати його – це виклик і, можливо, перший крок у нашій дорожній карті» [10]. Ця заява ще раз переконує в тому, що конституювання Православної Церкви України розглядається в розрізі діалогічної парадигми, а одним з її ключових завдань є генерування міжконфесійного порозуміння на релігійній карті країни. Наприкінці листопада 2020 р. глави ПЦУ та УГКЦ в дусі екуменічного подвижництва спільно відслужили панахиду за жертвами Голодомору, а в грудні 2022 р. ухвалили рішення спільними зусиллями працювати над проведенням реформи церковного календаря.

Отримання Томосу про автокефалію позначилося на конфесійних уподобаннях українців. Так, соціологічне

дослідження, проведене в січні 2019 р. Центром соціальних та маркетингових досліджень «Социс», Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) та Центром Разумкова, засвідчило, що переважна більшість українських громадян ідентифікують себе як православні. Таких серед опитаних виявилось 70,7 %, з них 43,9 % віднесли себе до прихильників ПЦУ, а 15,2 % задекларували належність до УПЦ МП [11, с. 6]. Відповідна тенденція знайшла підтвердження й у всеукраїнському травневому опитуванні громадської думки, здійсненому КМІС. Його результати такі: 48,8 % респондентів зарахували себе до послідовників ПЦУ і тільки 14,2 % – до прихожан УПЦ МП [12].

Доречно згадати ще два соціологічні дослідження. Чергове опитування КМІС, датоване липнем 2022 р., вказує на зростання частки вірян ПЦУ до 54 % з одночасним зменшенням до 4 % частки прихильників УПЦ МП [13]. Фактично ідентичні результати наявні в дослідженні агенції *Info Sapiens*, презентованому в лютому 2023 р. Згідно з представленими даними частка парафіян ПЦУ на початок поточного року становила 55 %, а частка парафіян УПЦ МП – усього 4 % [14].

Отже, бачимо, що під час війни кількість прихильників Московського патріархату в Україні суттєво зменшилася, натомість статус ПЦУ як правдивої альтернативи промосковській церкві зміцнився.

Деміфологізація канонічної виключності УПЦ МП

Майже три десятиліття в українському суспільстві насаджувався наратив про «єдиноправильність» УПЦ МП. Він набув популярності серед багатьох українців ще й тому, що ні УПЦ КП, ні УАПЦ не визнавалися повнотою Світового православ’я. Відсутність молитовного спілкування з останньою давала підстави розглядати православні церкви Київської традиції як розкольницькі утворення.

Вирішення проблеми було запропоноване Вселенською патріархією. Ключове значення мали ухвали Священного синоду Константинопольської церкви від 11 жовтня 2018 р., якими, зокрема, передбачалося: 1) канонічне поновлення у єпископському сані Філарета (Денисенка) та Макарія (Малетича), відповідно предстоятелів УПЦ КП та УАПЦ, а також відновлення сопричастя їхніх вірних із Церквою; 2) скасування зобов’язань Синодального листа 1686 р., який надавав у порядку ікономії право московському патріарху висвячувати Київського митрополита [15].

У чому, власне, глибинна сутність цих рішень?

По-перше, запропоновано канонічний шлях отримання автокефалії Українською Церквою. Як пише

Д. Горевой, «ПЦУ як автокефальна Церква утворилася шляхом виходу зі складу Константинопольського патріархату... Такий спосіб проголошення автокефалії мав на меті надати більшій легітимності ПЦУ... Претензії щодо свячень до УПЦ КП та УАПЦ були, щодо Константинополя – ні. Вселенський патріархат ділив свою репутацію з ПЦУ. В умовах безпрецедентної інформаційної кампанії з боку РПЦ – це було необхідно» [16].

По-друге, зруйновано міф про схизматиків і еретиків, якими вважалися послідовники УПЦ КП та УАПЦ. Перед ними відкрилась реальна можливість євхаристійного спілкування з вірними помісних православних церков.

По-третє, РПЦ автоматично втратила будь-які претензії на статус материнської церкви стосовно Української Церкви. Очільник УПЦ МП перестав найменуватися митрополитом Київським і всієї України, а всі її архієреї стали архієреями Московського патріархату в Україні. Вселенський патріарх Варфоломій I неодноразово зауважував, що єдиною канонічною православною церквою на території Української держави є Православна Церква України, а її предстоятель, і тільки він, має право титулюватися митрополитом Київським.

Усі подальші дії центральної та місцевої влади, а саме: ухвалення Закону про перейменування релігійних організацій з керівним центром у державі-агресорі; внесення до парламенту законопроектів щодо заборони Московського патріархату в Україні; запровадження РНБО України персональних санкцій проти одіозних єпископів УПЦ МП; обшуки та арешти серед проросійськи налаштованого священницького кліру цієї церкви; численні звернення органів місцевої влади до Президента України та Верховної Ради України негайно заборонити діяльність УПЦ МП; розірвання договорів з УПЦ МП на оренду комплексів Києво-Печерської лаври – слушно розглядати **як правову легітимацію раніше ухвалених рішень та здійснених кроків у церковно-канонічному полі**.

Необхідно також розуміти, що нинішня УПЦ МП вже *не монолітна структура*. Серед її священнослужителів сформувалася чимала опозиція, яка не підтримує визначеного священноначаллям офіційного курсу. Показовими є звернення мирян УПЦ МП до митрополита Онуфрія та звернення духовенства УПЦ МП до Собору предстоятелів древніх православних церков під час «гарячої фази» війни. Лейтмотив обох документів: непоминання патріарха Кирила; проведення над ним церковного суду за моральні злочини; засудження ідеології «русского міра»; налагодження діалогу з ПЦУ.

Неготовність керівництва УПЦ МП засудити факт збройної агресії РФ, ворожу риторику російського

політичного й релігійного істеблішменту, злочини російських військових та найманців проти цивільного населення, продовження поминання предстоятеля РПЦ, постійне оперування наративами на кшталт «двох братніх народів», «громадянського конфлікту», «спільної Дніпровської купелі» обернулися для філії Московської патріархії серйозними наслідками. Серед них, як зазначають С. Здіорук та М. Палінчак, «1) відчутне падіння суспільного авторитету; 2) втрата громад (процес активізувався внаслідок відкритого воєнного нападу росії в лютому 2022 р.); 3) відмова багатьох єпархій поминати патріарха РПЦ Кирила; 4) формування внутрішньої опозиції з мирян і духовенства» [17, с. 372].

З іншого боку, постійні «підкилимні ігрища» та виразний антиукраїнський дискурс в умовах війни остаточно нівелювали будь-які претензії УПЦ МП на канонічний статус. Досить влучно з цього приводу висловився директор Міжнародного інституту афонської спадщини С. Шумило: «Єдине успішне досягнення Путіна – він остаточно довів українцям, що з росіянами ми не є “адін народ”! Тепер у цьому переконалися всі! І він фактично знищив власний Московський патріархат в Україні. Завдяки йому МП в Україні більше не буде. Він не має більше на це ані морального, ані канонічного права» [18].

Активізація православ'я у Європі

На пострадянському та постсоціалістичному просторі змагання за автокефалію часто доповнювалося прагненням позбавитися від впливу Московського патріархату, який контролював ситуацію у відповідному регіоні.

До прикладу, у Болгарії падіння комуністичного режиму в 1989 р. спровокувало церковну кризу. Звинувачення очільника Болгарської православної церкви (БПЦ) патріарха Максима у співпраці з органами державної безпеки в 1992 р. призвели до розділення БПЦ й утворення паралельної структури – Болгарської православної церкви Альтернативного Синоду (БПЦАС). Однак цей процес не набув логічного завершення. Розділення церкви частково було подолане вже у 1998 р., коли більша частина соратників предстоятеля БПЦАС патріарха Пімена покаялася та повернулася в лоно БПЦ. Остаточо Альтернативний Синод був ліквідований у листопаді 2012 р. [19].

В Естонії після відновлення незалежності в 1990 р. виникла суперечка між тими, хто прагнув зберегти зв'язок з РПЦ, й тими, хто підтримував ідею відродження автономії Естонської православної церкви під юрисдикцією Вселенського патріархату. Тривалі переговори між Москвою і Константинополем не дали бажаного результату. На початку 1996 р., за-

жаючи на прохання естонського уряду та переважної більшості місцевої православної спільноти, Священний синод Вселенського патріархату відновив дію Томосу 1923 р. та заснував Естонську автономну православну церкву. У квітні – травні 1996 р. між Константинопольською та Російською православними церквами були досягнуті домовленості, які припускали співіснування в Естонії двох паралельних православних юрисдикцій. Проте відповідні рішення не зняли напруги у відносинах між Московським та Вселенським патріархатами.

Конституювання ПЦУ та отримання нею Томосу про автокефалію – *вагомий успіх на ниві звільнення від диктату РПЦ*. Однак не тільки в цьому значення вказаних подій. Вони, окрім іншого, зорієнтовані в майбутній перспективі на вирішення проблеми розділення українського православ'я. Очевидна й глобальна тенденція. Оскільки за багатостолітню історію між Грецькою та Слов'янською православними традиціями накопичилося багато розбіжностей, необхідно шукати прийнятні точки дотику. Як наголошує журналістка Катерина Щоткіна [20], українська церква покликана виконати місію такої сполучної ланки. Звичайно, новопостала ПЦУ покликана також допомогти Вселенському патріарху Варфоломію I зберегти єдність Світового православ'я та забезпечити йому максимальну підтримку в протистоянні з Московським патріархатом.

Надання автокефалії українському православ'ю *необхідно також розглядати як каталізатор процесів у православних середовищах різних країн*. Зокрема, до активних дій вдалася влада Чорногорії. У грудні 2018 р. чорногорський президент Міло Джуканович наголосив, що Сербська православна церква цілеспрямовано працює проти незалежності Чорногорії та просуває шовіністично-імперські інтереси Росії в регіоні, а тому потрібно інтенсифікувати роботу з відновлення автокефалії Чорногорської православної церкви, яка й досі вважається неканонічною, тобто невизнаною у Вселенському православ'ї, хоча автокефалія була нею проголошена в 1993 р.

Парламент Чорногорії 27 грудня 2019 р. ухвалив закон про свободу віросповідання, який передбачає зменшення впливу Сербської православної церкви в країні та націоналізацію культових будівель, зведених до 1918 р. Фактично Чорногорія не проти реалізувати український сценарій урегулювання статусу власного православ'я.

Показовим можна вважати і факт реєстрації Міністерством юстиції Латвії в жовтні 2019 р. Латвійської автономної православної церкви Константинопольського патріархату. Так у країні з'явилася альтернативна Московському патріархату православна структура. Боротьба за її легалізацію тривала з початку 90-х років минулого століття. Крім того, у ве-

ресні 2022 р. Сейм Латвії ухвалив поправки до закону про Латвійську православну церкву, встановивши повну її незалежність від будь-якої церковної влади за межами країни. По суті законодавчі зміни спрямовані на усамостійнення від РПЦ.

У січні 2020 р. в керівництві Македонської православної церкви заявили, що, зважаючи на ситуацію у Вселенському православ'ї, сподіваються на відчутний прогрес у вирішенні питання автокефалії власної церкви. А вже у вересні того ж року президент Північної Македонії написав листа Вселенському патріарху Варфоломію I з проханням визнати автокефалію Македонської православної церкви. Глава держави обґрунтовує своє звернення бажанням православних християн країни відчувати себе рівними з іншими православними християнами світу.

Активна фаза врегулювання «македонського питання» розпочалась у травні 2022 р. Спочатку Священний синод Вселенського патріархату відновив канонічність церкви Північної Македонії з назвою «Охридська Архиепархія». Невдовзі Сербська православна церква прийняла до канонічності та єхаристійного спілкування церкву Північної Македонії, 24 травня 2022 р. проголосила її автокефалію [21], а 5 червня того ж року сербський патріарх Порфирій вручив архієпископу Стефану томос про визнання незалежності Македонської православної церкви.

Водночас владика Стефан наголосив, що схвалює лише ту автокефалію, котру надає Константинопольський патріарх. Це означає, що ситуація навколо церкви Північної Македонії матиме продовження. А інтриги додає факт визнання автокефального статусу Македонської православної церкви з боку Болгарської та Румунської православних церков.

Підтримка очільником РПЦ патріархом Кирилом війни Росії проти України спонукала керівництво Литви до перемовин із Константинополем. У травні 2022 р. прем'єр-міністр країни І. Шимоніте написала листа Вселенському патріарху Варфоломію I, у якому запропонувала відновити приходи Константинопольського патріархату в Литві з метою забезпечення прагнення частини православних відокремитися від Московського патріархату. Ініціативу очільниці литовського уряду позитивно сприйняли на Фанарі. У березні 2023 р. Вселенський патріарх Варфоломій I відвідав Литву. Результатом візиту поважного ієрарха стало підписання урядової угоди про налагодження співпраці з перспективою створення екзархату Вселенського патріархату в країні.

Викладене вище доводить, що на європейській арені останніми роками послідовно імплементується один

із базових принципів православного світу: «Незалежній державі – незалежна церква».

Перспективи геоцерковного підтвердження автокефалії ПЦУ

Щоби зрозуміти специфіку проблеми, пов'язаної з визнанням автокефального статусу українського православ'я, потрібно зважати на один суттєвий момент. Уже багато століть Московський патріархат намагається позбавити Константинопольську православну церкву домінуючого положення у Вселенському православ'ї. РПЦ як найбільша, урахувуючи розгалуженість її мережі, чисельність послідовників, матеріальні, фінансові ресурси, ніяк не може змиритися з тим фактом, що номінальна першість належить Константинополю. А ця першість забезпечує низку канонічно закріплених привілеїв. Доволі вагомий із них – дарувати автокефалію православним церквам, які до них готові. Поява потенційно нових незалежних церков – це завжди порушення усталеної рівноваги. З огляду на те, що баланс сил часто зміщується не на користь РПЦ, Московський патріархат усіяко намагається протидіяти Фанару та без погодження з ним вирішувати долю майбутніх автокефалій.

Зокрема, РПЦ відмовилася брати участь у Всеправославному соборі на Криті в 2016 р., хоча активно долучилася до підготовки його проведення. Таке рішення Московського патріархату зумовлене переважно політичними чинниками, а не церковними. Натомість, попри церковне право, традиції та канони, РПЦ організувала на початку 2020 р. зустріч представників деяких православних церков у м. Аммані (Йорданія) нібито для вирішення проблем надання автокефалії. Щоправда, більшість православних церков проігнорували цю провокативну ініціативу Москви. РПЦ також причетна до проведення протестних акцій проти законної державної влади Чорногорії на підтримку Сербської православної церкви. Московський патріархат насаджує ідеологію «русского міра» в Словаччині через богословські факультети місцевих університетів [22], здійснює тиск на православні церкви Болгарії, Грузії, Польщі, Чехії та ін.

Отримання ПЦУ Томосу про автокефалію – *серйозний виклик домінуванню РПЦ*. Урахувуючи кількісний склад Української церкви (понад вісім тисяч парафій – союзників Вселенської патріархії), зрозуміло, що Москва просто так не допустить «демаршу» ПЦУ. Адже йдеться про серйозні втрати.

З огляду на це процес визнання автокефалії українського православ'я відбувається повільно. За чотири роки, окрім Константинопольської церкви, її визнали ще три. Священний синод Елладської

православної церкви 28 серпня 2019 р. спочатку схвалив право Константинополя вирішувати т. зв. українське питання, а менш ніж за два місяці остаточно визнав автокефалію ПЦУ. Аналогічне рішення 8 листопада 2019 р. ухвалила Олександрійська православна церква. Наприкінці жовтня 2020 р. визнання ПЦУ відбулося з боку Кіпрської православної церкви.

Усі згадані вище церкви вважаються союзницькими щодо Вселенської патріархії. Тому не дивно, що реакція РПЦ стосовно них виявилася достатньо жорсткою. Це й припинення евхаристійного спілкування, й інспірування розколів у відповідних церквах, й залякування вірних, й тиск через місцеві проросійські організації на органи державної влади різних країн тощо.

Навіть прихильні до РПЦ помісні церкви не сприймають таку агресивну політику Москви, тому що вона відверто суперечить не тільки давнім церковним канонам, а й здоровому глузду. Отже, логічно припустити, що процес визнання ПЦУ триватиме. На думку релігієзнавиці Людмили Филипович, «не варто очікувати, що він буде швидкий. Сьогоднішнє православ'я перебуває у двополярному форматі: є Церкви, що тяжіють до Константинополя, є прихильні до Росії. Останні перебувають під великим тиском РПЦ, сидять на їхньому грошовому гачку. Тож Москва буде всіляко гальмувати їхнє зближення з Помісною Церквою України. Йдеться про Антіохійську, Сербську, можливо, Болгарську та Польську Церкви» [23].

Певні сигнали стосовно визнання ПЦУ надходять і від інших церков, які формують повноту Вселенського православ'я. Серед них – Румунська та Болгарська. Так, з нагоди 30-річчя інтронізації патріарха Варфоломія (жовтень 2021 р.) у спільному богослужінні брали участь єрарх Румунської православної церкви митрополит Триговіштський Нифонт та єрарх ПЦУ архієпископ Тернопільський і Кременецький Нестор. А наприкінці 2021 р. митрополит БПЦ митрополит Старо-Загорський Кіпріан під час літургії у Стамбулі пом'янув у Диптиху і предстоятеля ПЦУ митрополита Епіфанія. З метою оптимізації відносин із Румунською православною церквою Священний синод ПЦУ ще в липні 2019 р. створив вікаріат для румуномовних вірян, які проживають в Україні, з правами самоуправління.

Окрім того, ПЦУ продовжує інтенсивний діалог з Константинопольською патріархією, єпископатами Грузинської та Єрусалимської православних церков. У Грузинській православній церкві загалом прихильно ставляться до церковної незалежності України. Тим більше, що грузинський та український народи об'єднує тривала боротьба проти російської інтервенції.

Предстоятель ПЦУ митрополит Епіфаній зауважив: «З іншими церквами у нас теж відбуваються перемовини, консультації і подекуди співслужіння. Не кажучи вже про неформальні контакти. У ситуації з визнанням час знову грає на нашому боці, адже, окрім російської церкви, жодна не розірвала Євхаристійного спілкування (співслужіння зі спільним причастям, яке є ключовим виразником православної єдності) з тими, хто нас визнав. А раз не розірвали, значить, щонайменше опосередковано визнають їхню і, відповідно, нашу правоту» [24].

Зважаючи на сказане вище, можна спрогнозувати такий сценарій визнання ПЦУ. Спочатку це зроблять (точніше, вже почали робити) дружні до Константинополя православні церкви. Потім черга дійде до тих, які не виявляють своєї лояльності ні до Фанару, ні до Москви (Єрусалимська, Румунська, Грузинська православні церкви). Зрештою, визнати ПЦУ змушені будуть союзники РПЦ – Польська, Болгарська, Сербська православні церкви. Логічно припустити, що Московський патріархат останнім підтримає автокефалію ПЦУ.

З огляду на європейський курс України ПЦУ також прагне набуття членства у Конференції європейських церков. Рішення про вступ до цієї християнської екуменічної організації ухвалили на засіданні Священного синоду Української церкви в липні 2022 р. У перспективі це дозволить долучитися до різних напрямів, за якими працюють християнські релігійні організації Європи. Йдеться про правозахисну діяльність, миротворчі ініціативи, міжконфесійний діалог, євроінтеграційні процеси, дискусії стосовно традиційних цінностей тощо.

У 2022 р. ПЦУ вперше була офіційно представлена на 11-й асамблеї Всесвітньої ради церков у м. Карлсруе (Німеччина).

Офіційне визнання з боку якомога більшої кількості інших помісних православних церков та представницьких міжконфесійних організацій вельми важливе. Воно водночас слугуватиме підтвердженням легітимного статусу ПЦУ, гарантуватиме її суб'єктність на міжнародній арені та сприятиме консолідаційним процесам у Вселенському православ'ї.

Висновки

Утворення Православної Церкви України вплинуло на зміну конфігурації православного простору України. Три ключові православні юрисдикції – УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ МП, які діяли від початку 90-х років минулого століття, трансформувались у дві – ПЦУ та УПЦ МП.

Томос про автокефалію став історично значущою подією, важливим кроком у напрямі зміцнення гуманітарної безпеки держави, деінсталяції суспільних наративів стосовно канонічної виключності УПЦ МП, відчутно вплинув на релігійні уподобання українських громадян, розвиток їхньої національної самосвідомості, заклав підґрунтя для міжнародної суб'єктності ПЦУ.

Українська автокефалія значуща не тільки для процесів національного державотворення. Вона виявилася катализатором серйозних змін у європейському православії. Автокефалістські рухи активізувались у Чорногорії, Македонії, Латвії та Литві. ПЦУ посідає позицію союзника Константинопольського патріархату в протистоянні з Московською церквою.

За короткий час Українська православна церква досягла безсумнівних успіхів на ниві інституційного розвитку, соціального служіння, формування культури міжконфесійного співіснування, налагодження діалогу з Вселенською патріархією. Окрім того, вона спромоглася на швидке визнання з боку Елладської, Олександрійської та Кіпрської православних церков. Попереду – очікування підтримки від когорти інших церков з повноти Вселенського православ'я.

Конституювання ПЦУ передбачає входження до складу відомих екуменічних організацій. У пріоритеті – набуття членства у Всесвітній раді церков та Конференції європейських церков.

Широкомасштабна війна Росії проти України відчутно динамізувала процес зміни релігійними громадами юрисдикційної належності. Практично в усіх областях України спостерігається вихід парафій з підпорядкування УПЦ МП. Переважна кількість із них приймає рішення про перехід до Православної Церкви України. У такий спосіб українські віряни заявляють про своє небажання перебувати в складі російської церкви, котра разом зі своїм патріархом підтримує російську воєнну агресію проти України.

Нинішня УПЦ МП переживає внутрішню кризу. Вона фрагментована й деморалізована. Фактично Московський патріархат в Україні постав перед серйозною дилемою: або в найближчому майбутньому перетворитися на маргінальне релігійне утворення, або вдатися до кардинальних змін, які зумовлять національно зорієнтований розвиток церкви.

Майбутнє ПЦУ залежатиме від того, наскільки дієву стратегію власного поступу вдасться виробити – як на локальному, так і на глобальному рівнях.

Список використаних джерел

1. «Держава і Вселенський Патріарх зробили свою справу, зараз вся відповідальність на учасниках Об'єднавчого Собору» – Порошенко / Релігійно-інформаційна служба України : офіц. сайт. 2018. 28 груд. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/73820/ (дата звернення: 15.03.2023).
2. США офіційно відреагували на отримання Україною Томоса / Релігійно-інформаційна служба України : офіц. сайт. 2019. 11 січ. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/74253/ (дата звернення: 15.03.2023).
3. Підсумки – 2018: громадська думка / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва : офіц. сайт. 2018. 28 груд. URL: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka> (дата звернення: 15.03.2023).
4. Вовчук Х. Західні ЗМІ про томос для України: «Розкол» православ'я, удар для Путіна і незалежність. *Тиждень*. 2019. 08 січ. URL: <https://tyzhden.ua/World/225190> (дата звернення: 15.03.2023).
5. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2022 р. Форма 1 / Державна служба з етнополітики та свободи совісті. [Власний архів автора].
6. Велике інтерв'ю Патріарха Філарета Українським Новинам: Без незалежної Церкви не буде незалежної держави [Розмову вів Сергій Босак] / УПЦ КП : офіц. сайт. 2020. 18 листоп. URL: <https://www.cerkva.info/news/velyke-interv-yu-patriarkha-filareta-ukrainskym-novynam-bez-nezaleznoi-tserkvy-ne-bude-nezaleznoi-derzhavy/> (дата звернення: 15.03.2023).
7. Саган О. Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*. 2019. № 88. С. 23–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2019_88_5 (дата звернення: 15.03.2023).
8. Кондратюк В. Релакс не на часі. *Дзеркало тижня. Україна*. 2020. 01 серп. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/relaks-ne-na-chasi.html> (дата звернення: 15.03.2023).
9. Епіфаній розповів, скільки парафій покинули Московський патріархат після створення ПЦУ. UAINFO.org. 2023. 29 січ. URL: <https://uainfo.org/blognews/1675006882-epifaniy-rozpoviv-skilki-parafiy-pokinuli-moskovskiy.html> (дата звернення: 15.03.2023).
10. Предстоятели УГКЦ та ПЦУ висловилися за поглиблення співпраці між Церквами. *Релігія в Україні*. 2019. 18 січ. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/42354-predstoyateli-ugkc-ta-pcu-vislovisiya-za-pogliblennya-spivpraci-mizh-cerkvami.html> (дата звернення: 15.03.2023).
11. Прес-реліз за результатами соціологічного дослідження «Україна напередодні президентських виборів 2019». Центр Socis. 2019. URL: http://socis.kiev.ua/wp-content/uploads/2019/01/Press_reliz_3_company-1.pdf (дата звернення: 15.03.2023).
12. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Конфесійна структура населення України і створення Православної Церкви України: травень 2019. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=862&page=3> (дата звернення: 15.03.2023).
13. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20 липня 2022 року. КМІС. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=8> (дата звернення: 15.03.2023).
14. Зміни в українському суспільстві за рік повномасштабної війни. Info Sapiens. 2023. 22 лют. URL: <https://www.sapiens.com.ua/ua/sopol-research-single-page?id=259#> (дата звернення: 15.03.2023).
15. Шумілін О. Рішення Синоду: Українська Церква отримає Томос. Повний текст. *Українська правда*. 2018. 11 жовт. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911/> (дата звернення: 15.03.2023).
16. Горевой Д. Меч і хрест патріарха. Чим загрожує Україні боротьба Філарета проти Томоса? / Релігійно-інформаційна служба України : офіц. сайт. 2020. 07 лип. URL: https://risu.ua/mech-i-hrest-patriarkha-chim-zagrozhuje-ukrayini-borotba-filareta-proti-tomosa_n109711 (дата звернення: 15.03.2023).
17. Здіорук С., Палінчак М. Вплив московського патріархату на національну ідентичність у контексті війни росії супроти України. *Україна дипломатична : наук. щорічник*. Вип. XXIII. Київ, 2022. С. 366–377.
18. Шумило С. [Сергій Шумило. Фейсбук-сторінка]. 2022. 01 берез. Facebook.com. URL: <https://www.facebook.com/shumylo/posts/4907955609323401> (дата звернення: 15.03.2023).
19. Болгарська православна церква. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/Болгарська_православна_церква (дата звернення: 15.03.2023).
20. Щоткіна К. На півдорозі до Храму. *Дзеркало тижня. Україна*. 2018. 21 груд. URL: https://dt.ua/internal/na-pivdor-oz-i-do-hramu-297613_.html (дата звернення: 15.03.2023).

21. Сербська православна церква несподівано визнала автокефалію православної церкви Македонії. *Радіо Свобода*. 2022. 24 трав. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-serbiya-avtokefaliya-tserkva-makedoniya/31865692.html> (дата звернення: 15.03.2023).
22. Адепти «руського мира» активізувались у Словаччині / Релігійно-інформаційна служба України : офіц. сайт. 2020. 20 лют. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/78962/ (дата звернення: 15.03.2023).
23. Назвали проросійські православні церкви, які не хочуть визнавати ПЦУ. *Gazeta.ua*. 2020. 03 листоп. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_nazvali-prorosijski-pravoslavni-cerkvi-yaki-ne-hochut-viznavati-pcu/994505 (дата звернення: 15.03.2023).
24. Крапивенко Д. Митрополит Київський і всієї України Епіфаній: «Ми не хочемо особливих умов і не прагнемо бути державною церквою». *Тиждень*. 2020. 25 листоп. URL: <https://tyzhden.ua/mytropolyt-kyivskiy-i-vsiiei-ukrainy-epifanij-my-ne-khochemo-osoblyvykh-umov-i-ne-prahnemo-buty-derzhavnoiu-tserkvoiu/> (дата звернення: 15.03.2023).

References

1. «*The state and the Ecumenical Patriarch have done their job, now all the responsibility lies with the participants of the Unification Council*» – Poroshenko. (2018, December 28). Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy. Retrieved March 15, 2023, from https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/73820/ [in Ukrainian].
2. *The USA officially reacted to Ukraine's receipt of Tomos*. (2019, January 11). Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy. Retrieved March 15, 2023, from https://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/74253/ [in Ukrainian].
3. *Results – 2018: Public Opinion*. (2018, December 28). Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva. Retrieved March 15, 2023, from <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka> [in Ukrainian].
4. Vovchuk, Kh. (2019, January 08). *Western media on tomos for Ukraine: "Orthodoxy" split, blow for Putin and independence*. *Tyzhden.ua*. Retrieved March 15, 2023, from <https://tyzhden.ua/World/225190> [in Ukrainian].
5. *Report on the network of churches and religious organizations in Ukraine as of 01.01.2022*. Form 1. (2022). [Own archive]. Derzhavna sluzhba z etnopolityky ta svobody sovisti [in Ukrainian].
6. *Great interview of Patriarch Filaret with Ukrainian News: Without an independent Church, there will be no independent state*. [The interview was conducted by Serhii Bosak]. (2020, November 18). *Ukrainska pravoslavna tserkva Kyivskiy patriarkhat*. Retrieved March 15, 2023, from <https://www.cerkva.info/news/velyke-interv-iu-patriarkha-filareta-ukrainskym-novynam-bez-nezalezhnoi-tserkvy-ne-bude-nezalezhnoi-derzhavy/> [in Ukrainian].
7. Sagan, O. (2019). Constituting of the Ukrainian Orthodox Ghurch as a factor in changing the cultural-civilizational paradigm of independent Ukraine. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 88, 23–39. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2019_88_5 [in Ukrainian].
8. Kondratiuk, V. (2020, August 01). Relax is not on time. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina*. Retrieved March 15, 2023, from <https://zn.ua/ukr/internal/relaks-ne-na-chasi.html> [in Ukrainian].
9. *Epiphanius told how many parishes left the Moscow Patriarchate after the creation of the OCU*. (2023, January 29). UAINFO.org. Retrieved March 15, 2023, from <https://uainfo.org/blognews/1675006882-epifanij-rozpoviv-skilki-parafiy-pokinuli-moskovskiy.html> [in Ukrainian].
10. *The heads of the UGCC and the OCU spoke in favor of deepening cooperation between the Churches*. (2019, January 18). *Relihiia v Ukraini*. Retrieved March 15, 2023, from <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/42354-predstoyateli-ugkc-ta-pcu-vislovlisya-za-pogliblennya-spivpraci-mizh-cerkvami.html> [in Ukrainian].
11. Tsentr Socis. (2019). *Press release based on the results of the sociological study «Ukraine on the eve of the 2019 presidential elections»*. Tsentr Socis. Retrieved March 15, 2023, from http://socis.kiev.ua/wp-content/uploads/2019/01/Press_reliz_3_company-1.pdf [in Ukrainian].
12. Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii (KMIS). (2019). *Confessional structure of the population of Ukraine and the establishment of the Orthodox Church of Ukraine: May 2019*. KMIS. Retrieved March 15, 2023, from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=862&page=3> [in Ukrainian].
13. Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii (KMIS). (2022). *Dynamics of religious self-identification of the population of Ukraine: results of a telephone survey conducted on July 6–20, 2022*. KMIS. Retrieved March 15, 2023, from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=8> [in Ukrainian].
14. *Changes in Ukrainian society during the year of full-scale war*. (2023, February 22). Info Sapiens. Retrieved March 15, 2023, from <https://www.sapiens.com.ua/ua/socpol-research-single-page?id=259#> [in Ukrainian].

15. Shumilin, O. (2018, October 11). The decision of the Synod: the Ukrainian Church will receive Tomos. Full text. *Ukrainska pravda*. Retrieved March 15, 2023, from <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911/> [in Ukrainian].
16. Gorevoy, D. (2020, July 07). *Patriarch's sword and cross. How does the struggle of Filaret against Tomos threaten Ukraine?* Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy. Retrieved March 15, 2023, from https://risu.ua/mech-i-hrest-patriarha-chim-za-grozhuye-ukrayini-borotba-filareta-proti-tomosa_n109711 [in Ukrainian].
17. Zdioruk, S., & Palinchak, M. (2022). The influence of the Moscow Patriarchate on national identity in the context of Russia's war against Ukraine. *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. Issue XXIII, pp. 366–367 [in Ukrainian].
18. Shumilo, S. [Serhii Shumylo]. (2022, March 01). [Personal page]. Facebook. <https://www.facebook.com/shumylo/posts/4907955609323401> [in Ukrainian].
19. Bulgarian Orthodox Church. In *Velyka ukrainska entsyklopediia*. (n. d.). Retrieved March 15, 2023, from https://vue.gov.ua/Болгарська_православна_церква [in Ukrainian].
20. Shchotkina, K. (2018, December 21). Halfway to the Temple. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina*. Retrieved March 15, 2023, from https://dt.ua/internal/na-pivdorozhi-do-hramu-297613_.html [in Ukrainian].
21. The Serbian Orthodox Church unexpectedly recognized the autocephaly of the Macedonian Orthodox Church. (2022, May 24). *Radio Svoboda*. Retrieved March 15, 2023, from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-serbiya-avtokefaliya-tserkva-makedoniya/31865692.html> [in Ukrainian].
22. *Adepts of the «Russian world» became more active in Slovakia*. (2020, February 20). Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy. Retrieved March 15, 2023, from https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/78962/ [in Ukrainian].
23. *They named the pro-Russian Orthodox churches that do not want to recognize the OCU*. (2020, November 03). *Gazeta.ua*. Retrieved March 15, 2023, from https://gazeta.ua/articles/life/_nazvali-prorosijski-pravoslavni-cerkvi-yaki-ne-hochut-viznavati-pcu/994505 [in Ukrainian].
24. Krapyvenko, D. (2020, November 25). *Metropolitan Epiphany of Kyiv and All Ukraine: «We don't want special conditions and we don't aspire to be a state church»*. *Tyzhden.ua*. Retrieved March 15, 2023, from <https://tyzhden.ua/mytropolyt-kyivskyj-i-vsiiei-ukrainy-epifanij-my-ne-khochemo-osoblyvykh-umov-i-ne-prahnemo-buty-derzhavnoi-tserkvoiu/> [in Ukrainian].

ПОТЕНЦІАЛ СТІЙКОСТІ І ВІДНОВЛЕННЯ КРЕАТИВНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

УДК 316.334.23:316.722:008:33.004.67
<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2023.06>

Бакальчук Владислава Олегівна –
провідний науковий співробітник
відділу суспільних процесів
центру внутрішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат філософських наук
ORCID: 0000-0001-7723-6802

У статті проаналізовано потенційні можливості креативної економіки у забезпеченні стійкості та відновлення України, її економічного та людського потенціалу. На основі аналізу стану креативної економіки у період кризового 2022 р. зроблено висновок про те, що вітчизняні креативні індустрії містять значний ресурс стійкості, гнучкості та потенціал стійкого посткризового відновлення. Національний креативний сектор став інструментом міжнародної культурної дипломатії, консолідації та співпраці щодо забезпечення стійкості Української держави в умовах російської агресії. Розкрито потенційні можливості розвитку креативної економіки для забезпечення стійкого економічного зростання та соціальної інклюзії в політиці відновлення українських міст, зокрема в індустріальних регіонах сходу України.

Окреслено пріоритетні напрями стимулювання розвитку креативних індустрій на міжнародному, національному, локальному рівнях. Серед пріоритетних напрямів: гармонізація національного законодавства у сфері інтелектуальної власності з нормами європейського права, подолання диспропорцій розвитку окремих сегментів креативної економіки, інтенсифікація міжмуніципальної співпраці на рівні національних та міжнародних мереж креативних міст, упровадження програм соціальної інклюзії та відновлення людського потенціалу креативного сектору.

Аргументовано думку, що включення креативної економіки в політику забезпечення стійкості та повоєнного відновлення України відповідатиме глобальним тенденціям постіндустріальної економіки та Цілям сталого розвитку ООН до 2030 року. Подальший розвиток політики стимулювання розвитку креативних індустрій сприятиме зміцненню конкурентоспроможності національної економіки загалом та використанню потенціалу національної культури у забезпеченні сталого інклюзивного розвитку Української держави зокрема.

Ключові слова: креативна економіка, культурна та креативні індустрії, стійкість, відновлення, людський потенціал, інклюзія.

Vladyslava Bakalchuk

THE POTENTIAL FOR RESILIENCE AND RECOVERY IN THE CREATIVE SECTOR OF THE ECONOMY OF UKRAINE

The article analyzes possible opportunities of the creative economy in ensuring the stability and restoration of Ukraine, in particular its economic and human potential. Based on the analysis of the creative economy during the crisis of 2022, the author concludes that domestic creative industries provide a significant resource of stability, flexibility, and the potential for sustainable post-crisis recovery. The national creative sector has become a tool for international cultural diplomacy, consolidation, and cooperation to ensure the stability of the Ukrainian state in the face of Russian aggression. The article reveals potential opportunities for the development of the creative economy to ensure sustainable economic growth and social inclusion in the policy of recovery of Ukrainian cities, in particular, in the industrial regions of eastern Ukraine.

The article outlines priority directions for stimulating the development of creative industries at the international, national, and local levels. The priority directions include harmonization of national legislation in the field of intellectual property to the norms of European law, overcoming disparities in the development of certain segments of the creative economy, intensification of inter-municipal cooperation at the level of national and international networks of creative cities, implementation of social inclusion programs and recovery of human potential in the creative sector.

The author argues that the inclusion of the creative economy in the policy of ensuring sustainability and post-war recovery of Ukraine will correspond to the global trends of the post-industrial economy and the 2030 United Nations Agenda for Sustainable Development. The further development of the policy of stimulating the development of creative industries will contribute to the strengthening of the competitiveness of the national economy as a whole and the use of the potential of the national culture to ensure the sustainable inclusive development of the Ukrainian state.

Keywords: creative economy, cultural and creative industries, sustainability, recovery, human potential, inclusion.

Російська воєнна агресія, яка має характер геноциду, спричиняє необхідність забезпечення сталого інклюзивного розвитку Української держави, як і передумов динамічного культурного розвитку Української нації. Використання конструктивного потенціалу культури в політиці відновлення України сприятиме сталому економічному та соціогуманітарному розвитку, стійкості та подальшому становленню національної культурної ідентичності Української народу.

Забезпечення стійкості розвитку держави в умовах російської воєнної агресії є одним із пріоритетних напрямів досягнення перемоги над країною-агресором. Водночас масштаби руйнувань і негативного впливу воєнних дій на культурну, економічну та соціальну сфери є найбільшими викликами повоєнного відновлення України з часів Другої світової війни. Перед Українською державою постало завдання комплексного вирішення питань національного відновлення. Орієнтація на прискорене стійке економічне зростання, як і спрямованість реформ у руслі євроінтеграційного вибору України та Порядку денного сталого розвитку ООН на період до 2030 року, закріплені в принципах Декларації Лугано [1].

Національна політика повоєнного відновлення України повинна також ураховувати реальні тенден-

ції глобального економічного розвитку, Цілі сталого розвитку ООН до 2030 року та євроінтеграційний напрям поступу Української держави. Розбудова креативного сектору національної економіки відповідає глобальним тенденціям постіндустріального економічного розвитку. Культурні й креативні індустрії, окрім економічного, містять значний потенціал забезпечення подальшого сталого інклюзивного розвитку держави та сприяють збереженню національної ідентичності в умовах зовнішніх викликів.

Проблематика дослідження креативної економіки й креативних індустрій започаткована в розробці концепції креативної економіки (Дж. Хокінс) [2], креативного класу (Р. Флорида) [3]. Роль креативної економіки в міській політиці повоєнного відновлення та подальшого розвитку міст розкрита в концепціях «креативного міста» (Ч. Лендрі) [4] та розвитку креативних міст крізь призму «економіки знань, творчості та інновацій» (Г.-Я. Хосперс) [5], гнучкості економічного та соціального відновлення у посткризовий / постковідний період (М. Матович, А. Ернани) [6]. В Україні цій темі присвячені комплексні дослідження стану й перспектив розвитку креативної економіки, що проводилися під керівництвом Центру розвитку креативної економіки (В. Галасюк, І. Гужва, Д. Серебрянська, Є. Іванов, І. Комендо,

О. Митник) [7], та креативних індустрій (О. Ніколаєва, А. Онопрієнко, С. Таран, Ю. Шоломицький, П. Яворський) [8].

Деструктивні наслідки повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну спонукають проаналізувати стан і роль креативної економіки в житті країни, дослідити можливості забезпечення її стійкості в умовах війни та сталого повоєнного відновлення.

Мета статті – проаналізувати стан розвитку креативної економіки в умовах повномасштабної воєнної агресії РФ та роль креативних індустрій у забезпеченні стійкості та повоєнного відновлення України.

Креативна економіка – галузь, яка розвивається, а підходи щодо визначення сфер, які охоплює цей новий вид економіки, можуть різнитися. За визначенням ЮНЕСКО та Світового банку, креативний сектор економіки ґрунтується на розвиткові культурної та креативної індустрій (ККІ), до яких, зокрема, належать галузі аудіовізуальних та інтерактивних медіа; література та преса; виконавські види мистецтва; образотворче мистецтво й ремесла; нематеріальна культурна спадщина; дизайн і творчі послуги; культурна спадщина й туристична діяльність [9, с. 10]. ЮНКТАД визначає креативні індустрії як цикли створення, виробництва й розповсюдження товарів і послуг, котрі використовують креативність та інтелектуальний капітал як основні ресурси. Це заснована на знаннях сукупність видів діяльності з виробництва матеріальних товарів і нематеріальних інтелектуальних або художніх послуг із творчим складником та економічною цінністю, що призначені для продажу на ринку [10].

Вітчизняне законодавство визначає *креативні індустрії* як види економічної діяльності, метою яких є створення доданої вартості та робочих місць через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження [12]. Крім того, у законодавчому документі креативну продукцію класифіковано як товари та послуги, що створені / надані за результатами культурного (мистецького) та/або креативного вираження, які мають високу додану вартість. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 квітня 2019 р. № 265-р [13] визначено 34 види економічної діяльності сектору креативних індустрій, серед них: народні художні промисли; візуальне та сценічне мистецтво, література та видавнича діяльність; аудіовізуальне мистецтво, дизайн; інформаційно-комунікаційні технології: програмне забезпечення, відеоігри, цифрові технології в мистецтві; архітектура й урбаністика, реклама, бібліотеки, архіви та музеї. Тобто у вітчизняному нормативно-правовому полі креативні індустрії – це сектор індустрій культури (культурні індустрії) та інформаційно-технологічний (ІТ) сектор економіки. У цій статті спиратимемось на концепцію

креативної економіки як об'єднувальну сферу сектору культури та креативних індустрій, включно й ІТ галузь.

Креативні індустрії (далі – КІ) є ключовими рушійними силами креативної економіки, вони – важливі джерела зайнятості, економічного зростання та інновацій. Внесок КІ у світову економіку значний. За оцінками Світового банку та ЮНЕСКО, світовий експорт товарів для творчості протягом 2002–2015 рр. зріс із приблизно 200 до 500 млрд дол. США. У 2013 р. доход культурної та креативної індустрій становив приблизно 2,25 трлн дол. США (3 % світового ВВП) [9, с. 13]. До пандемії COVID-19 річний світовий доход креативної економіки становив 2250 млрд дол. США [9, с. 10].

За даними ЮНКТАД [10], у 2020 р. частка творчих товарів і послуг становила 3 % від загального експорту товарів і 21 % – від загального експорту послуг. Світовий експорт креативних товарів зріс із 419 млн дол. США – у 2010 р. до 524 млн дол. США – у 2020 р., тоді як світовий експорт креативних послуг за той самий період зріс із 487 млрд дол. США до майже 1,1 трлн дол. США. Творчі послуги були стійкішими, ніж інші сектори послуг під час пандемії COVID-19. Частка експорту креативних послуг у 2020 р. зменшилася лише на 1,8 %, тоді як частка експорту всіх послуг зменшилася на 20 %.

За оцінками Світового банку та ЮНЕСКО, КІ створюють робочі місця, часто доступні для маргіналізованих і вразливих спільнот, роблять економічний внесок у міське та національне багатство. Значні частки жінок і молоді зайняті в культурному секторі, зокрема в КІ. У всьому світі приблизно 20 % зайнятих людей віком 15–29 років працюють у КІ, тобто сектор креативних індустрій є найбільшим роботодавцем для молоді. Багато КІ також створюють велику кількість нетворчих робочих місць. Загалом на кожну творчу роботу в секторі КІ створюється 1,7 нетворчих робочих місць, які часто не потребують певної кваліфікації, а тому надають значні можливості для працевлаштування [9, с. 18].

В Україні сектор креативної економіки характеризувався значним динамічним розвитком. Так, у 2019 р. [8] цей сектор згенерував 3,94 % доданої вартості (117 млрд грн), роботою було забезпечено 352 тис. людей, або 3,8 % від усіх зайнятих осіб у країні. За обсягом створеної доданої вартості найбільшими креативними секторами були: ІТ; реклама, маркетинг та PR (від *англ.* Public Relations – зв'язки з громадськістю); аудіовізуальний сектор; архітектура; видавнича справа. Експорт креативних послуг у 2019 р. становив 5,4 млрд дол. США, 30 % від загального експорту послуг [8]. Російська воєнна агресія проти України в 2022 р. кардинально вплинула на тенденції розвитку вітчизняних креативних інду-

стрій, що призвело до значних викликів у царині їхнього розвитку в економічному та гуманітарному вимірах.

Креативна економіка в умовах воєнного стану

Кризові тенденції розвитку вітчизняних КІ, які спричинила в попередні роки пандемія COVID-19, з початком широкомасштабної воєнної агресії РФ набули нових масштабів. У січні – березні 2022 р. на 60 % зменшилася загальна кількість платників податків сектору КІ, на 41 % меншим став обсяг задекларованих доходів проти аналогічного періоду 2021 р. Обсяги надходжень податку на прибуток у всіх секторах, крім ІТ, знизилися на 52 %. Також 37 % працівників у сфері креативних індустрій втратили роботу або не отримували зарплати під час війни; 39 % креативних бізнесів відзначають зменшення / зникнення замовлень і продажів. У чверті креативних бізнесів падіння оборотів замовлень і продажів становило понад 90 % [13, с. 37].

Нагальна потреба забезпечення військової обороноздатності країни вимагала перерозподілу відповідних бюджетних коштів, необхідних для захисту та оборони держави, що, своєю чергою, призвело до кризи у сфері державної підтримки галузей сектору КІ. Зокрема, були згорнуті програма Е-підтримки витрат населення на культурні товари і послуги та бюджетна підтримка культурних інституцій (Українського інституту, Українського інституту книги, Українського культурного фонду, Державного агентства з питань кіно України); не створені центри креативної індустрії, ініційовані Мінрегіоном у 2021 р. в рамках реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки.

Вітчизняний сектор креативної економіки за період війни зазнав непоправних фізичних втрат людського й кадрового потенціалу. Крім того, сталося вимушене переміщення людей у межах країни та за кордон, багато працівників сектору КІ, полишивши роботу, долучилися до виконання конституційних обов'язків із захисту держави. Матеріально-технічна база суб'єктів діяльності сектору КІ також зазнала масштабних збитків: це і повне знищення окупаційними російськими військами закладів культури, офісних та складських приміщень, і необхідність евакуації чи релокації. Були втрачені мережеві ділові зв'язки, порушена планова діяльність та призупинені стратегії розвитку суб'єктів креативної галузі, нереалізованими залишилися започатковані проекти. Нові виклики зумовили переорієнтацію роботи організацій та окремих представників сектору на здійснення волонтерської діяльності. Частина об'єктів креативної інфраструктури почали функціонувати як волонтерські штаби або приміщення з надання тимчасового захисту населенню під час російських ракетних атак

та обстрілів. Чимало організацій креативного сектору так і не змогли відновити свою діяльність.

Внутрішній ринок КІ зазнав падіння, що торкнулось і виробничих можливостей, і внутрішнього споживання. Зниження платоспроможності, зміна споживчих пріоритетів та різке зростання соціальної уразливості окремих груп населення, передусім внутрішньо переміщених осіб (ВПО), негативно вплинуло на внутрішній ринок культурних послуг і товарів КІ. Також унаслідок російської збройної агресії спостерігається зниження доступу населення до культурних послуг і товарів, що сталося через:

- руйнацію, пошкодження об'єктів культури та об'єктів надання культурних послуг;
- знищення, незаконне вивезення або консервацію музейних колекцій з метою їхнього захисту в умовах війни;
- подорожчання вартості продукції КІ;
- безпекові виклики наданню / споживанню культурних послуг, що значно ускладнило можливості відвідування культурних і мистецьких заходів.

Водночас вітчизняна креативна економіка в окремих сегментах продемонструвала значний ресурс стійкості, гнучкості та потенціал стійкого посткризового відновлення. Так, попри складнощі, вже у I кварталі 2022 р. рівень податкових надходжень від креативної індустрії зріс на 16 % порівняно з показниками 2021 р. [8], передусім це стосувалося сфери інформаційних технологій (84 %) та реклами (7,2 %). Кризовий період початку 2022 р. по-різному вплинув на окремі галузі КІ, а вітчизняний сектор інформаційних технологій, навпаки, продемонстрував стійкий економічний розвиток. Відновлення вітчизняного сектору КІ має значний економічний потенціал, адже збільшення капіталу в секторах креативних індустрій на одну гривню зумовлює збільшення загального ВВП на 1,9–2,2 грн [8].

Так, у п. 51 Бриджтаунської угоди (2021), прийнятої в рамках п'ятнадцятої сесії Конференції ООН з торгівлі та розвитку, визнано, що креативна економіка стала важливим чинником економічного зростання та є можливістю для країн, котрі розвиваються, диверсифікувати свою економіку й перескочити у нові сектори світової економіки, які швидко зростають, для досягнення Цілей сталого розвитку [15].

У рамках досягнення Цілей сталого розвитку креативна економіка робить різнобічний внесок у досягнення ліквідації бідності (Ціль 1), гендерної рівності (Ціль 5), а також впливає на: Ціль 8 – гідна робота та економічне зростання; Ціль 9 – промисловість, інновації та інфраструктура; Ціль 10 – зменшення не-

рівності; Ціль 11 – стійкість міст; Ціль 12 – стійкість моделей виробництва та споживання; Ціль 16 – мирні та інклюзивні суспільства; Ціль 17 – засоби здійснення та глобальні партнерства [10]. Отже, на національному рівні розвиток креативної економіки має значний потенціал задля забезпечення стійкості та повоєнного відновлення Української держави, а також подолання комплексу економічних, соціальних та гуманітарних викликів, спричинених війною РФ проти України.

У Плані відновлення України (розділ «Культура та інформаційна політика») [13, с. 39] окреслено низку заходів на підтримку й розвиток вітчизняних креативних індустрій. Передбачено, що реалізація Плану забезпечить збереження й розвиток робочих місць у сфері КІ (до кінця 2022 р. – 220 тис. офіційно зайнятих, до кінця 2025 р. – 380 тис., до кінця 2032 р. – 600 тис.). Пункт 436 Плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік [16] містить положення про розроблення та подання Кабінетові Міністрів України законопроекту про Національний офіс розвитку креативних індустрій та створення установи для просування й підтримки розвитку КІ в Україні та за кордоном, промоції українського креативного продукту, надання консультаційних послуг підприємцям сектору.

Водночас на національному рівні відновлення та інтенсифікація розвитку креативних індустрій, зокрема економічного, соціального і гуманітарного потенціалу, залежать від створення сприятливої нормативно-правової бази захисту інтелектуальної власності щодо авторських прав, виплат роялті, патентування та ін., стимулювання приватного сектору креативної економіки та філантропії. Натомість, згідно із попереднім Звітом щодо готовності України до членства у ЄС [17, с. 24], узгодження з *acquis* ЄС у сфері права інтелектуальної власності перебуває на ранній стадії підготовки. Україна повинна продовжувати приведення свого законодавства у відповідність до *acquis* ЄС та покращити результати в цій сфері.

Попри виклики воєнного стану ІТ індустрія як один із секторів креативної економіки в Україні демонструє стійкість розвитку, досягнувши максимального результату зростання за всю історію вітчизняної індустрії. За результатами 2022 р., у зазначеній якості ІТ індустрія забезпечила валютні надходження 7,34 млрд дол. США до української економіки, а обсяг експорту збільшився на 400 млн дол. США порівняно з 2021 р. [18]. Проте у нинішній кризовий період вітчизняні індустрії креативної економіки гостро потребують державної підтримки й політики стимулювання розвитку тих галузей, які найбільше постраждали від воєнних дій країни-агресора. Це, зокрема, виконавські види мистецтва, кіноіндустрія, книговидавництво та ін.

Кризовий 2022 р. посилив міжнародну зацікавленість Україною та її культурними спадщиною й самобутністю, досягненнями у сфері культури й мистецтва. Зовнішній споживчий попит відкрив широкі можливості представлення української культури крізь призму галузей креативного сектору: «Українська культура раптом отримала широке представлення і визнання у провідних музеях, театрах, на фестивалях, локаціях та в університетах, як на рівні проєктів, так і персональних контактів між фахівцями культури» [19]. Інтенсифікація експортної діяльності в секторі вітчизняних креативних індустрій нині відіграє роль потужного інструменту культурної дипломатії – «м'якої» сили. У світовому рейтингу «*Global Soft Power Index*» [20] Україна в 2022 р. піднялась із 61-ї позиції, яку посідала в 2021 р., на 37-му. Цей міжнародний рейтинг базується, серед іншого, на таких показниках: бізнес і торгівля, медіа і комунікації, культура і спадщина, освіта і наука, люди і цінності, міжнародні відносини та урядування.

Закордонні гастролі вітчизняних митців, зокрема у сфері виконавських видів мистецтва, сприяли залученню та надходженню потужної благодійної допомоги для підтримки стійкості та обороноздатності Української держави в умовах викликів російської збройної агресії. Мистецька діяльність представників вітчизняного креативного сектору за кордоном – потужний засіб популяризації української культури у світі, протидії російській пропаганді та інтеграції національної культури у європейський та міжнародний культурний простір.

Важливим сегментом зовнішнього попиту на вітчизняні креативні товари стало стрімке зростання української діаспори з числа громадян України, які знайшли захист від збройної агресії РФ за кордоном. У цей час гостро постала проблема присутності української культурно-мистецької продукції за кордоном як засобу збереження національної ідентичності та зв'язків із Батьківщиною та доступу до цієї продукції всіх, хто цього потребував.

В умовах обмеження внутрішніх державних ресурсів фінансової підтримки вітчизняних КІ та неможливості повноцінного забезпечення виставкової, концертної, кінематографічної діяльності в Україні пріоритетною повинна стати міжнародна співпраця вітчизняного сектору КІ, насамперед у країнах ЄС. Упровадження Міністерством культури та інформаційної політики в березні 2022 р. жорсткіших умов для виїзду вітчизняних митців за кордон може поглибити кризовий стан вітчизняної виставкової та концертної галузей креативної економіки.

В умовах війни кардинальне скорочення бюджетного фінансування національних інституцій підтримки КІ (як-от Державного агентства з питань кіно, Укра-

їнського інституту) спричиняє гостру необхідність диверсифікації джерел фінансової підтримки креативних галузей вітчизняної економіки. Красномовні факти свідчать, що 2022 р. став роком потужної міжнародної підтримки вітчизняного креативного сектору та окремих його представників. Інтенсифікувалася співпраця з Фондом ЄС «Креативна Європа». Низку спеціальних заходів для підтримки української кіноіндустрії впроваджено *Eurimages* (Європейським фондом підтримки спільного виробництва та розповсюдження художніх кінематографічних та аудіовізуальних творів). У вересні 2022 р. Україна також стала асоційованим членом *EFAD* (Асоціації директорів європейських кіноагентств). В умовах екзистенційних викликів Українській нації, загроз її культурного збереження та відтворення європейська та міжнародна підтримка національного сектору КІ продемонструвала транснаціональну солідарність суб'єктів КІ.

Значний вплив за кордон висококваліфікованих фахівців галузі актуалізував необхідність відновлення людського та кадрового потенціалу сектору КІ. Як свідчить опитування Українського культурного фонду [21], 80 % респондентів із сектору КІ залишилися на території України, відповідно, близько 20 % працівників сектору перебувають за кордоном. Результати опитування дають підстави стверджувати, що абсолютна більшість людського потенціалу галузі КІ, зокрема це люди молодого та середнього віку, має можливість здійснювати свою професійну діяльність у межах України. Відновлення людського потенціалу КІ залежить від забезпечення сприятливих умов релокації в межах України та внутрішнього споживчого ринку.

В умовах викликів воєнного стану набули актуалізації нові форми функціонування вітчизняних КІ. Наприклад, здорожчання друкованої книжкової продукції спричинило зростання попиту на електронні книги на 166 % порівняно з 2021 р. [22]. Пріоритетним напрямом подальшого розвитку вітчизняних КІ є реалізація проектів цифровізації вітчизняного сектору креативних товарів і послуг, а також розвитку цифрових сегментів КІ.

Креативна економіка в політиці відновлення міст

Глобальні тенденції розвитку постіндустріальної економіки зумовили зростання ролі креативної економіки в міських (локальних) стратегіях розвитку. Роль культури, а згодом і культурних індустрій, зазнала значної еволюції у вирішенні питань повоєнного відновлення міст, їхнього подальшого економічного зростання та соціальної інклюзії.

У ХХ ст. політика відновлення / оновлення міст у країнах Європи та США наражалася на систем-

ні проблеми, пов'язані з необхідністю протидіяти соціальній сегрегації (центр / периферія) та впроваджувати програми соціальної інклюзії в міській політиці розвитку. У контексті політики відновлення міст це передбачало зміну підходів до культури й творчості, переосмислення потенціалу культурного спадку й творчості. Автор концепції «креативного міста» Чарльз Лендрі [4, с. 161–163] зазначає: основним недоліком повоєнного відновлення європейських міст у 1945–1979 рр. було те, що недооцінювали внесок економічного та інноваційного потенціалу культури у можливості такого відновлення. Зокрема, практики повоєнного відновлення зосереджувались на обмеженому діапазоні культурної діяльності. Заходи, спрямовані насамперед на реалізацію масштабних проектів будівництва та перебудови об'єктів культури, необхідність їх подальшого надмірного бюджетного фінансування для утримання, формували ставлення до культури як елітарної та дотаційної сфери. Така міська культурна політика передусім зосереджувалась на створенні, поширенні та субсидуванні традиційних мистецьких інституцій та підтримці обмеженої кількості видів культурної діяльності. Одночасно існувала тенденція ігнорування підтримки «маргінальних» заходів і проектів, експериментальних та інноваційних за своєю суттю, як і тих, що були орієнтовані на соціально незахищені групи міського населення.

Переорієнтація політики відновлення / оновлення міст на креативну економіку зумовила переоцінку їх індустріального спадку. Старі індустріальні об'єкти трансформувалися в центри культури та дозвілля, офіси креативних компаній, коворкінги, а також хаби для подальшого відновлення міста. Поширеною практикою є трансформація застарілих індустріальних об'єктів та регіонів у центри креативу й творчості. Чи не першим показовим прикладом креативної деіндустріалізації економіки на національному рівні є політика Маргарет Тетчер (прем'єр-міністра Великої Британії протягом 1979–1990 рр.) щодо ліквідації збиткової вугільної галузі та переорієнтації шахтарських містечок на розвиток креативних індустрій. Ліквідація вугільної економіки шахтарських містечок супроводжувалась відповідною забудовою міських просторів. Орієнтація міської економіки на креативні індустрії сприяла економічному піднесенню колись депресивних шахтарських регіонів. Водночас відсутність у проекті програм соціальної адаптації населення до нових економічних умов призвела до розпаду сталих місцевих громад і вугільних профспілок. Отже, соціальна інклюзія є невід'ємною складовою частиною програм використання економічного потенціалу креативних індустрій у міській політиці розвитку.

Концепція креативних міст доповнюється пріоритетами сталого та інтегрованого розвитку міст на кількох рівнях – глобальному, європейському та на-

ціональному. У Лейпцизькій хартії сталого розвитку європейських міст [23] ураховано значну кількість соціальних проблем та проблем місцевої економіки в рамках інтегрованого й сталого розвитку. Креативні індустрії, які становлять основу креативної економіки, починають усвідомлюватися як джерела інновацій та зростання, а також як фактори, які сприяють соціальній згуртованості та зайнятості населення і забезпечують додаткові можливості для подолання соціальної та економічної маргіналізації окремих верств міського населення. Культурні та креативні індустрії є важливим потенціалом відродження й сталого розвитку міста. «Культурні та креативні індустрії роблять міста більш привабливими для проживання людей і для розвитку економічної діяльності» [9, с. 4].

Масштабні руйнування, що виникли через військову агресію РФ, завдали значних втрат інфраструктурі, економічному та людському потенціалу багатьох українських міст. Станом на лютий 2023 р. в Україні зруйновано вже майже 4,5 тис. житлових будинків, близько 550 навчальних закладів, понад 100 медичних закладів та більше тисячі об'єктів культурної інфраструктури. Російсько-українська війна призвела до фактично повної руйнації та деіндустріалізації колись потужних промислових міст на півдні та сході України. Майже всі повністю або на 80–90 % зруйновані українські індустріальні міста знаходяться на Донбасі [24]. Відбудова промислових центрів півдня та сходу України потребує пошуку нових підходів до відновлення й розбудови міст, а також забезпечення їхнього сталого й стійкого розвитку. Сучасні підходи до розбудови креативних міст та орієнтація на креативний сектор економіки в міській політиці можуть стати відповіддю на нові комплексні виклики повного відновлення.

Креативна економіка заохочує інноваційні підходи для досягнення інклюзивного, справедливого й сталого розвитку. Так, у Резолюції ООН від 19 грудня 2019 р. [25] серед переваг креативної економіки та креативних індустрій вказані можливості для інклюзивного розвитку громад, зокрема значні можливості для участі в секторі представників різних соціальних верств, включно й уразливих категорій – жінок, молоді, мігрантів, людей похилого віку. Крім того, йдеться про розширення можливостей людей у вразливих ситуаціях, ширші можливості для початку бізнесу з відносно обмеженими інвестиціями порівняно з іншими галузями. Конструктивний потенціал креативної економіки полягає у створенні повної і продуктивної зайнятості та гідної праці, підтримці підприємництва, творчості та інновацій, заохоченні формалізації та розвитку мікро-, малих і середніх підприємств, стимулюванні інновацій, розширює можливості людей, сприяє їхньому соціальному залученню, зменшенню бідності.

Міжнародний досвід свідчить, що соціальна сегрегація серед верств міського населення є одним із найбільших викликів у сфері політики відновлення міст. Наслідки цих викликів матимуть довгостроковий характер системної дискримінації та негативно впливатимуть на згуртованість місцевої громади. Деіндустріалізація та подолання негативного індустріального спадку колись розвинутих промислових районів і міст повинні здійснюватися в комплексі заходів соціально збалансованої фізичної реконструкції та відновлення людського потенціалу міст.

Розпад міських громад та втрати людського потенціалу міст актуалізують питання відновлення стійких міських громад у політиці повоєнного відновлення України. Політика відбудови міст, які найбільше постраждали від російської військової агресії, вимагає врахування питань соціальної інклюзії у плануванні фізичної реконструкції міської забудови, інвестицій у розвиток людського потенціалу. На основі політики згуртованості та відкритості громад до структурних змін має бути сформована нова культура громад відновлених міст. Потенціал креативної економіки для політики відновлення міст виявляється, з одного боку, у можливості економічного відновлення міст, з іншого – у відновленні людського капіталу. Тобто «креативна економіка відроджує виробництво, послуги, роздрібну торгівлю та індустрію розваг. Вона також змінює роботу, яку люди виконують і хочуть виконувати, а також те, де вони хочуть жити» [26, с. 3].

Подолання депресивності промислових міст і районів залишається одним із ключових завдань політики відновлення міст у країнах ЄС. У Регіональній стратегії для промислових зон Європейського парламенту за 2013 р. йдеться про те [27], що спадок традиційних галузей промисловості міста, зокрема важкої промисловості, які забезпечували процвітання міст у минулому, нерідко суперечить умовам, необхідним для структурних змін і зростання. Традиційні галузі промисловості часто залишають у спадок культуру залежності від великих фірм, слабкі традиції підприємництва, занедбані ділянки та будівлі, надмірну інфраструктуру та забруднене середовище з низьким рівнем зручностей.

Питання освіти, інклюзії та культивування культури активної участі в локальних громадах є важливими умовами формування людського капіталу й креативного потенціалу міста. Залучення висококваліфікованої робочої сили для фізичної відбудови міста актуалізує проблеми формування відкритих до різноманітності громад та соціально збалансованості міської забудови. Інтегрований сталий розвиток міст ЄС на 2014–2020 рр. передбачав комплексний підхід до вирішення проблем політики відновлення міст [28]. Заходи щодо фізичного відновлення міст поєднуються із заходами на користь освіти, еконо-

мічного розвитку, соціальної інтеграції та захисту навколишнього середовища. Важливою умовою такої політики є встановлення міцних партнерських відносин між громадянами, громадянським суспільством, місцевою економікою та різними рівнями влади.

Потенціал креативної економіки в міжмуніципальній співпраці

Тенденції переорієнтації економічного розвитку міст на деіндустріалізацію й «творчий капітал» суттєво вплинули на політику оновлення міст як на європейському, так і глобальному рівнях. Орієнтація розвитку креативних міст на соціальну згуртованість й Цілі сталого розвитку ООН є також у проекті мережі креативних міст ЮНЕСКО. У 2004 р. ЮНЕСКО заснувала глобальну ініціативу «Мережа креативних міст» (*UCCN*) для сприяння співпраці з містами та між ними, що визначала креативність стратегічним фактором для сталого розвитку міст. Станом на 2023 р. ця мережа налічує майже 300 міст у 90 країнах, які інвестують у культуру та креативність [29, с. 5]. Участь у *UCCN* сприяє обміну передовими практиками щодо: створення / виробництва й розповсюдження культурної діяльності, створених завдяки їй товарів та наданих послуг; розвитку центрів творчості та інновацій і розширення можливостей для творців та професіоналів сфери культури; покращення доступу до культурного життя та участі в ньому, особливо маргінальних уразливих груп та фізичних осіб [6].

До глобальної мережі креативних міст ЮНЕСКО увійшли три українських міста: як міста літератури ЮНЕСКО – Львів (із 2015 р.) та Одеса (із 2019 р.); як місто музики ЮНЕСКО – Харків (із 2021 р.). Співпраця українських міст із *UCCN* значною мірою зумовлена пріоритетами локальної міської політики. Наприклад, співпраця Одеси з глобальною мережею креативних міст ЮНЕСКО сприяла підтримці проектної й ініціативної діяльності місцевих представників сектору під час пандемії COVID-19 та під час війни – у кризовому 2022 р. Включення історичного центру Одеси до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в 2022 р. формує сприятливі можливості не лише для збереження культурної спадщини міста в період воєнної агресії РФ проти України, а й широкі можливості для використання креативного потенціалу міста як драйвера економічного повоєнного відновлення.

Креативні індустрії визначені в пріоритетах розвитку м. Харкова до 2030 р. [30], наприклад закладені підвалини використання потенціалу креативного сектору для інноваційного розвитку міста. До повномасштабного воєнного нападу РФ у місті провадився Фестиваль креативних індустрій «*Creative*

Kharkiv» з метою створення єдиної платформи та міжгалузевої підтримки всіх учасників сектору креативних індустрій міста, а 2022 р. в рамках міжнародної співпраці мережі креативних міст ЮНЕСКО реалізовано проект інформаційно-музичного турне на підтримку України.

Основними напрямками підтримки Львова як представника мережі творчих міст ЮНЕСКО стали міські проекти, спрямовані на розвиток читання, літературної творчості та видавничої справи. В умовах російської збройної агресії в 2022 р. «креативний клас» міста продовжив реалізацію конкурсних проектів на премію Львова – міста літератури ЮНЕСКО 2022–2023 рр., програму підтримки авторів та авторок-початківців «Читання Молодого Міста», збір книжок для української громади м. Йорка (Велика Британія).

У період повномасштабної російської навали місто стало хабом для релокації представників сектору КІ, передусім зі сходу України. Інститут стратегії культури, реалізуючи проект «Штаб Культура» (квітень – жовтень 2022 р.) [31, с. 2], виокремив нагальні запити релокованих у м. Львові представників вітчизняних КІ:

- *матеріальні* – запити на рівні можливості доступу до фінансової підтримки через грантові конкурси; запити на приміщення та обладнання для роботи, коворкінгу;
- *нематеріальні* – потреба інформаційної та медійної підтримки, мережування та взаємного підсилення всіх учасників культурного процесу.

Те, що лише три українських міста беруть участь у креативній мережі ЮНЕСКО, значною мірою свідчить про недооцінений потенціал креативної економіки для сталого економічного та інклюзивного розвитку міст в Україні.

Після того як Росія зі зброєю вдерлася на територію України, різні форми міжнародного партнерства муніципалітетів стали інструментом вагомій гуманітарної підтримки міст-побратимів в Україні. У серпні 2022 р. підписано Меморандум з політичною платформою *Eurocities*, що об'єднує органи місцевого самоврядування понад 150 найбільших міст Європи та понад 50 міст-партнерів, щодо підтримки відбудови українських міст. Реалізація міжмуніципальної співпраці з використанням потенціалу на світовому, європейському та національному рівнях передбачає забезпечення належного обсягу повноважень органів місцевої влади в реалізації власної стратегії міського розвитку та відновлення. Міжнародне партнерство муніципалітетів також може стати ефективним інструментом повоєнного відновлення міст.

Перспективними є встановлення і подальший розвиток креативних міст в Україні, посилення гори-

зонтальних зв'язків з креативних містами як на міжнародному, так і національному рівнях.

Формування креативної міської економіки може стати пріоритетною частиною міжнародної муніципальної співпраці, оскільки партнерські міста найчастіше домовляються про співпрацю у сфері освіти, науки і культури, а також економіки, підприємництва та інвестицій [32]. На часі – розроблення на рівні муніципальної влади візії повоєнного відновлення міст у рамках співпраці з містами-побратимами в секторі креативної економіки та реалізації на місцях принципів сталого розвитку європейських міст. Міжмуніципальна співпраця в рамках концепції побратимства або угод про побратимство має сталий еволюційний розвиток, що полягає у створенні мостів секторальної співпраці в галузях економіки, вищої освіти, культури, науки [33].

В Україні є тенденція до значної регіональної диспропорції в реалізації практики міжнародної муніципальної співпраці. Так, серед регіонів України найактивніші в налагодженні міжнародного партнерства ті, які розташовані близько до кордонів із європейськими країнами, насамперед Закарпатська, Львівська, Чернівецька та Одеська області, де на одну громаду, яка має партнерів за кордоном, припадає в середньому по 5-6 партнерств. Активізація міжнародної співпраці муніципалітетів сходу та півдня України є пріоритетною в порядку денному політики відновлення міст України.

Реалізація потенціалу міжмуніципальної співпраці в політиці відновлення міст передбачає забезпечення належного обсягу повноважень органів місцевої влади в реалізації власної стратегії міського розвитку та відновлення.

Стимулювання розвитку креативної економіки в політиці міст містить значні ресурсні можливості задля забезпечення стійкості міських громад в умовах воєнного стану й сталого повоєнного розвитку Української держави. Зокрема, за оцінкою Світового банку [9, с. 89], міста в усьому світі, які ефективно сприяли розвитку креативних і культурних індустрій, досягли важливих результатів у сферах відродження міст, економічного зростання та соціальної інтеграції. Йдеться про те, що:

1) у зв'язку з процесами міського розвитку та створенням креативного середовища і робочих місць у ньому культура та КІ допомогли створити привабливі, безпечні, інклюзивні та стійкі міста як для жителів, так і для туристів;

2) КІ також є важливим рушієм економіки цих міст, оскільки суттєво забезпечують зайнятість жінок і молоді, а також сприяють покращенню якості життя

всіх мешканців, включно й тих, хто входить до вразливих груп;

3) креативні міста можуть створювати екосистеми для інновацій і розширення масштабів творчої діяльності, які підвищують конкурентоспроможність міст, стимулюють місцеву економіку та пропонують робочі місця для різноманітних мешканців, у т. ч. й маргіналізованих груп;

4) культура й креативні індустрії можуть об'єднати громади, розширити їхні горизонти й толерантність, зміцнити соціальну згуртованість, допомогти об'єднати людей у постконфліктний період та в складні часи кризи.

Висновки

Розвиток національного креативного сектору економіки допоможе позбавитися російського домінування, сприятиме збереженню та відновленню стійкості національної культури та ідентичності в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення. Національна модель креативної економіки повинна відповідати Цілям сталого розвитку ООН до 2030 року та сприяти інклюзивному розвитку Української держави. В умовах загрози знищення Української нації відтворення та подальший розвиток вітчизняної креативної економіки сприятимуть економічному відновленню держави, забезпеченню її стійкості в умовах війни та збереженню національної ідентичності.

Креативна економіка України має системні структурні диспропорції розвитку. Негативні тенденції, що існували з початку пандемії COVID-19, усе ще продовжують впливати на вітчизняний сектор економіки КІ. Кризовий воєнний 2022 р. означив, з одного боку, високий ресурс відновлення економічного потенціалу сектору креативної економіки, з іншого – поглибив структурні диспропорції розвитку галузі.

Креативний сектор економіки зміцнив «м'яку» силу Української держави на міжнародному рівні, посприяв активізації культурної дипломатії та залученню позабюджетної підтримки стійкості України. Поглиблення міжнародної зацікавленості Україною є основою для зростання зовнішнього попиту на товари вітчизняного сектору креативної економіки. Експорт культурних товарів та їхня доступність для українців за кордоном є інструментом збереження національної ідентичності співвітчизників.

Подальший розвиток національного сектору креативної економіки значною мірою залежить від упродовження системної політики на міжнародному, національному та локальному рівнях. Розвиток національного сектору креативної економіки сприяти-

ме економічній та суспільній стійкості Української держави та міських громад. На національному рівні формування сприятливого середовища для посиленого розвитку креативних індустрій можуть забезпечити:

- імплементація норм європейського права в національне законодавство у сфері захисту авторських прав та інтелектуальної власності;
- подолання системної диспропорції розвитку вітчизняних креативних індустрій;
- упровадження системної підтримки тих галузей креативної економіки, які найбільше постраждали під час повномасштабної російської воєнної агресії;
- забезпечення доступу до культурних товарів і послуг, зокрема вразливим соціальним верствам населення.

Креативна економіка має значний економічний і соціальний потенціал у забезпеченні стійкості, повоєнного відновлення та сталого розвитку міст на рівні міжнародної муніципальної співпраці, національному рівні й на рівні пріоритетів міської політики розвитку. Міжнародна муніципальна співпраця сприяє міжнародній культурній дипломатії України, а також обміну досвідом у управлінні креативною економікою в міській політиці розвитку. Пріоритетною для стимулювання розвитку креативної економіки на національному рівні є створення національної мережі креативних міст, що сприятиме поглибленню співпраці, обміну до-

свідом та міжкультурній взаємодії між українськими містами.

Стійкість і соціальний вплив креативної економіки міст залежать від їхньої інклюзивності, механізмів підтримки й стимулювання творчості та інновацій, заохочення розвитку мікро-, малих і середніх підприємств у секторі креативної економіки. Відновлення людського потенціалу креативного сектору повинне передбачати програми зі сприяння соціальної інклюзії та згуртованості сталих громад, відкритих до структурних змін, а саме:

- підвищення зайнятості у сфері КІ, включно й маргіналізованих груп;
- упровадження програм посилення кваліфікаційних компетенцій та програм навчання впродовж життя;
- підтримку стартапів та забезпечення доступної оренди для суб'єктів сектору.

У відновленні та забезпеченні сталого розвитку вітчизняних КІ, інтенсифікації їхнього гуманітарного та консолідуючого потенціалу вагоме місце посідає впровадження системної підтримки локальних проєктів, тих, які не можуть конкурувати на загальнонаціональному рівні щодо державного фінансування (наприклад, на рівні Українського культурного фонду), проте спрямовані на забезпечення соціальної інклюзії та згуртованості в українському суспільстві або інноваційні за своєю суттю.

Список використаних джерел

1. Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022 'Lugano Declaration'. Lugano, 2022. 4–5 July. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/1060/Lugano_Declaration_URC2022-1.pdf (дата звернення: 10.03.2023).
2. Hawkins J. The Creative Economy: How People Make Money from Ideas. UK, PENGUIN, 2011. 288 p.
3. Флорида Р. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ. Київ : Наш формат, 2018. 432 с.
4. Лендрі Ч. Креативне містотворення: його сила та можливості. Харків : Фолю, 2020. 252 с.
5. Hospers Gert-Jan. Creative cities in Europe: Urban competitiveness in the knowledge economy. *Intereconomics*. 2003. Vol. 38. Issue 5. Pp. 260–269. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/41712/1/37177750X.pdf> (дата звернення: 09.03.2023).
6. Matovic M., Hernani A. M., Salvador del Valle R. S. Mapping creativity driven cities: 12 good practices from UNESCO Creative Cities Network. URL: <http://surl.li/ipwtb> (дата звернення: 09.03.2023).
7. Креативна економіка. Нова економічна епоха XXI століття. Концепт креативної економіки. Глобальні тренди. Потенціал та перспективи креативної економіки в Україні / В. Галасюк, І. Гужва, Д. Серебрянська, Є. Іванов, І. Комендо, О. Митник. Київ : Центр розвитку креативної економіки, 2021. 68 с. URL: https://creativeeconomy.center/wp-content/uploads/2021/12/2_5332503104040474153.pdf (дата звернення: 09.03.2023).
8. Креативні індустрії: вплив на розвиток економіки України / О. Ніколаєва, А. Онопрієнко, С. Таран, Ю. Шоломицький, П. Яворський. Київ : Київська школа економіки, 2021. 111 с. URL: <https://kse.ua/ua/kse-research/kreativni-industriyi-vpliv-na-rozvitok-ekonomiki-ukrayini/> (дата звернення: 09.03.2023).

9. UNESCO and World Bank. Cities. Culture. Creativity. Leveraging culture and creativity for sustainable urban development and inclusive growth. 2021. 112 p. URL: <http://surl.li/ipvpg> (дата звернення: 10.03.2023).
10. Организация Объединенных Наций. Перспективы креативной экономики в 2022 году. Обзор. Конференция Организации Объединенных Наций по торговле и развитию. Женева, 2022. 21 с. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/ditctsce2022d1_overview_ru.pdf (дата звернення: 24.04.2023).
11. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 05.04.2023).
12. Про затвердження видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.04.2019 № 265-р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2019- %D1 %80#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2019-%D1%80#Text) (дата звернення: 10.03.2023).
13. Проект Плану відновлення України : матер. робочої групи «Культура та інформаційна політика» / Національна рада з відновлення України від наслідків війни. Київ, 2022. Лип. 325 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/culture-and-information-policy.pdf> (дата звернення: 11.03.2023).
14. Міністерство культури та інформаційної політики України (МКІП). Податкові надходження у сфері креативних індустрій в Україні: I квартал 2022 vs I квартал 2021 / МКІП. Київ, 2022. Серп. URL: <https://drive.google.com/file/d/1XM6XO2zZMbiPhdUCuCuOpUg13jEVbYh/view> (дата звернення: 15.03.2023).
15. UNCTAD XV. The Bridgetown Covenant. Fifteenth session of the United Nations Conference on Trade and Development, November 05, 2021. URL: <https://unctad.org/topic/trade-analysis/creative-economy-programme> (дата звернення: 10.04.2023).
16. Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2023 рік : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.03.2023 № 221-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2023-rik-221r-140323> (дата звернення: 15.03.2023).
17. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union (Brussels, 01.02.2023). 67 p. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf (дата звернення: 15.03.2023).
18. IT Ukraine Association. Оновлені дані: IT – єдина експортна галузь в Україні, що зростає. 2023. 31 січ. URL: <https://itukraine.org.ua/updated-data-it-industry-is-the-only-growing-export-industry-in-ukraine.html> (дата звернення: 15.03.2022).
19. Шейко В. В епіцентрі уваги: підсумки 2022 р. в культурній дипломатії. 2022. 30 груд. URL: https://lb.ua/culture/2022/12/30/540637_epitsentri_uvagi_pidsumki_2022_roku.html (дата звернення: 15.03.2023).
20. Brand Finance. Global Soft Power Index 2023. URL: https://brandirectory-live-public.s3.eu-west-2.amazonaws.com/reports_free/brand-finance-global-soft-power-index-2023.pdf (дата звернення: 10.03.2023).
21. Стан культури та креативних індустрій під час війни – результати дослідження від Українського культурного фонду та МКІП України. 2022. 12 серп. УКФ. URL: <https://ucf.in.ua/news/11082022> (дата звернення: 15.03.2023).
22. Український ринок електронних книг показав стрімке зростання у 2022 році – сервіс Booknet. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3659910-ukrainskij-rinok-elektronnih-knig-pokazav-strimke-zrostan-na-u-2022-roci-servis-booknet.html> (дата звернення: 14.03.2023).
23. Leipzig-Charta der nachhaltigen europäischen Städte. Mai, 2007. URL: https://city2030.org.ua/sites/default/files/documents/DL_LeipzigCharta_0.pdf (дата звернення: 10.03.2023).
24. Туди прийшов «руський мир»: які міста України були повністю або частково зруйновані під час війни. *Слово і Діло*. 2023. 3 лют. URL: <http://surl.li/ipwix> (дата звернення: 15.03.2023).
25. General Assembly United Nations. Resolution No. A/RES/74/198. 14 January 2020. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2019. Official Documents System of the United Nations. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/433/84/PDF/N1943384.pdf?OpenElement> (дата звернення: 14.03.2022).
26. The Creative Economy: Key Concepts and Literature Review Highlights / Edited by the Policy Research Group. May 2023. 50 p. URL: https://cch.novascotia.ca/sites/default/files/inline/documents/creative-economy-synthesis_201305.pdf (дата звернення: 15.03.2022).
27. European Parliament. Regional Strategies For Industrial Areas / The European Parliament's Committee on Regional Development. January 2013. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/495848/IPOL-REGI_NT\(2013\)495848_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/495848/IPOL-REGI_NT(2013)495848_EN.pdf) (дата звернення: 15.03.2022).
28. European Commission. Integrated Sustainable Urban Development / EU regional and urban development. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/publications/brochures/2014/integrated-sustainable-urban-development_en (дата звернення: 15.03.2022).

29. Contribution of the Chair of the World Heritage Committee to the High-level Political Forum on Sustainable Development on SDG. 2023. 11 April. URL: [https://hlpf.un.org/sites/default/files/vnrs/2023/HLPF %202023 %20Inputs %20WHS.pdf](https://hlpf.un.org/sites/default/files/vnrs/2023/HLPF%202023%20Inputs%20WHS.pdf) (дата звернення: 15.03.2022).
30. Стратегія розвитку Харкова 2030. URL: <https://www.city.kharkiv.ua/uk/index/strategya-rozvitku-xarkova/strategya-rozvitku-xarkova-2030.html> (дата звернення: 10.03.2023).
31. Культура релокована. Спостереження. С. 2. 2022. URL: https://drive.google.com/file/d/1wurodNbHcaeMK2wgA4_62PmvDZ8_1As/view (дата звернення: 14.03.2023).
32. Допоміжні інструменти для ОМС у налагодженні партнерства із закордонними муніципалітетами. Transparent cities. 2022. 28 груд. URL: <http://surl.li/ishmu> (дата звернення: 15.03.2023).
33. D'Angelo M. Actions of local cooperation in matters of culture and development: elements of analysis. *The Strength of Culture for Development. Why Culture Matters in International Cooperation*. 2014. URL: <http://surl.li/ipxsl> (дата звернення: 14.03.2023).

References

1. Outcome Document of the Ukraine Recovery Conference URC2022 'Lugano Declaration'. (2022, July 4-5). Lugano. https://decentralization.gov.ua/uploads/attachment/document/1060/Lugano_Declaration_URC2022-1.pdf [in English].
2. Hawkins, J. (2011). *The Creative Economy: How People Make Money from Ideas*. UK, PENGUIN, 288 p. [in English].
3. Florida, R. (2018). *Homo creativus. How a new class conquers the world*. Kyiv: Nash format, 432 p. [in Ukrainian].
4. Landry, C. (2020). *Creative urban planning: its power and possibilities*. Kharkiv: Folio, 252 p. [in Ukrainian].
5. Hospers, Gert-Jan. (2003). Creative cities in Europe: Urban competitiveness in the knowledge economy. *Intereconomics*. Vol. 38. Issue 5. Pp. 260–269. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/41712/1/37177750X.pdf> [in English].
6. Matovic, M., Hernani, A. M., & Salvador del Valle, R. S. (2018). *Mapping creativity driven cities: 12 good practices from UNESCO Creative Cities Network*. <http://surl.li/ipwtb> [in English].
7. Galasyuk, V., Guzhva, I., Serebryanska, D., Ivanov, E., Komendo, I., & Mytynyk, O. (2021, December). *Creative economy. The new economic era of the 21st century. Concept of creative economy. Global trends. Potential and prospects of creative economy in Ukraine*. Kyiv: Center for Market Economy Development, 68 p. https://creativeeconomy.center/wp-content/uploads/2021/12/2_5332503104040474153.pdf [in Ukrainian].
8. Nikolaieva, O., Onoprienko, A., Taran, S., & Sholomnytskyi, Yu. (2021). *Creative industries: influence on the development of the economy of Ukraine*. Kyiv: Kyiv School of Economics, 111 p. <https://kse.ua/ua/kse-research/kreativni-industriyi-vpliv-na-rozvitok-ekonomiki-ukrayini/> [in Ukrainian].
9. UNESCO and World Bank. (2021). *Cities, Culture, Creativity: Leveraging culture and creativity for sustainable urban development and inclusive growth*. <http://surl.li/ipvpg> [in English].
10. United Nations. (2022). *The outlook for the creative economy in 2022. Review*. United Nations Conference on Trade and Development. Geneva, 21 p. https://unctad.org/system/files/official-document/ditctsce2022d1_overview_ru.pdf [in Russian].
11. Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). On culture: Law of Ukraine of 2010, December 14, No. 2778-VI. Retrieved April 05, 2023, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> [in Ukrainian].
12. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2019). On approval of types of economic activity that belong to creative industries: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 2019, April 24, No. 265-r. Retrieved March 10, 2023, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2019-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
13. National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War. (2022, July). *Project of the Recovery Plan of Ukraine: Material of the working group «Culture and Information Policy»*. Kyiv, 325 p. <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/culture-and-information-policy.pdf> [in Ukrainian].
14. MCIP. (2022, August). *Tax revenues in the field of creative industries in Ukraine: Q1 2022 vs Q1 2021*. Kyiv. Retrieved March 15, 2023, from <https://drive.google.com/file/d/1XM6XO2zZMbiPhdUCuCUcOpUg13jEVbYh/view> [in Ukrainian].
15. UNCTAD XV. (2021, November 05). *The Bridgetown Covenant. Fifteenth session of the United Nations Conference on Trade and Development*. unctad.org. <https://unctad.org/topic/trade-analysis/creative-economy-programme> [in English].
16. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). On the approval of the Government's priority action plan for 2023: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 2023, March 14, No. 221-r. Retrieved March 15, 2023, from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2023-rik-221r-140323> [in Ukrainian].

17. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. (2023). Brussels, 67 p. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf [in English].
18. IT Ukraine Association. (2023, January 31). *Updated data: IT is the only growing export industry in Ukraine*. Retrieved March 15, 2023, from <https://itukraine.org.ua/updated-data-it-industry-is-the-only-growing-export-industry-in-ukraine.html> [in Ukrainian].
19. Sheiko, V. (2022, December 30). *In the spotlight: results of 2022 in cultural diplomacy*. Retrieved March 15, 2023, from https://lb.ua/culture/2022/12/30/540637_epitsentri_uvagi_pidsumki_2022_roku.html [in Ukrainian].
20. Brand Finance. (2023). *Global Soft Power Index*. https://brandirectory-live-public.s3.eu-west-2.amazonaws.com/reports_free/brand-finance-global-soft-power-index-2023.pdf [in English].
21. Ukrainian Cultural Foundation (UCF). (2022, August 12). *The state of culture and creative industries during the war – the results of a study by the Ukrainian Cultural Fund and the ICIP of Ukraine*. UCF. Retrieved March 15, 2023, from <https://ucf.in.ua/news/11082022> [in Ukrainian].
22. *The Ukrainian e-book market shoved rapid growth in 2022 – Booknet*. (n.d.) Retrieved March 14, 2023, from <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3659910-ukrainskij-rinok-elektronnih-knig-pokazav-strimke-zrostanna-u-2022-roci-servis-booknet.html> [in Ukrainian].
23. Leipzig Charter of Sustainable European Cities. (2007, May). https://city2030.org.ua/sites/default/files/documents/DL_LeipzigCharta_0.pdf [in German].
24. “Russian peace” came there: which cities of Ukraine were completely or partially destroyed during the war. (2023, February 03). *Slovo i Dilo*. Retrieved March 15, 2023, from <http://surl.li/ipwix> [in Ukrainian].
25. General Assembly United Nations. Resolution No. A/RES/74/198. 14 January 2020. Resolution adopted by the General Assembly on 19 December 2019. Official Documents System of the United Nations. Retrieved March 14, 2023, from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/433/84/PDF/N1943384.pdf?OpenElement> [in English].
26. *The Creative Economy. Key Concepts and Literature Review Highlights*. (2023, May). Ed. the Policy Research Group. https://cch.novascotia.ca/sites/default/files/inline/documents/creative-economy-synthesis_201305.pdf [in English].
27. European Parliament. (2013, January). *Regional Strategies For Industrial Areas*. The European Parliament's Committee on Regional Development. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/495848/IPOL-REGI_NT\(2013\)495848_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/495848/IPOL-REGI_NT(2013)495848_EN.pdf) [in English].
28. European Commission. (2014, March 26). *Integrated Sustainable Urban Development*. EU regional and urban development. https://ec.europa.eu/regional_policy/information-sources/publications/brochures/2014/integrated-sustainable-urban-development_en [in English].
29. UN. (2023, April 11). Contribution of the Chair of the World Heritage Committee to the High-level Political Forum on Sustainable Development on SDG. https://hlpf.un.org/sites/default/files/vnrs/2023/HLPF_2023_Inputs_WHC.pdf [in English].
30. *Kharkiv 2030 Development Strategy*. (n.d.). <https://www.city.kharkiv.ua/uk/index/strategya-rozvitku-xarkova/strategya-rozvitku-xarkova-2030.html> [in Ukrainian].
31. *Culture is relocated*. Observation. (2022). Retrieved March 14, 2023, from https://drive.google.com/file/d/1wurodNbH-caeMK2wgA4_62PmvDZ8_1As/view [in Ukrainian].
32. *Auxiliary tools for local government in establishing partnerships with foreign municipalities*. (2022, December 28). Transparent cities. Retrieved March 15, 2023, from <http://surl.li/ishmu> [in English].
33. D'angelo, M. (2014). Actions of local cooperation in matters of culture and development: elements of analysis. *The Strength of Culture for Development*. <http://surl.li/ipxsl> [in English].

ДОСВІД ЛАТВІЇ У ЗДІЙСНЕННІ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ ТА ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

УДК 327.5

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2023.07>

Палій Ганна Олександрівна –

провідний науковий співробітник відділу суспільних процесів
центру внутрішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат політичних наук
ORCID: 0000-0002-9725-5653

У статті висвітлено аспекти перехідного правосуддя, реалізованого в Латвійській Республіці після відновлення незалежності. Досліджено досвід Латвії у застосуванні таких механізмів і практик, як-от: інституційні реформи, люстрація, правосуддя, політика пам'яті, встановлення істини, реабілітація жертв і відшкодування. Крім того, розглянуто державну політику з отримання громадянства Латвії, що як додатковий компонент відіграла вирішальну роль у розв'язанні комплексу проблем, успадкованих від радянського періоду.

Основною метою дослідження є висвітлення державної політики Латвії, яка в перехідний період досягла високого рівня захисту національних інтересів, мінімізувавши високі ризики стосовно територіальної цілісності та суспільної єдності.

Досвід Латвії доводить, що перехідне правосуддя забезпечило демократичний поступ країни, а також сприяло її інтеграції до ЄС і НАТО. Проведені реформи та інституційні перетворення в системі державного управління забезпечили ефективний тип прийняття рішень і реалізації політики в Латвії. Саме тому від початку повномасштабної воєнної агресії РФ проти України Латвія серед тих європейських країн, які надають Українській державі найбільшу політичну й дипломатичну підтримку, відчутну військову та гуманітарну допомогу.

Порівняльні оцінки Латвії та України є вагомими, адже обидві країни повинні були долати подібні виклики, пов'язані з окупацією за часів СРСР, а згодом – із загрозами з боку РФ. У публікації йдеться про те, яких успішних результатів ця балтійська країна досягла завдяки комплексній політиці перехідного правосуддя.

Важливо також урахувати помилки й прорахунки на внутрішньо- та зовнішньополітичному рівнях, яких припустилися в Україні у пострадянський період.

На основі дослідження досвіду Латвії запропоновано низку рекомендацій, на які варто зважати під час формування моделі перехідного правосуддя в Україні. У висновках вказано на ефективні підходи та заходи, що можуть бути реалізовані в Україні задля подолання наслідків війни та проблем, пов'язаних з тимчасовою окупацією частини української території.

Ключові слова: перехідне правосуддя, люстраційна політика, політика громадянства, політика пам'яті, пошук істини, реабілітація.

Ganna Palii

THE EXPERIENCE OF LATVIA IN TRANSITIONAL JUSTICE AND TAKEAWAYS FOR UKRAINE

The article focuses on aspects of the transitional justice implemented in the Republic of Latvia after the restoration of its independence. The case of Latvia is examined through institutional reform, lustration, prosecution, politics of memory, truth-seeking, rehabilitation and reparations. In addition, Latvia's state policy regarding citizenship played a decisive role in addressing an array of problems inherited from the Soviet period.

The main purpose of this study is to highlight the state policy in Latvia, which achieved a high level of protection of the national interests during the transition period, while minimizing risks for its territorial integrity and social unity.

Latvia's experience proves that transitional justice has ensured the country's democratic progress as well as its integration to the EU and NATO. The implemented reforms and institutional changes in the public administration system have laid the foundation for effective decision-making and policy implementation in Latvia. Hence, Latvia among those European countries, which have been providing Ukraine with political and diplomatic support as well as tangible military and humanitarian aid since the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine.

A comparative assessment of Latvia and Ukraine is appropriate, because both countries had to overcome similar challenges associated with the Soviet occupation and then treats emanating from the Russian Federation. The author argues that this Baltic country has achieved successful results due to a comprehensive state policy of transitional justice. This assessment also considers the main missteps and mistakes that Ukraine made in its domestic and foreign policy in the post-Soviet period.

Based on a proposed examination of Latvia's practices, the author makes a number of recommendations for forming a transitional justice model in Ukraine. The findings indicate that some effective Latvian approaches and measures can be adapted in Ukraine to overcome the consequences of the war and problems related to the temporary occupation of part of the Ukrainian territory.

Keywords: transitional justice, lustration policy, politics of citizenship, politics of memory, truth-seeking, rehabilitation.

Вступ

На момент відновлення незалежності в 1991 р. Латвія та Україна мали подібні проблеми – країни постали перед необхідністю формування нових соціально-економічних відносин і політико-правової реальності, зміни державного апарату та його кадрового складу. Націєтворення потребувало відновлення історичної справедливості, відродження національної, мовно-культурної ідентичності, оскільки обидві країни успадкували штучно змодельовану внаслідок колоніальної політики СРСР етнічну, соціальну, демографічну структури суспільства.

Особливість досвіду Латвії полягає в тому, що в країні упродовж короткого часу було проведено люстраційні заходи й докорінні інституційні зміни, уведено жорстку політику щодо надання громадянства, послідовно реалізовано заходи стосовно політики пам'яті, мовної політики тощо. Ці комплексні та своєчасні дії уможливили Латвії, а також іншим країнам Балтії – Литві та Естонії, позбавитися де-

структивного впливу РФ, забезпечили можливість упевненого руху на шляху до ЄС і НАТО.

Досвід Латвії доводить дієвість моделі державного управління, закладеної в попередні десятиліття. Адже в умовах повномасштабної воєнної агресії РФ проти України Латвія, попри обмеженість її ресурсів, перебуває серед лідерів держав – надавачів військової, дипломатичної, економічної, гуманітарної допомоги Україні. Це стосується й підтримки українських громадян, які, рятуючись від війни, знайшли притулок на латвійських теренах. Латвія також демонструє здатність безпомилково розпізнавати прямі та гібридні загрози, оперативно коригувати державну політику в зовнішньополітичній, безпековій, інформаційній сферах, міграційних питаннях тощо.

В умовах російсько-української війни переосмислення потребують нереалізовані в попередній період завдання щодо захисту національної безпеки та демократичних політико-правових трансформацій. Вирішення комплексу завдань, що постануть перед

Україною в повоєнний період та під час деокупації території, має ґрунтуватися на усвідомленні цього.

Цінність досвіду Латвії зростає в контексті формування моделі перехідного правосуддя в Україні як комплексної політики для ефективного руху до миру й відновлення після війни та подолання її наслідків і, водночас, демократичного поступу, європейської та євроатлантичної інтеграції.

Дослідження досвіду Латвії та інших країн Балтії в пострадянському транзиті, реалізації структурних політико-правових змін, реформ безпекового сектору, євроатлантичної інтеграції, декомунізації, дерусифікації проводили О. Ткаченко, Б. Левик, О. Кокарев, В. Огієнко, Я. Музиченко, А. Мазіна, С. Скриль, В. Завацький, Ю. Лагутов, С. Божко, К. Пальшков та інші науковці. Вітчизняні дослідники О. Семьоркіна, О. Мартиненко, Е. Шишкіна звертаються до практики досвіду країн Центрально-Східної Європи, зокрема й Латвії, у контексті формування державної політики України щодо перехідного періоду та вдосконалення люстраційного механізму. Латиські й інші зарубіжні автори, наприклад І. Заке, У. Бергмане, Є.-К. Петає, В. Петає, Є. Ясковська, Д. Моран, І. Шварка, Є. Сайрамбай, Е. Лезіна, у своїх наукових розвідках висвітлили специфіку політико-правової трансформації країни через декомунізацію, люстраційний механізм, перехідну юстицію, політику пам'яті.

Метою дослідження є висвітлення державної політики Латвії, завдяки якій країна в перехідний період досягла високого рівня захисту національних інтересів, мінімізувала ризики для територіальної цілісності за низької інтегрованості суспільства, застосовуючи низку механізмів і практик, зокрема переформатування державних інституцій, люстраційні заходи, політику пам'яті, відновлення справедливості та встановлення істини, обмеження надання громадянства окремим групам суспільства.

Україна постає перед необхідністю змін у державній політиці та наповнення нормативно-правового простору інструментарієм перехідного правосуддя (у широкому міждисциплінарному розумінні – правосуддя перехідного періоду, а не суто кримінальної юстиції). У створенні алгоритмів необхідних дій для забезпечення спектра національних інтересів та водночас гарантій стосовно неповторення війни та конфліктів Україна може адаптувати підходи й практики, котрі застосовувала Латвія. Україні варто спиратися на міжнародні принципи, норми і стандарти, на основі їх обирати дії, що довели результативність у низці країн, серед яких і Латвія, для встановлення правди, відновлення справедливості, недопущення до системи державного управління та притягнення до відповідальності осіб, які визнані винними у вчиненні воєнних та інших серйозних злочинів проти громадян, сприянні воєнній агресії та окупації.

Відновлення незалежності Латвії та початок інституційних трансформацій

Наприкінці 1980-х років у латвійському суспільстві потужний національно-визвольний рух став підґрунтям боротьби за незалежність. Основну силу сформував Народний фронт Латвії – політичний рух, метою якого було відновлення незалежності країни. Своєю чергою, задля втримання її у складі СРСР частина місцевої КПРС створила Інтерфронт (Інтернаціональний фронт робітників Латвії). На перших вільних виборах у 1990 р. Народний фронт отримав більшість у парламенті. Згодом було проголошено Декларацію про відновлення незалежності Латвійської Республіки. Протягом 1991 р. одночасно функціонували новостворені органи влади та ще не ліквідовані радянські органи влади. Частина активу Комуністичної партії, спеціальних органів та військових на території Латвії підтримала незалежність та вийшла з їх складу. У січні 1991 р., а також у серпні цього ж року (під час державного заколоту ДКНС) партійна номенклатура, підрозділи ОМОН, частини Прибалтійського військового округу під прямим керівництвом Москви намагалися захопити органи влади, ЗМІ та придушити громадянський протест у Латвії.

Із остаточним здобуттям незалежності в серпні 1991 р. Законом про державний статус Латвійської Республіки одразу було проголошено правонаступництво держави 1940 р., а період СРСР для Латвії визначено як окупацію. Варто зазначити, що перебування Латвії в складі СРСР більшість країн Європи та США тривалий час вважали незаконною окупацією.

Слушним стало рішення про повне виведення контингенту радянських військових та ліквідацію воєнних баз СРСР, що відбулося під тиском латвійських очільників та суспільства. Спостереження за цим процесом, який тривав упродовж 1991–1994 рр., здійснювало Бюро з контролю за виведенням військ. Загальна кількість контингенту військових у Латвії становила понад 50 тис. осіб, із членами їхніх родин – понад 100 тис. Виведення військового контингенту, обмеження надання громадянства, а також люстраційні заходи стали ключовими чинниками, завдяки яким колишня радянська номенклатура втратила вплив на безпеку, правоохоронну та інші сфери. Унаслідок цього значна частина кадрових військових, співробітників органів безпеки, переважно росіян за походженням, та інших мешканців, які за часів СРСР опинилися на території Латвії, залишили країну.

Крім цього, забезпечувати захист національних інтересів Латвії вдавалося завдяки обмеженню впливу політичних сил, що діяли в інтересах РФ. Так, попри участь у політичному та виборчому процесах, вплив проросійських політичних партій у різних складах законодавчого органу (Сейму) був незначним, адже

в усіх комбінаціях вони залишалися поза правлячими коаліціями та завдяки формуванню складу уряду – поза виконавчою владою. Отже, на державних посадах було мінімізовано кількість осіб, які мали зв'язки з РФ та діяли в її інтересах. Винятки становили окремі особи у фінансово-економічному секторі та на виборних посадах місцевого рівня.

Зрештою, особлива політика щодо отримання громадянства та запровадження інститут негромадян сприяли тому, що чимала частка людей, які перешли на територію Латвії за часів СРСР, була позбавлена права обирати та бути обраними. Завдання відсторонення та нейтралізації впливу певних категорій осіб на систему державного управління, а також відвернення загроз рецидивів недемократичного минулого, було досягнуто.

Кадрове оновлення в усій вертикалі органів влади та започаткування реформи в системі державної служби відбулось одразу після здобуття незалежності. Позитивним було залучення до роботи представників молодих поколінь, не пов'язаних із радянською номенклатурою. Серед очільників та в складі державних інституцій було чимало латишів, які повернулися в Латвію з інших країн у 1990-х роках. Запровадження конкурсних процедур на нові посади й ретельні перевірки діяли ефективно. Суттєве оновлення державно-політичної еліти та системи органів державної влади стало чинником успішного демократичного транзиту.

Докорінні трансформації сталися в секторі безпеки, оскільки відбувся повний відхід від традицій радянських каральних органів та розрив із зовнішнім впливом РФ. Система безпекових і розвідувальних органів вибудовувалась поетапно та з комплексом законодавчих змін, закладались ефективні механізми стримувань і противаг, демократичного громадського контролю, критерії дієздатності, чіткі вимоги, пов'язані зі вступом Латвії в НАТО та ЄС [1].

Після відновлення незалежності Латвія постійно зазнавала інтенсивного впливу РФ та втручання у внутрішню й зовнішню політику. Лише швидкий вступ Латвії, разом з Естонією та Литвою, до НАТО та ЄС в 2004 р. суттєво ослабив російський тиск. Економічний та інституційний поступ, що, попри результати численних виборів, відбувався без зовнішньополітичних коливань державної політики, забезпечив Латвію від рецидивів агресії РФ. Стрімким політико-правовим і соціально-економічним трансформаціям сприяло дотримання сукупності вимог, пов'язаних зі вступом до ЄС та НАТО.

На користь результативності цих інституційних перетворень свідчить те, що Латвія стабільно зберігає порівняно високі позиції в міжнародних рейтингах Індексу демократії, верховенства права і стану захи-

сту прав людини, низки економічних показників, зокрема Індексу сприйняття корупції.

Люстраційна політика та встановлення справедливості

У незалежній Латвії було обрано стратегію недопущення на високі та впливові посади в системі органів державної влади представників радянської номенклатури. Започаткований процес люстрації (перевірки благонадійності) передбачав запровадження процедури перевірки на предмет співпраці із КДБ та заборону балотуватись на виборах усіх рівнів колишнім співробітникам цього органу, як і органів розвідки, членам КППС та її осередків у Латвії, зокрема Інтерфронту, а також ветеранських організацій, представників військових частин, що брали активну участь у придушенні руху за незалежність Латвії. Причому йшлося про членів КППС, співробітників КДБ та інших осіб станом на 13 січня 1991 р. – момент проголошення незалежності Латвії та масового виходу людей зі складу цих радянських структур. Цю динаміку було враховано при застосуванні люстраційних заборон, що обмежило повноцінне проведення люстрації, адже частина колишньої номенклатури, вчасно залишивши радянські партійні та державні органи, змогла претендувати на виборчі посади та роботу на державній службі.

Люстраційний механізм (без уживання терміна «люстрація») реалізовувався на основі не єдиного законодавчого акта, а сукупності внесених змін до різних нормативно-правових актів, застосування спеціальних адміністративних процедур, що передбачали обов'язкові перевірки, та недопущення обіймати посади в органах влади для певної категорії осіб.

Так, згідно з виборчим законом 1992 р. усіх кандидатів у депутати під час виборів до вищого законодавчого органу Латвії – Сейму перевіряли на підставі наданих ними документів, зокрема обов'язкової письмової заяви про те, що вони не були співробітниками КДБ, радянських спецслужб, оборонних відомств СРСР. У 1994–1995 рр. у законодавстві Латвії про національні вибори до Сейму, а також місцеві вибори, було закріплено прямі нормативно-правові заборони висувати кандидатури та бути обраними особам, які були співробітниками, інформаторами КДБ, працювали в складі служб розвідки та контррозвідки, а також в активі КППС, Інтерфронту та її осередках, радянських ветеранських організацій та Об'єднаній раді організації робочих колективів після 13 січня 1991 р. [2]. У цьому ж обсязі норми про заборони на сьогодні зберігаються в оновлених редакціях законів про вибори до Сейму та місцевих органів.

Такі само люстраційні заборони й перевірки застосовувались для кандидатів на посади в системі націо-

нальної безпеки та оборони, правоохоронних органів – поліції, судів, прокуратури, митної служби, а також дипломатичної та консульської служб. Сюди ж належали посади, пов'язані з доступом до державної таємниці, державної фінансової системи, стратегічних об'єктів тощо. Окрім державного сектору, такі само обмеження стосувалися, наприклад, адвокатської діяльності й нотаріальної служби [3, с. 60–61].

Проведення люстраційних процедур у Латвії зіткнулося з проблемою доступу до архівів діяльності спецслужб, які були частково знищені та вивезені в Москву ще до фіналу розпаду СРСР. У зв'язку з цим також унеможлилювалося доведення вини в судовому порядку значної кількості осіб, які керували та вчиняли окупацію, депортації, репресії та інші злочини.

Проте Латвія, на відміну від Литви та Естонії, спромоглася зберегти спеціальні картки та журнали з даними агентів радянських спецслужб, а також частково електронну базу даних КДБ «Дельта» [4]. Тому фокус люстрації помітно змістився на перевірку із списками інформаторів та агентів КДБ.

На спеціально створений Центр документацій наслідків тоталітаризму [5], який із 1992 р. перебував у підпорядкуванні Міністерства юстиції, а з 1995 р. – у складі Бюро захисту Конституції (безпековий і розвідувальний орган), було покладено кілька функцій. По-перше, збереження даних, отриманих документів КДБ ЛРСР¹; по-друге, здійснення підготовки документів на запити органів влади щодо встановлення фактів роботи в КДБ та органах розвідки, контррозвідки СРСР та ЛРСР осіб, які претендували на виборчі та інші посади. На підставі даних перед допуском до участі у виборах перевірялися факти безпосередньої роботи в цих органах та ідентифікації осіб зі списків інформаторів та агентів КДБ. Причому факт співпраці з цими радянськими органами підтверджувався або спростовувався в судовому порядку. Випадки, коли це підтверджувалося, були не такі чисельні, їхня частка становила приблизно 15 % від загальної кількості [6]. З іншого боку, громадяни, імена яких лише фігурували в списках, у судовому порядку мали можливість довести свою непричетність до роботи та співпраці з КДБ. Тому часто верифікація даних набувала формальних ознак здебільшого через брак документальної основи.

Вочевидь наявні в Латвійській державі дані повною мірою не відображали систему залучення людей до активної співпраці з КДБ та характер цієї діяльності, а також усю інформацію про тих, хто постраждав і став жертвами радянського режиму. Масштаб картини злочинів, здійснених на території Латвії за часів окупації СРСР, відтворювали завдяки свідченням громадян, архівним даним та іншим документам, історичним і правозахисним розвідкам.

¹ КДБ ЛРСР – Комітет державної безпеки Латвійської Радянської Соціалістичної Республіки.

Правоохоронні органи спільно з Центром документування злочинів ініціювали розслідування, але лише дев'ять розслідувань проти виконавців злочинів радянського режиму мали в результаті кримінальні звинувачення [7]. Значною мірою це було зумовлено браком задокументованих даних, хронологічною віддаленістю здійснених злочинів, похилим віком виконавців злочинів, процесуальними реперонами.

У Латвії впродовж 1990-х років відбулися кілька гучних судових процесів із вироками та подальшим ув'язненням підсудних. Наприклад, А. Новікс (голова НКВС на території Латвії) був засуджений за участь в арештах, розстрілах, тортурах в 1940-х роках. Також вироки отримали колишні співробітники КДБ М. Фартбух, М. Ларіонов, причетні до репресій і депортацій латишів. Секретаря ЦК Компартії Латвії А. Рубікса, активного учасника придушення латвійського визвольного руху в 1991 р., було засуджено за статтю про державну зраду, проте повного терміну ув'язнення він не відбув.

Попри те, що люстрація мала обмежений ефект, у латвійському суспільстві постійно втримувалася увага до біографій тих, хто претендував на важливі державні посади в різних сферах. Одночасно впровадження механізму люстрації викликало певний опір і поляризацію думок у суспільно-політичному дискурсі, різне бачення у представників державно-політичної еліти, експертного, культурно-мистецького середовища [8].

З метою уникнення конфліктів та розламів у суспільстві оприлюднення списків агентів та інформаторів КДБ в Латвії відбулося лише в 2018 р., після гострих обговорень протягом 2000-х років, хоча проводилася верифікація із списками під час призначення на посади та для кандидатів перед виборами.

Маніпулятивне переведення трактування люстраційної практики суто в площину порушення прав людини, неприпустимості дискримінації та принципу колективної відповідальності тощо свого часу переповнювало політичний дискурс та інформаційно-пропагандистський простір з боку РФ та її прибічників у Латвії та в інших країнах Балтії.

Водночас у міжнародному праві люстраційний механізм визнавався як такий, що відповідає правовій державі, за умов дотримання принципів індивідуального (не колективного) застосування, гарантій справедливого суду в разі звернення та ін. [9]. Проте одночасно лунала критика з боку низки міжнародних та правозахисних організацій щодо люстраційного механізму, до якого Латвія, як і більшість країн Центрально-Східної Європи, вимушено вдавалися під час демократичного транзиту.

У Латвії люстраційні кроки супроводжувалися судовими позовами до національних судів та зверненнями

ми до міжнародних судових інстанцій. Наприклад, політичний діяч та юрист Ю. Боярс, який за часів СРСР співпрацював з КДБ, але згодом брав активну участь у русі за незалежність, зміг у судовому порядку через рішення Конституційного суду відстояти своє право балотуватися, попри люстраційну заборону, оскільки був урахований його внесок у боротьбу за незалежність.

Позов до Європейського суду з прав людини Т. Жданок (*Case of Zdanoka vs Latvia*), колишньої членкині КПРС, Інтерфронту, а згодом проросійських партій Латвії, щодо заборони їй балотуватись до Сейму Латвії, мав резонанс у 2000-х роках. Остаточне судове рішення було ухвалено на користь держави Латвія [10]. Показовим є те, що на кандидатів до Європарламенту не поширюється люстраційна норма стосовно колишніх членів КПРС та радянських органів, а представник у Європарламенті від Латвії – саме Т. Жданок, яка у своїй діяльності вирізняється відвертою підтримкою інтересів РФ, а не Латвії.

Важливою в цих перетвореннях була атмосфера остаточного відходу від радянського спадку, незламного рішучого засудження злочинів радянського режиму на рівні держави та суспільства. Відсторонення радянської номенклатури, не здатної до роботи, спрямованої на захист національних інтересів, в умовах відкритості публічної політики, підзвітності суспільству та інших демократичних принципів стало фактором стрімкого руху завдяки суттєвій зміні кадрового складу органів державної влади та подальшим інституційним трансформаціям. Цьому також відчутно посприяв курс Латвії на проведення жорсткої політики у наданні громадянства.

Політика обмеження в отриманні громадянства

Інститут негромадян став специфічним феноменом правової системи Латвії, а також Естонії, – країн, у яких значний відсоток населення становили росіяни, народжені поза їх межами. Обидві країни усвідомлено обрали цей шлях задля втримання територіальної цілісності на тлі слабкої інтегрованості суспільства та штучно змінених у радянський період етнічної й соціально-демографічної структур.

Етнічні росіяни масово заселяли територію Латвії, особливо під час втрати її незалежності за часів СРСР. Якщо в 1935 р. частка етнічних росіян, які проживали на території країни, становила 8,8 %, то в 1989 р. вона вже становила 34 % [11]. Причому частка українців, навпаки, зменшилася з 4,9 до 3,5 % відповідно. Форсована політика переселення й русифікації мала наслідком стрімке збільшення частки російськомовного населення різного етнічного й територіального походження. На момент відновлення незалежності Латвії значний сегмент суспільства

становили учасники окупації країни та їхні нащадки – носії прорадянських і проросійських цінностей, які не сприймали суверенний статус країни, її зовнішню і внутрішню політику тощо.

У 1991 р. постановою Сейму, а згодом і Законом про громадянство 1994 р., було закріплено принципи та порядок автоматичного набуття громадянства лише для мешканців країни та їхніх нащадків, які мали громадянство Латвії станом на 1940 р., тобто до радянської окупації.

Для інших мешканців, які проживали щонайменше п'ять років на території Латвії та мали законне джерело доходів, порядок отримання громадянства передбачав проходження процедури натуралізації за низкою вимог, як-от: знання латиської мови, Державного гімну, основ Конституції країни та її історії, складання присяги вірності громадянина Латвійської Республіки [12].

Законодавством про громадянство також було закладено відмову в процедурі натуралізації та подальшого отримання громадянства за низкою підстав. Передусім це стосувалось осіб, які вчиняли дії проти Латвійської держави та водночас працювали в КДБ СРСР або ЛРСР, розвідувальних органах, а після 13 січня 1991 р. залишалися в складі КДБ, КПРС, Інтерфронту, ветеранських організацій та ін. Загалом це стосувалося співробітників, агентів та інформаторів КДБ, інших радянських розвідувальних органів та спецслужб. Причому всі факти мали бути встановлені у визначеному законодавством порядку. Заборони в натуралізації також стосувались осіб, які становили загрозу державності, територіальній єдності, оскільки виступали проти незалежності, поширювали ідеї тоталітарних режимів, національної та расової нетерпимості тощо, у разі встановлення таких фактів у судовому порядку. Зрештою підстави заборони стосувались тих, хто перебував на службі в органах державної влади, збройних силах, службі безпеки та правоохоронних органів в інших державах [12].

Статус негромадянина (із паспортом *nepilsoņa pase*) передбачав такі само соціально-економічні права, як статус і паспорт громадянина (із паспортом *pilsoņa pase*). Обмеження стосувались політичних прав – голосувати на виборах та бути обраним в органи влади всіх рівнів. Крім того, у разі відсутності громадянства обмеження автоматично поширювалися на працевлаштування в органах влади, можливість обіймати посаду в збройних силах, поліції, прикордонній службі, судовій системі, нотаріальній службі, здійснювати адвокатську діяльність, а також навчатись у профільних закладах вищої освіти на відповідних спеціальностях [13].

Такий статус негромадянина розглядався як тимчасовий. Передбачалося, що особа з часом набуде гро-

мадянство Латвії. Значну частину мешканців, котрі в 1990-х роках переважно не мали статусу громадянина, в абсолютній більшості становили жителі, які приїхали до Латвії в радянський час. На сьогодні близько 10 %, або 182 тис. мешканців Латвії, ще мають правовий статус негромадянина [14], хоча ця кількість суттєво зменшилась із середини 1990-х років, коли близько 700 тис. з 2 млн мали такий статус.

У Латвії й досі тривають дискусії щодо ефективності політики громадянства, політики інтеграції меншин, утілення концепції політичної нації – у суспільстві й медіа з обережністю ставляться до етнополітичних питань.

В етнічному складі Латвії, за даними 2022 р., латиші становлять 62,9 %, росіяни – 24,2 %, білоруси – 3 %, українці – 2,2 %, поляки – 1,9 %, литовці – 1,1 % [15]. Латиська мова – рідна для 60,8 %, тоді як російська мова – для 36 % [16].

Російська етнічна та мовна спільноти сконцентровані в регіоні Латгалії, суміжному з територією РФ та Білорусі, вони становлять значну частину населення, що є потенційним фактором ризику. В інших історичних регіонах – Курземе, Відземе, Земгале – переважають етнічні латиші та відповідна місцева мовно-культурна специфіка.

Саме в категоріях населення, які ідентифікують себе росіянами та/або російськомовними, після відновлення незалежності Латвії і досі стабільно високими є настрої нелояльності до державної політики відстоювання національних інтересів. Цей сегмент суспільства Росія постійно та активно використовувала в мовних та політико-ідеологічних протистояннях, а частина росіян у Латвії все ще орієнтована на підтримку деструктивної політики РФ.

Політика пам'яті

Пов'язана з правом на правду (істину) політика пам'яті була реалізована після відновлення незалежності Латвії в послідовній стратегії подолання радянського минулого, декомунізації та інших напрямках. Відкриття правди про систему державного терору та пошук істини безпосередньо сприяли реалізації завдання щодо встановлення справедливості.

Результативна робота мережі інституцій, пов'язаних із збереженням та відновленням національної пам'яті, характеризується оприлюдненням документів, архівних даних щодо злочинів комуністичного та нацистського тоталітарних режимів. Цілеспрямовано втілювалися в життя заходи з декомунізації, перейменування та повернення до старих назв, демонтажу більшості радянських пам'ятників, заборони радянської та нацистської ідеології, символіки

тощо. Ключовим для політики пам'яті стало розкриття й констатація правди про радянський режим на території Латвії. Ця інформація поширювалась у суспільстві завдяки публікаціям у ЗМІ, роботі виставок, музеїв, науково-дослідницьких центрів, через інформаційні та просвітницькі заходи.

У Латвії вчасна заборона Комуністичної партії та її насильницької ідеології, визнання злочинів режиму як тоталітарного, на рівні з нацистським, послідовні дії в площині політики пам'яті стали вирішальними для відвернення загроз реваншу авторитарних тенденцій, що давало змогу забезпечувати послідовний демократичний поступ.

Важливо підкреслити, що Латвія, Литва, Естонія діяли спільно, об'єднуючи зусилля державних інституцій та інституцій політики пам'яті в послідовному підході щодо подолання радянського минулого та засудження його злочинів. Це відбувалося, зокрема, і в практиці комісій істини (правди) для встановлення правди як неодмінної складової частини перехідного правосуддя.

Активна систематизація даних про сутність радянського режиму та дослідження його наслідків для Латвії розгорнулись одразу з процесом відновлення незалежності. У 1990-х роках розпочала роботу Комісія з розслідування злочинів тоталітарного режиму. Ця створена урядом спеціальна Комісія [17] надала комплексну оцінку масштабів людських жертв та економічних, культурних втрат Латвії, які сталися внаслідок злочинів комуністичного та нацистського режимів, що стосувалося історії воєнного та післявоєнного періодів, репресій, депортацій та інших масових злочинів. Комплексні дослідження істориків і дані Латвійського державного архіву надали масштабну картину задокументованих злочинів радянського режиму.

Іншим напрямом стало відкриття правди про події в Латвії у пізньорадянський період. Ініційована 2014 р. рішенням уряду Латвії Комісія з дослідження КДБ об'єднала у своєму складі істориків, юристів та різних експертів і науковців задля поглибленого вивчення та оцінки ролі діяльності цього радянського органу. Результати й звіти роботи цієї Комісії були оприлюднені лише 2018 р. Зокрема, це сталося через тривалу дискусію в латвійському суспільстві та розбіжності позицій органів влади, особливо безпекових і розвідувальних, щодо доцільності відкриття всіх даних та списків КДБ [5]. Після оприлюднення даних дебати в суспільстві не вщухали, оскільки розгляд біографій публічних осіб та представників культурної, наукової, освітньої сфер і підтвердження їхньої співпраці з КДБ були суперечливі. Водночас ці дані унаочнили систему тотального контролю та примусу за часів СРСР.

Латвійський центр документації наслідків тоталітаризму, підпорядкований Бюро захисту Конституції,

виконуючи функції люстраційних перевірок, у своїй діяльності також сприяв меті встановлення та поширення правди про часи окупації Латвії. Документи та інформація, що зберігаються в цій інституції, забезпечують політичну, правову, моральну реабілітацію осіб, котрі зазнали репресій, переслідувань та шпигунства з боку КДБ [6]. Відповідно, до цього органу із запитом про інформацію мають право звертатись і громадяни.

Також вирішальним для Латвії було те, що історична пам'ять у суспільстві стосовно періоду незалежності не була повністю зруйнована за кілька поколінь і десятиліть перебування в радянській окупації.

Крім того, політика пам'яті підсилювалася реформами в освітній та мовно-культурній сферах, відновленням для латиської мови статусу державної та поверненням до національної історії, традицій, культури, підтримки ідентичності.

Констатація історичної правди в державі й суспільстві сприймалася як фундаментальне питання для відновленої незалежності Латвії та її суверенності, побудови правової держави. Державна політика мала чітке спрямування на засудження радянського періоду як окупації, розкриття всіх тогочасних злочинів. Оскільки засудження винних у масових злочинах у юридичній площині обмежилось кількома реальними судовими вироками, встановлення справедливості частково компенсувалося саме заходами політики пам'яті, а також практиками реабілітації та матеріального відшкодування жертвам радянського режиму в Латвії.

Відкриття правди сприяло тому, що особи, які були частиною репресивного режиму за радянського періоду, стрімко втратили свій вплив у незалежній Латвії та не могли продовжувати свою діяльність проти її державності та національних інтересів.

Реабілітація жертв часів СРСР та механізм відшкодування

У Латвії процеси реабілітації жертв часів СРСР та механізм відшкодування загалом були успішними з точки зору морального оздоровлення суспільства та компенсацій у матеріальному вимірі. Передусім відбувся повноцінний процес реабілітації жертв радянського режиму та юридичне відновлення прав. Наступним пріоритетним кроком стало визначення основи для відшкодування збитків громадян, які стали жертвами режиму. Депортації, репресії, убивства, а також позбавлення рухомого та нерухомого майна латишів на території Латвії під час СРСР набули масового характеру.

Отже, у переважній більшості латвійські громадяни змогли відновити права на приватну власність, землеволодіння, яких були примусово позбавлені ра-

дянськими каральними органами. Це реалізували на підставі низки законів, швидко ухвалених з початку 1990-х років, передусім стосовно реабілітації незаконно репресованих, визначення статусу репресованих осіб, які постраждали від комуністичного та нацистського режимів, повернення нерухомого майна законним власникам, земельних ресурсів, денационалізації приватного нерухомого майна [18].

Така системна практика в Латвії була унікальним явищем, на відміну від абсолютної більшості країн, що свого часу також перебували в складі СРСР. Поновлення прав громадян, повернення майна стало суттєвим внеском у відновлення справедливості. Крім того, ця політика справляла позитивний соціально-економічний ефект, оскільки перерозподіл значної частини майна відбувся в правовий спосіб та некорупційним чином, що сприяло створенню прошарку середніх і дрібних власників.

Для людей, які мали статус політично репресованих осіб, держава забезпечувала моральні й правові гарантії, відновлення громадянських, соціальних, економічних прав. У плані соціального забезпечення це стосувалося нарахування пільг, призначення пенсій, медичного обслуговування, сплати податків. Натомість щодо категорії осіб, які жили й працювали не на території Латвії, але переїхали туди за радянського періоду, не відбувалося зарахування їхнього робочого стажу в загальний при призначенні пенсії, соціальних виплат безробітним тощо.

Отже, загалом соціальна політика мала виразний компонент відновлення прав громадян Латвії, втрачених упродовж радянського періоду за несправедливого розподілу соціальних прав і привілеїв.

Висновки

Досвід Латвії у демократичній трансформації з точки зору перехідного правосуддя є результативним, передусім щодо інституційних змін, припинення безкарності, встановлення правди, відшкодування втрачених жертвам режиму. Латвія максимально ефективно використала час одразу після розпаду СРСР та умови втрати впливу РФ на країни Балтії. Цей приклад переконує, що застосування в державній політиці люстраційного механізму, відкриття правди та відновлення справедливості в поєднанні з чіткими рамками політики громадянства були необхідним через високі ризики національній безпеці.

Концепція перехідного правосуддя є виправданою та надає універсальний інструментарій для застосування в постконфліктному періоді та під час відновлення або переходу до демократичного ладу. Модель перехідного правосуддя Латвії повинна бути детально проаналізована, вона є значущою для застосуван-

ня подібних підходів і практик в Україні у процесі формування заходів щодо тимчасово окупованих територій, зокрема Криму та частини території Донецької і Луганської областей, де РФ, починаючи з 2014 р., проводила руйнівну в усіх сферах політику, змінювала склад населення, репресуючи громадян з активною громадянською і проукраїнською позицією. Додатковий комплекс проблем породжує окупація частини території Запорізької та Херсонської областей, що сталася 2022 р. під час широкомасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну.

Вивчення досвіду Латвії дає можливість виявити серйозні прорахунки в державній політиці України після здобуття незалежності. Історичній траєкторії пострадянського періоду України, на відміну від Латвії, властиві фундаментальні помилки і втрата часу, що уповільнило політико-правовий, економічний поступ. Ці помилки заклали «міну уповільненої дії», що спричинило агресію РФ проти України й тимчасову окупацію частини української території. Надзвичайної шкоди Україні завдали: по-перше, розміщення військових баз РФ у Криму; по-друге, відмова від декомунізації; по-третє, збереження позицій радянської номенклатури в новій структурі державних органів влади; по-четверте, вплив на систему безпекових, правоохоронних, судових тощо органів політичних сил, які мали стійке вороже ставлення до України та щільні зв'язки з РФ, що посилювалося корупцією та закритим типом кадрових призначень.

Незважаючи на наявні інституційні зміни й демократичні суспільно-політичні трансформації, втягування України в пряму зовнішньополітичну, фінансово-економічну, інформаційно-культурну залежність від РФ сягнуло небезпечного рівня. Це значною мірою уможливило початок воєнної агресії РФ в 2014 р. з тимчасовою окупацією частини території України одразу після Революції Гідності. Водночас 2014 р. став поворотним у досягненні виразної зовнішньополітичної позиції, європейської інтеграції, підвищенні рівня обороноздатності й захисту національної безпеки. В сенсі демократичних зрушень важливими стали впровадження інституційних реформ, люстраційних та антикорупційних механізмів, процес декомунізації, розвиток політики пам'яті.

Суттєвими прорахунками стали: збереження безпешкодного прикордонного та безвізового режиму з РФ; лояльність до подвійного громадянства; діяльність низки ЗМІ в інформаційно-пропагандистських інтересах країни-агресора; недостатній контроль безпекових і правоохоронних органів щодо посадовців та інших громадян, які підтримували постійні зв'язки з державними органами РФ, а їхня діяльність була спрямована на підриг національної безпеки України.

Уникнення відповідальності та збереження осіб, підконтрольних у своїй діяльності РФ, у державних органах і на виборних посадах на місцевому рівні, у парламентських партіях, серед власників ЗМІ, фінансово-промислових груп уможливило широкомасштабну війну зі значними втратами для українського суспільства та держави. Багато осіб із цієї категорії причетні до підривної та диверсійної роботи проти України, інформаційної пропаганди, вони з власного бажання співпрацювали з окупаційними адміністраціями РФ на тимчасово захопленій частині української території.

Тому питання відповідальності та недопущення надалі до системи органів державної влади України всіх рівнів цієї категорії осіб є першочерговим. Після визволення всі тимчасово окуповані території потребуватимуть проведення люстраційних заходів у комплексі з іншими елементами перехідного правосуддя в післявоєнний період.

Водночас спільний опір агресії РФ через максимальне об'єднання держави та суспільства створив стійкі передумови для консолідації і примирення, що наближає перспективи відновлення територіальної цілісності України та розбудови мирного життя після війни.

Боротьба з РФ за відновлення територіальної цілісності України, захист національної безпеки та підвищення стійкості до її викликів, захист українських громадян потребують важливих і своєчасних дій у системі державного управління. На сьогодні та в контексті формування моделі перехідного періоду в Україні для подолання наслідків війни та повноцінної деокупації частини територій необхідним є:

1) *поглиблення якісних інституційних змін* через реформи та ретельну кадрову політику в безпекових, правоохоронних, судових та інших державних органах, із застосуванням підвищеного режиму контролю щодо діяльності, спрямованої проти національної безпеки держави, корупційних та інших протиправних дій в органах влади та стосовно їх посадових осіб;

2) *формування й реалізація цілісної люстраційної політики*, з урахуванням недоліків започаткованої в 2014 р. Люстраційний механізм потребує: а) запровадження обов'язкових процедур спеціальних адміністративних (люстраційних) перевірок для обраних категорій посад в органах влади всіх рівнів; б) визначення повноважних органів і контролю проведення та дотримання цих процедур через спеціалізовані комісії, у складі представників безпекових, правоохоронних, судових органів та, можливо, представників незалежних професійних, правозахисних та інших організацій; в) забезпечення процедури врахування даних щодо колабораційної та іншої діяльності, спрямованої проти України та її громадян, у

процесі люстраційних перевірок, а також заборони призначень для посадових осіб та кандидатів для можливості балотуватися на виборні посади всіх рівнів громадян, стосовно яких встановлено відповідні факти; г) розширеного застосування перевірок посадовців у системі органів державного та місцевого рівнів, кандидатів для роботи на виборних посадах, у суддівських органах, а також осіб для роботи на стратегічних об'єктах і підприємств, у державних банківських і фінансових установах;

3) зміни в політиці громадянства завдяки скоординованим спільним діям безпекових і правоохоронних органів, прикордонних служб та ін. Пріоритетним має бути посилення контролю видачі та перевірки паспортів громадян України, роботи органів та установ, відповідальних за їх видачу задля недопущення їх отримання особами, які можуть бути задіяні в протиправній або підіривній діяльності. Ключовим є питання дотримання принципу єдиного громадянства в Україні та забезпечення заборони подвійного громадянства передусім для посадових осіб у системі органів влади. Визначальним підходом стосовно громадян є невизнання паспортів, виданих країною-агресором, для посадових осіб, щодо яких підтверджено факт перебування в громадянстві РФ, використання опції автоматичного відсторонення від посад, а також можливості позбавлення українського громадянства;

4) досягнення справедливості через забезпечення юридичної відповідальності та покарання винних (РФ, її керівництва та військових) за вчинені воєнні та інші серйозні злочини, масові порушення міжнародного гуманітарного права на території України під час війни, а також тих українських громадян та особливо посадовців, які є співучасниками таких злочинів, сприяли агресії РФ, виправдовували та підтримували дії країни-агресора.

Разом із тим, для відновлення справедливості важливими є ефективні механізми відшкодування масштабних матеріальних втрат державі Україна та громадянам, які постраждали від воєнних злочинів і зазнали значних втрат від воєнних дій та окупації;

5) заборона діяльності проросійських партій та поширення їхньої ідеології як небезпечних задля уникнення ризиків збереження впливу їхніх представників у політичному житті та появи в інших партіях, мінімізації можливостей легалізації таких осіб через (псевдо) громадські організації та рухи, ЗМІ, освітні, релігійні й інші установи, а також уникнення ними відповідальності. Це має поєднуватись із застосуванням санкційних заходів, притягненням їх до юридичної відповідальності, встановленням їхньої вини та винесенням судових вироків;

6) посилення в політиці пам'яті цілісного підходу до сучасної воєнної агресії РФ як продовження тривалої стратегії Росії щодо України з метою знищення державності, громадян, національної ідентичності, мови, культури. Максимально акцентованим це має бути в освітньому процесі та інформаційно-просвітницьких заходах. Важливою є також комплексна оцінка перебування України в складі СРСР як тривалого окупаційного режиму, людських жертв і втрат в усіх сферах за період радянської окупації;

7) усебічне встановлення істини потребує глибокого аналізу (державних інституцій, експертного середовища та структур громадянського суспільства) передумов воєнної агресії РФ, починаючи з 2014 р., та розгортання повномасштабної війни з 24 лютого 2022 р., масштабів її наслідків для українського суспільства і держави, що має поєднуватись із комплексом дій з досягнення справедливості через правосуддя.

Список використаних джерел

1. Kudors A. Transformation of Security and Intelligence Services in Latvia. Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes. *Connections : The Quarterly Journal*. 2019. No. 3–4. Pp. 105–124. URL: <http://connections-qj.org/article/transformation-security-and-intelligence-services-latvia> (дата звернення: 18.02.2023).
2. Parliament of Latvia. The Saeima Election Law. 1995. May 25. [Unofficial translation]. URL: http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/sites/default/files/maps/info/lustration-mechanisms/latvia_election_law_1995.pdf (дата звернення: 18.02.2023).
3. Амністія та люстрація: механізми перехідного правосуддя для майбутнього України. Огляд міжнародної практики та національного законодавства / Мартиненко О., Семьоркіна О. Київ, 2020. 84 с. С. 60–61. URL: <http://www.ucipr.org.ua/en/publications/publication/amn-st-ya-ta-lyustrac-ya-mehan-zmi-pereh-dnogo-pravosuddya-dlya-maybutnogo-ukra-ni> (дата звернення: 18.02.2023).
4. Berfmane U. The Fate of Former KGB agents in Latvia. *Baltic Bulletin*. 2018. March 19. Foreign Policy Research Institute. URL: <https://www.fpri.org/article/2018/03/the-fate-of-former-kgb-agents-in-latvia/> (дата звернення: 18.02.2023).
5. Constitution Protection Bureau of the Republic of Latvia (SAB). The Centre for the Documentation of the Consequences of Totalitarianism. SAB. URL: <https://www.sab.gov.lv/?a=s&id=49> (дата звернення: 18.02.2023).

6. Pettai E.-C. Delayed Truth: Latvia's Struggles with the Legacies of the KGB. *Cultures of History Forum*. 2019. July 22. URL: https://digital.herder-institut.de/publications/frontdoor/deliver/index/docId/182/file/Pettai_Delayed_Truth_Latvias_KGB_2019.pdf (дата звернення: 18.02.2023).
7. Hofmann B., Hammerstein K. Latvia's "Soviet Story". *Transitional Justice and the Politics of Commemoration*. *Satori*. 2009. October 26. URL: <https://satori.lv/article/latvias-soviet-story-transitional-justice-and-the-politics-of-commemoration> (дата звернення: 18.02.2023).
8. Zake I. Politicians versus Intellectuals in the Lustration Debates in Transitional Latvia. *Journal of Communist Studies and Transitional Politics*. 2010. Vol. 26. Issue 3. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13523279.2010.496327> (дата звернення: 18.02.2023).
9. Parliamentary Assembly of Council Europe (PACE). Measures to Dismantle the Heritage of former Communist Totalitarian Systems. 1996. June 27. Resolution 1096. PACE. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en> (дата звернення: 18.02.2023).
10. European Court on Human Rights. Case of Zdanoka vs Latvia. № 58278/00. 2006. March 16. [Russian translation summary by Development of Legal System Publ.]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus/#{«itemid»:«001-185937»}> (дата звернення: 18.02.2023).
11. Klišāns V. Latvijas vēsture no vissenākajiem laikiem līdz mūsdienām Baltijas, Eiropas un pasaules vēstures kontekstā. Izdevējs. Rīga : Zvaigzne ABC, 2018. 400 s. S. 349.
12. Parliament of Latvia. Law of Citizenship. 1994. August 2. [Unofficial translation]. URL: http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/sites/default/files/maps/info/other-legislation/latvia/latvia_citizenship_law_1995.pdf (дата звернення: 18.02.2023).
13. Неграждане или лица без гражданства – в чем разница? Разъяснение Омбудсмена Латвийской Республики. Latvijas Republikas Tiesībsargs. 2023, 19 okt. URL: <https://www.tiesibsargs.lv/ru/news/negrazhdane-ili-lica-bez-grazhdanstva-v-chem-gaznica/> (дата звернення: 18.02.2023).
14. Population by citizenship and country of birth at the beginning of year 2011–2022 / Official statistics portal of Latvia. 2022. URL: https://data.stat.gov.lv/pxweb/en/OSP_PUB/START__POP__IR__IRV/IRV040 (дата звернення: 18.02.2023).
15. Population by ethnicity in regions, cities, municipalities and 21 development centres at the beginning of year 2011–2022 / Official statistics portal of Latvia. URL: <https://stat.gov.lv/en/statistics-themes/population/population> (дата звернення: 18.02.2023).
16. Mother tongue of population of Latvia / Official statistics portal of Latvia. 2018. URL: <https://stat.gov.lv/en/statistics-themes/population/population> (дата звернення: 18.02.2023).
17. About the Commission / Окупācijas Zaudējumi : Official site. URL: <https://okupacijaszaudejumi.lv/en/par-komisiju> (дата звернення: 18.02.2023).
18. Latvia. Legislation / Transitional Justice and Memory in EU : Official site. 2013. URL: <http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/content/latvia> (дата звернення: 18.02.2023).

References

1. Kudors, A. (2019). Transformation of Security and Intelligence Services in Latvia. Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes. *Connections: The Quarterly Journal*, 3–4, 105–124. <http://connections-qj.org/article/transformation-security-and-intelligence-services-latvia> [in English].
2. Parliament of Latvia. (1995, May 25). The Saeima Election Law. [Unofficial translation]. http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/sites/default/files/maps/info/lustration-mechanisms/latvia_election_law_1995.pdf [in English].
3. Martynenko, O., & Semiorkina, O. (2020). *Amnesty and lustration: Mechanisms of transitional justice for the future of Ukraine. Review of the international practice and national legislation*. Kyiv, 84 p. Pp. 60–61. <http://www.ucipr.org.ua/en/publications/publication/amn-st-ya-ta-lyustrac-ya-mehan-zmi-pereh-dnogo-pravosuddya-dlya-maybutnogo-ukra-ni> [in Ukrainian].
4. Berfmane, U. (2018, March 19). The Fate of Former KGB agents in Latvia. *Baltic Bulletin*. Foreign Policy Research Institute. <https://www.fpri.org/article/2018/03/the-fate-of-former-kgb-agents-in-latvia/> [in English].
5. Constitution Protection Bureau of the Republic of Latvia (SAB). The Centre for the Documentation of the Consequences of Totalitarianism. (n. d.). SAB. <https://www.sab.gov.lv/?a=s&id=49> [in English].
6. Pettai, E.-C. (2019, July 22). Delayed Truth: Latvia's Struggles with the Legacies of the KGB. *Cultures of History Forum*. https://digital.herder-institut.de/publications/frontdoor/deliver/index/docId/182/file/Pettai_Delayed_Truth_Latvias_KGB_2019.pdf [in English].

7. Hofmann, B., & Hammerstein, K. (2009, October 26). Latvia's "Soviet Story". *Transitional Justice and the Politics of Commemoration*. *Satori*. <https://satori.lv/article/latvias-soviet-story-transitional-justice-and-the-politics-of-commemoration> [in English].
8. Zake, I. (2010). Politicians versus Intellectuals in the Lustration Debates in Transitional Latvia. *Journal of Communist Studies and Transitional Politics*. Vol. 26. Issue 3. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13523279.2010.496327> [in English].
9. Parliamentary Assembly of Council Europe (PACE). (1996, June 27). *Measures to Dismantle the Heritage of former Communist Totalitarian Systems*. Resolution 1096. PACE. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en> [in English].
10. European Court on Human Rights. (2006, March 16). *Case of Zdanoka vs Latvia*. No. 58278/00. [Russian translation summary by Development of Legal System Publ.]. European Court on Human Rights. [https://hudoc.echr.coe.int/rus/#{«itemid»: \[«001-185937»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus/#{«itemid»: [«001-185937»]}) [in Russian].
11. Klišāns, V. (2018). *Latvijas vēsture no vissenākajiem laikiem līdz mūsdienām Baltijas, Eiropas un pasaules vēstures kontekstā Izdevējs*. Riga: Zvaigzne ABC, 349 p. P. 349 [in Latvian].
12. Parliament of Latvia. (1994, August 02). Law of Citizenship. [Unofficial translation]. http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/sites/default/files/maps/info/other-legislation/latvia/latvia_citizenship_law_1995.pdf [in English].
13. Clarification by the Ombudsman of the Republic of Latvia. (2023, October 19). *Citizens and Non-citizens persons – what is the difference?* Latvijas Republikas Tiesībsargs. <https://www.tiesibsargs.lv/ru/news/negrazhdane-ili-lica-bez-grazhdanstva-v-chem-raznica/> [in Russian].
14. Official statistics portal of Latvia. (2022). *Population by citizenship and country of birth at the beginning of year 2011–2022*. Official statistics portal of Latvia. https://data.stat.gov.lv/pxweb/en/OSP_PUB/START__POP__IR__IRV/IRV040 [in English].
15. Official statistics portal of Latvia. (2022). *Population by ethnicity in regions, cities, municipalities and 21 development centers at the beginning of year 2011–2022*. Official statistics portal of Latvia. <https://stat.gov.lv/en/statistics-themes/population/population> [in English].
16. Official statistics portal of Latvia. (2018). *Mother tongue of population of Latvia*. Official statistics portal of Latvia. <https://stat.gov.lv/en/statistics-themes/population/population> [in English].
17. Okupācijas Zaudējumi. (n.d.). *About the Commission*. Okupācijas Zaudējumi. <https://okupacijaszaudejumi.lv/en/par-komisiju> [in English].
18. Transitional Justice and Memory in EU. (2013). *Latvia. Legislation*. Transitional Justice and Memory in EU. <http://www.proyectos.cchs.csic.es/transitionaljustice/content/latvia> [in English].

ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПАКИСТАНУ

УДК 327:008(549.1)(355.311.1+297)
<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2023.08>

Борділовська Олена Анатоліївна –
провідний науковий співробітник
відділу зовнішньої політики
центру зовнішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
доктор політичних наук
ORCID: 0000-0003-1925-8661

➔ **Статтю** присвячено особливостям стратегічної культури Ісламської Республіки Пакистан (ІРП), зокрема йдеться про домінування воєнних еліт у політичному житті країни. Проаналізовано чинники, які зумовили специфічну ситуацію в політичному та безпековому середовищі Пакистану, з'ясовано, чому армія відігравала таку велику роль у ньому. Генералітет не тільки визначав основні напрями безпекової політики та ухвалював принципові рішення стратегічного характеру, а й контролював усі сфери життя пакистанського суспільства. Це тривало і під час військових переворотів та прямого керування генералітету, і в періоди, коли при владі перебували цивільні уряди. У будь-якому випадку важливі рішення приймалися лише після погодження з військовими елітами чи взагалі за ініціативою військових. До того ж, від початку незалежного існування в Пакистані усталилася єдність «армія + іслам», у якій один компонент доповнював і захищав інший, тому що Пакистан виник як мусульманська держава Південної Азії. Висвітлено історичні чинники формування такої специфічної культури, а також її вияви в сучасній ІРП. Наведено приклади впливу військових керівників на внутрішній розвиток та міжнародну поведінку країни. Зазначено, що протягом 75 років армія Пакистану була гарантом існування держави у статусі незалежної, через що здобула значну підтримку населення. Проте генералітет неодноразово зазнавав критики через гальмування розвитку демократичних інституцій та активне втручання у життя населення і внутрішні процеси в країні. Окремо досліджено особливості стратегічної поведінки ІРП у контексті розвитку українсько-пакистанських відносин: армія має вплив на двосторонню співпрацю і, попри офіційну нейтральну позицію Пакистану щодо російсько-української війни, здійснює корегування цієї позиції.

Ключові слова: стратегічна культура, Пакистан, безпека, протистояння з Індією, теорія двох націй, єдність «армія + іслам», військові еліти.

Olena Bordilovska

PAKISTAN'S STRATEGIC CULTURE

The article examines the strategic culture of the Islamic Republic of Pakistan, with the focus on the dominance of military elites in the political life of this state. The author's goal is to analyze the factors that led to the rise of the army in the specific political and security environment of Pakistan. The generalship has done more than merely determine the main directions of the security policy and make principled decisions of a strategic nature; it has fully controlled all aspects of Pakistani society. This has been the case not only during military coups and direct military rule, but also when civilian governments were in power. Crucial decisions have been made only with the consent of or even as initiated by the army leadership. Moreover, from the very beginning of its independence, Pakistan has been nurturing its own version of the "army + Islam" formula, in which one component complemented and upheld the other. This "duet" was deeply rooted in the very emergence of Pakistani identity as a Muslim state of South Asia, i.e., a state established on a religious basis. After highlighting the preceding historical factors of the formation of such a specific culture, the study then explores its manifestations in the contemporary state through examples illustrating the influence of military leaders on the internal development and international behavior of the country. The author argues that for the 75 years of its independence, the Pakistani army has been a guarantor of social stability, which has brought it significant support from the population. On the other hand, the generalship has been repeatedly criticized for inhibiting the development of democratic institutions in the country and active interference in domestic policies and the life of the population. The author places a special emphasis on investigating the strategic behavior of the Islamic Republic of Pakistan in the context of the development of Ukrainian-Pakistani relations. The army has the power to influence bilateral cooperation and Pakistan's official neutral position regarding the Russian-Ukrainian war by adjusting this attitude.

Keywords: strategic culture, Pakistan, security, confrontation with India, two-nation theory, "army + Islam" unity, military elites.

Вступ

Політична історія Ісламської Республіки Пакистан та специфіка становлення стратегічної культури цієї країни не були предметом уважного вивчення в Україні. Навіть у дослідженнях західних фахівців, що стосувалися цієї країни Південної Азії та її проблем, Пакистан майже ніколи не розглядався окремо, а здебільшого на тлі Індії, ніби перебував «у тіні» цієї сусідньої держави. Так склалося, що порівняння Пакистану та Індії у будь-якому контексті стали майже обов'язковими для експертів та науковців. Проте, незважаючи на всі усталені підходи, ІРП заслуговує на окреме дослідження. Цієї думки дотримуються, зокрема, британський історик Айен Телбот, автор «Сучасної історії Пакистану» й інших монографій, та американський політолог Стівен Коен, який у своєму фундаментальному дослідженні «Ідея Пакистану» зазначав: «Будь-який аналіз Пакистану повинен проводитися обережно, і розглядати Пакистан треба сам по собі, яким він є, а не як диявольське створіння або ж благословенного близнюка Індії, з якою його постійно порівнюють, але як державу з власною ідентичністю, логікою і майбутнім» [1, с. 5]. Можна лише привітати таке твердження, адже, якою би складною не була історія Пакистану, країна розвивається і відіграє значну роль у розвитковій регіональній ситуації та глобальній геополітиці загалом.

Безпековий аспект є особливо важливим у дослідженні пакистанської політики. Країна, що розташована в центрі Азійського континенту, має складні відносини із сусідами – Індією та Афганістаном, бере участь у створенні різного роду терористичних угруповань та одночасно – в антитерористичній боротьбі, що може розглядатися як феномен у теорії й практиці безпекових процесів. Починаючи з 1998 р., Пакистан є де-факто ядерною державою, його збройні сили входять до десятки найпотужніших армій світу. Нині ІРП має доволі складні відносини із США, підтримує стратегічні відносини особливо го типу з КНР, що на тлі постійного протистояння з Індією ще більше загострює ситуацію в Азії. На додачу, у світі сформувався (не без допомоги Індії) здебільшого негативний імідж цієї держави, яка, хоч і не спроможна забезпечити сталий внутрішній розвиток та економічне зростання, є спонсором тероризму. Отже, розуміння стереотипів, якими керівництво країни керується під час формування й реалізації своєї політики, може бути важливим для оцінювання й прогнозування подальшої позиції ІРП в регіональних та світових процесах.

Метою статті є аналіз чинників, що зумовили специфічну стратегічну культуру Пакистану, у якій надвисоку роль завжди відігравали верхівки армії та Міжвідомчої розвідки як її складника (далі, вико-

ристовуючи термін «військові еліти», маємо на увазі їх поєднання), а будь-які важливі рішення стратегічного характеру приймалися лише за згодою або й узагалі за ініціативою військової еліти. ІРП демонструє класичне поєднання принципів державотворення – «армія – релігія – мова». Перші два складники – основні. Вони набули якості усталеної єдності, причому в поєднанні «армія + релігія» протягом усіх 75 років існування ІРП один компонент доповнює та захищає інший. Мова завжди виконувала додаткові функції. Хоча Пакистан виник на основі права нації на самовизначення за релігійною ознакою, саме армія лідирує в тріаді державоутворювальних компонентів, оскільки країні постійно доводилося боротися за виживання, маючи за сусіда набагато більшу за ресурсами і можливостями Індію. За таких умов справжнім гарантом існування Пакистану стала його армія. Вона користується неабиякою повагою в суспільстві, навіть попри те, що військово керівництво слушно зазнає критики та звинувачується в узурпації влади. Стратегічна поведінка ІРП визначається насамперед інтересами військових еліт, які фактично привласнили право на визначення національних інтересів.

Варто зупинити увагу на ключовому для нашого дослідження понятті – стратегічна культура. Під *стратегічною культурою* розуміють комплекс поведінкових норм, що утвердилися під впливом історичних, політичних, соціокультурних чинників та безпекового оточення держави і є визначальними для формування й реалізації принципових рішень у внутрішній та зовнішній державній політиці. Цей термін є доволі новим для теорії міжнародних відносин, тому трапляються визначення, які дещо різняться. Досить часто цим терміном послуговуються під час аналізу саме політико-військової поведінки держави й того, як безпекові інтереси втілюються на державному рівні [2].

Утім, залежно від тієї чи тієї парадигми теорії міжнародних відносин використовують широке трактування, оскільки важливими для формування стратегічної культури є історико-цивілізаційне середовище та особливості суспільного устрою. Стратегічна культура пов'язана з національною ідентичністю, самоусвідомленням нації та її істеблішменту, вона покликана забезпечити подальший розвиток та посилити позицію країни в регіональному та глобальному безпековому середовищах. Кращим вважатиметься той комплекс ідей, норм і методів їхньої реалізації, який забезпечуватиме означені вище цілі. Отже, стратегічна культура є сукупністю стереотипів, що сформувалися всередині держави. Характерною ознакою цього феномену є позиціонування в контексті захисту національних інтересів.

Пакистан може розглядатися цікавим *case-study* з точки зору теоретичного розуміння терміна «strate-

гічна культура», також і під час дослідження практичних результатів специфічної поведінки еліт і суспільства, яке дозволило цим елітам діяти саме в такий спосіб. У цьому сенсі йдеться передусім про домінування армії в політиці країни протягом усіх 75 років незалежного існування ІРП.

У дослідженні йдеться про те, що розуміння стратегічної поведінки ІРП є необхідним для аналізу ставлення до російсько-української війни, позиції Пакистану щодо сучасної ситуації в Україні та подальших перспектив розвитку двосторонніх відносин. Прикладний характер дослідження полягає у важливості правильних оцінок поведінки Пакистану на міжнародній арені та його офіційної точки зору стосовно війни в Україні.

Чинники формування стратегічної культури Пакистану

Сучасна стратегічна культура Ісламської Республіки Пакистан започаткована після 1947 р. Саме тоді відбувся поділ колишньої Британської Індії на дві держави – Пакистан та Індію. Можна навіть припустити, що усвідомлення необхідності захисту нової держави мусульман Південної Азії виникає ще раніше, коли сформувалася «теорія двох націй» на Індостані. Ця концепція, уперше запропонована в 30-х роках ХХ ст., ґрунтувалася на тому, що саме релігія є визначальною ознакою для виокремлення двох великих спільнот – індусів і мусульман. За умов індуської більшості на півострові, лідери мусульман, зокрема М. Ікбал та М. А. Джинна, боялися «розчинення» та підкорення індусами, тому можливість подальшого вільного розвитку мусульманської спільноти вбачили лише у створенні окремої держави, побудованої на принципах ісламу та культурних традиціях мусульман. Остаточо політичний курс Мусульманської ліги – партії, що втілювала у життя ідею Пакистану, був визначений Лахорською декларацією 23 березня 1940 р.: «Пакистан зіндабад!» («Хай живе Пакистан!»). Тепер цього дня відзначається національне свято – День Пакистану. Виступаючи на черговій сесії Мусульманської ліги, під час якої була прийнята декларація, Джинна зазначив: «Жодна сила у світі не зможе зупинити створення Пакистану» [3, с. 129]. Деякі дослідники, насамперед в Індії, вважають, що Лахорська декларація, швидше, була виявом «...повстання проти статусу меншини, який відкидав мусульман до ролі Попелюшки...» [4, с. 176]. Натомість у Пакистані цій декларації згодом надали великого значення, оскільки фактично з часу її прийняття питання поділу країни стає центральним у політичному житті Британської Індії, а створення окремої держави мусульман Південної Азії набуває конкретних обрисів.

Зацікавлює також історія пакистанської армії: разом з країною вона «відкололася» від спільного спадку й

одразу була зорієнтована на захист мусульманського населення, отже «ідеї Пакистану». «Є армії, які охороняють кордони своєї нації, є армії, які стурбовані захистом власної позиції в суспільстві, і є армії, які захищають справу чи ідею. Армія Пакистану виконує всі три місії», – зазначав Стівен П. Коен у статті «Пакистан: армія, суспільство та безпека» [5]. Як і «теорія двох націй», думка про створення пакистанської армії спочатку зустріла спротив з боку британських колоніальних правителів та офіцерів Британської індійської армії. Попри це, пакистанська армія офіційно сформувалася в серпні 1947 р., її першим командувачем був британський генерал Френк Мессерві. Символом армії було обране священне для мусульман число 786, що означає початкову фразу Священного Корану – «Бісмллах аль-Рахман аль-Рахім» («Во ім'я Аллаха, Милостивого й Милосердного»). Символ зображували біля входу до військових частин та різних закладів збройних сил, на огорожах і техніці як нагадування про те, що це – армія мусульманської країни.

Збройні сили Пакистану почали своє нове життя, спираючись на традиційну для британської армії дисципліну, професійні компетентності та непохитну повагу до командування, додавши до цього елементи панівної релігії. Завдяки першим керівникам – британським генералам, котрі мали досвід боротьби у двох світових війнах, було закладено основи армії Пакистану, яка з часом набула власного досвіду, у т. ч. в конфліктах з Індією (цей факт особливо важливий для формування стратегічної культури). Ось так формувалася нерозривна єдність «армія + іслам».

У рейтингу найпотужніших армій світу (станом на 2023 р.) пакистанська армія посідає *сьому сходитку*, і це вражаючий результат, зважаючи на низку перешкод під час її становлення. На відміну від Індії, яка успадкувала ліву частку військової інфраструктури й ресурсів колишньої британської армії на субконтиненті, Пакистан опинився в несприятливій ситуації – основні військові активи, такі як навчальні інститути, фабрики та об'єкти військового виробництва, а також ремонтні майстерні, були обмеженими, що не давало змоги розвивати армію швидкими темпами. Так, із 46 навчальних військових закладів, які діяли на теренах Індостану, лише сім перебували на території Пакистану. Індії відійшли три найважливіші майстерні з ремонту й технічного обслуговування техніки, у т. ч. бойових броньованих машин, радарів та оптики. Із 17 заводів боеприпасів Пакистану дісталися лише три. Основні склади боеприпасів також були розташовані в Індії, а Пакистан отримав лише п'ять менших. На противагу Індії, яка успадкувала повністю функціональний Генеральний штаб армії в столиці – м. Нью-Делі, Пакистану довелося трансформувати колишній штаб Північного командування Британської індійської армії, що був розташований у м. Равалпінді, створюючи в такий спосіб

свій Генштаб. Оскільки відстань між політичним та військовим центрами прийняття рішень (столицею Пакистану до 1958 р. було м. Карачі) становила майже 1000 км, таке місцерозташування було вкрай незручним [6].

Подолавши всі труднощі, Пакистан спромігся створити власні сухопутні сили, флот та авіацію (особливу роль у створенні повітряних сил відіграли польські льотчики, що стало основою неперервних хороших відносин між ІРП та Польщею). За будь-яких умов фінансування армії завжди було на високому рівні, щоправда, це породило певні заздрощі з боку цивільного населення. Оскільки добросусідські відносини з Індією так і не склалися, було започатковано та профінансовано ядерну програму. Хрестоматійним став вислів тодішнього лідера Пакистану З. А. Бгутто щодо цього рішення: «Траву будемо їсти, але ядерну зброю здобудемо». Тобто було зроблено все, щоб забезпечити існування «держави мусульман» та досягти паритету з Індією. Зауважимо, що вже у жовтні 1947 р. почалися перші зіткнення за територію Кашміру, на яку претендували як Індія, так і Пакистан. Відтоді кашмірська проблема була й до певної міри залишається суттєвою причиною складних двосторонніх відносин, а сам штат став ареною випробувань для збройних сил обох держав.

За період незалежного існування між двома найбільшими країнами субконтиненту встановилися асиметричні відносини, принаймні від 1971 р., коли внаслідок відокремлення від Пакистану на сході частини території утворилася нова держава – Бангладеш. Стратегічна поведінка Індії та Пакистану протягом багатьох років традиційно реалізується на фоні їхнього подальшого обопільного дистанціювання та несприйняття. Навіть короткі періоди відлиги та налагодження співпраці не змінювали ситуацію кардинально. Після того як перше покоління лідерів країни, які вірили в добросусідські відносини, відійшло у вічність, протистояння з Індією досить швидко набуло в Пакистані *статусу національної ідеї*. Проте намагання підтримувати стратегічний паритет коштувало надзвичайно дорого, іноді призводило до жорстких обмежень власного населення, як-от у разі створення ракетно-ядерної програми. Своєю чергою, в Індії традиційною є «образ на мусульман», оскільки протягом століть країна перебувала під владою правителів з мусульманських династій, а під час національно-визвольної боротьби саме верхівка мусульманської громади зрадила ідею єдиної незалежної Індії на користь створення власної держави.

Кожна з країн по-своєму пояснює довготривалі напружені відносини та особливості формування стратегічної культури у відповідь. У Пакистані вважають, що джерела постійної ворожнечі беруть по-

чаток у 1947 р. Відтоді Індія завжди бажала повернути Пакистан, який мав постійно чатувати. Дійсно, Дж. Неру та інші індійські «лідери першого покоління» вважали, що Пакистан – тимчасове явище, проте вони не збиралися прискорювати його колапс, а чекали на «повернення». Натомість М. А. Джинна, утілювач «теорії двох націй», наголошував на тому, що Пакистан для Індії – як Канада для США, але все ж таки сподівався на дружбу між сусідами [7, с. 35]. У Пакистані завжди акцентували на асиметричному характері відносин з Індією, зумовленому навіть географічними умовами, розташуванням і ресурсами новоствореної держави. Адже Індія однозначно опинилася в кращій ситуації, оскільки успадкувала більшу й кращу територію, промисловість, наукову базу тощо, тоді як Пакистан мав постійно боротися за політичне та економічне виживання.

В Індії існують власні усталені стереотипи щодо Пакистану. Серед них, наприклад, і такий: Пакистан від початків свого існування мав проблему ідентичності, тому що державність була заснована виключно на релігійній ознаці. Через це Пакистан, захищаючись від Індії, завжди був змушений обстоювати свою ідею. *«Індійська загроза» і справді надійно слугувала пакистанській правлячій еліті для підтримки національної єдності та зміцнення власного впливу.* В Індії це стабільно розглядається як боротьба з комплексом неповноцінності, основним методом якої є постійне посилення ролі армії в пакистанському суспільстві. Також індійці вказують на той факт, що як такої пакистанської нації не існує, країна залишається етнічно строкатою, з нерівномірним рівнем економічного розвитку, і єдина сила, спроможна консолідувати Пакистан, – це саме армія (адже релігія не має таких важелів впливу, як силові структури).

З цим важко не погодитися: приблизно половину періоду існування Пакистану біля керма влади перебували представники військових режимів – фельдмаршал Аюб Хан (1958–1969), генерали Яхья Хан (1969–1971), Зія уль-Хак (1977–1988) та Первез Мушарраф (1999–2002), який і після формального переходу до цивільного правління залишився прихильником активного залучення військових до влади (до 2007 р.). За словами індійського генерала С. Падманабгана, *«...пакистанська армія завжди була основою життєздатності пакистанської політики»* [8, с. 143]. *Навіть у часи перебування при владі цивільних урядів за ними завжди стояли люди в погонах.* Так було, наприклад, коли Пакистан очолила перша в його історії жінка – Беназір Бгутто (1953–2007). Вона наважилася кинути виклик армії наприкінці 80-х років за правління в Пакистані диктатора Зія уль-Хака, який намагався зробити з держави клерикально-військову потугу, а також намагалася знов переконати, що іслам і демократія можуть бути сумісні. У 2007 р. Беназір Бгутто планувала вдруге повернутися до влади, тим самим нарешті припинити військовий

режим генерала П. Мушаррафа. Проте 27 грудня 2007 р., коли до чергових парламентських виборів лишалось кілька місяців, Б. Бгутто загинула під час зустрічі з виборцями у м. Равалпінді [9].

Симпатія населення Пакистану до армії зумовлена повагою до порядку, який тільки армія, за уявленнями населення, може забезпечити, а також живиться звичкою до конфронтації з Індією. Однак постійне втручання військових у життя суспільства дратує прихильників демократичних форм правління в самому Пакистані та робить такий стан вразливим до зовнішніх зауважень. Єдність «армія + іслам» породжує, на думку західних спостерігачів, доволі агресивну форму державної діяльності, яка лише підкріплюється означеним вище визначенням національної ідеї щодо «індійської загрози». «Хроніка Пакистану як незалежної держави не була щасливою... Серцевиною усіх його “провалів” стало постійне домінування в політиці пакистанської армії», – вважає американський дослідник Ч. Х. Кеннеді [10, с. 37]. З цим погоджуються і в самому Пакистані. Зокрема, відомий дипломат Караматулла Гхорі зазначав з цього приводу: *«Трагічним фактом нашої історії став пошук політичної влади з боку військово-бюрократичної еліти від самого становлення нації»* [11, с. 9]

Визначальна роль військової еліти мала таке само значення, як ісламізація державної ідеї. Цим пояснюються і велика кількість невдач у внутрішньо- та зовнішньополітичній галузі, і конфлікти, до яких причетний Пакистан, передусім Афганський та Кашмірський. Ісламська ідеологія забезпечує ту мережу, завдяки якій Пакистан ідентифікує та реалізує власні національні інтереси, так само як регіональні та позарегіональні амбіції. До речі, на думку К. Гхорі, проблеми зовнішньополітичної стратегії Пакистану спричинені також неправильним визначенням національних інтересів, а, крім того, їхнім підкоренням амбіціям військових, що часто-густо призводило до слугування інтересам інших держав: наприклад, у період холодної війни – США, а нині можемо говорити про підпорядкування інтересам КНР. Генералітет визначав участь країни в тих чи тих блоках та коаліціях, «затверджував» пріоритетні напрями зовнішньої політики, які завжди залежали від реальних можливостей захисту національних інтересів. Саме тому під час холодної війни ІРП мала особливі відносини із США, натомість СРСР більше підтримував Індію. Пізніше військовим істеблшментом було схвалено стратегічне партнерство з КНР – знову-таки з огляду на протистояння з Індією.

Особливість стратегічної культури Пакистану полягає в тому, що домінування військових еліт є одночасно і сильною і слабкою її рисою. Повага до армії, високий авторитет генералітету пов'язані не лише з політичною практикою контролю з боку цивільних

адміністрацій – тоді, коли військові офіційно не були при владі. Армія здобула такий авторитет у суспільстві ще й тому, що протягом усіх років незалежності справді була гарантом і захисником в усіх сферах, наприклад під час ліквідації численних стихійних лих: повеней, посух, землетрусів. Що б не сталося, армія завжди першою приходила на допомогу, бо має найкращі можливості, як-от під час нещодавньої активної боротьби з пандемією COVID-19.

Та все ж розвиток демократичних інституцій гальмувало домінування військових, їхнє втручання в цивільні справи реалізувалося через цензуру та тотальний контроль, а надмірне фінансування потреб армії призводило до протестів, які жорстко придушувалися. «Країні потрібна сильна армія, яка зможе захистити її від зовнішніх загроз. Держави витрачають мільярди на утримання армії, ще мільярди – на придбання та закупівлю зброї, а ті країни, що мають високорозвинену промислову базу, витрачають ще більше на дослідження та розробки. Тому армія є примусовою силою держави. Але саме тому, що армія є такою силою, як можна гарантувати, що вона не почне полювати на ту саму державу та суспільство, які створили її для власного захисту?» – запитували скептики [12].

Так само часто-густо підлягала критиці «основа основ» стратегічної культури Пакистану – постійна конфронтація з Індією. Більшість аналітиків з цього приводу зазначають, що Пакистан у будь-якому сенсі – не суперник для Індії, ці держави – різного калібру та рівня, тому курс на досягнення військово-політичного паритету з Індією – безперспективний та згубний для країни. Це підтвердили чотири війни (1948, 1965, 1971, 1999 рр.) та велика кількість прикордонних конфліктів. Що раніше це визнають у самому Пакистані, то кращими будуть перспективи держави на світовій арені, які багато в чому завжди будуть залежати від відносин з Індією. Представники політичної еліти Пакистану поступово усвідомлюють важливість зміни стратегічного курсу та примирення (хоча би до певної міри) з великим сусідом як необхідний, життєво важливий імператив.

Водночас будь-яка провокативна поведінка Індії нагадує про необхідність бути готовими до захисту, наприклад, як у випадку інциденту, що стався 2019 р. Йдеться про повітряні бої на лінії контролю в Кашмірі після того, як, за версією індійського зовнішньополітичного відомства, пакистанські літаки порушили повітряний простір Індії вранці 27 лютого. У відповідь індійська сторона підняла в небо винищувачі. Згодом стало відомо, що один МіГ-21 було збито, а його пілот потрапив у полон до пакистанців. Пакистан стверджував, що знищено було два індійські літаки: один із збитих винищувачів упав в індійській частині Кашміру, інший – у пакистанській. За висловом офіційного представника пакистанських

збройних сил, кордон порушила не пакистанська, а індійська авіація. Звинувачення в провокаціях сторонами, втрати серед військових поставили країни в черговий раз на межу конфлікту. Щоб не ускладнювати ситуації, пакистанська сторона повернула індійського льотчика, отже, загострення вдалося пригальмувати. А от рішучий крок Індії в серпні 2019 р. щодо припинення автономного існування штату Джамму і Кашмір (відміна статті 370 Конституції Індії, яка це гарантувала) та дезінтеграція штату викликали справжнє обурення в Пакистані. Територія колишнього князівства Кашмір, яка де-факто поділена між двома державами внаслідок першої війни 1947–1948 рр., з точки зору міжнародного права визнана спірною. Відповідно, таке рішення індійського уряду було сприйняте як порушення цього статусу. Своєю чергою, відносини між Індією та Пакистаном знову погіршилися.

Отже, держави звикли жити в умовах постійної готовності до конфронтації, а історія набуття ними де-факто ядерного статусу – найкращий цьому доказ. «Історія не знає прикладів двостороннього роззброєння держав, між якими є фундаментальні розбіжності і невирішені територіальні питання», – зазначав свого часу З. А. Бгутто (міністр закордонних справ, оборони, внутрішніх справ і прем'єр-міністр Пакистану в 1971–1977 рр.), якого усунув від влади і згодом стратив диктатор Зія уль-Хак [13, с. 197]. Саме він свого часу сприяв активізації ядерної програми Пакистану, незважаючи на виснаження економіки країни. Уряд З. А. Бгутто був дійсно готовий годувати населення «травою і листям», аби створити свою ядерну зброю після випробування, яке Індія провела в 1974 р. [14, с. 31–34]. *Паритет з більшим і вочевидь недружнім сусідом, яким унаслідок цього стала Індія, був важливішим за рівень добробуту власного населення, і це також є особливістю стратегічної культури ІПП.*

Проте, варто визнати, що створення ядерної зброї принесло Пакистану значні дивіденди. Коли в травні 1998 р., майже одразу після того як цього ж року Індія знову випробувала свою ядерну зброю, Пакистан провів підземні ядерні випробування, у країні запанувала справжня ейфорія. У мусульманському світі авторитет ІПП злетів на небувалу висоту. «Батько» ядерної програми Пакистану доктор Абдул Кадир Хан став справжнім національним героєм, попри те, що були сумніви щодо оригінальності та самостійності його досліджень. Вибухи на полігоні Чагай 28 і 30 травня 1998 р. були справді позитивно сприйняті ісламським світом, і, за висловом президента Єгипту Хосні Мубарака, «кожен мусульманин відчув себе більш захищеним» [15, с. 8]. Щоправда, доктор А. К. Хан завжди виступав проти визначення «мусульманська бомба», наголошуючи, що немає «християнської бомби», а є американська, британська і французька, і взагалі «бомби не мають релігії».

Після ядерних випробувань єдність «армія + релігія» отримала ще один важливий аргумент на свою користь, так само як боротьба про паритет з Індією. Таким чином, стратегічна культура Пакистану дедалі більше цементувалася навколо своєї установчої ідеї. До того ж, Пакистан отримав певні моральні виправдання, оскільки не він першим розпочав ядерну гонку на Індостані. Складніше було позбутися образу країни «спонсора тероризму», який Пакистан набув з часів радянської кампанії в Афганістані через підтримку бійців спротиву (моджахедів), а потім – руху Талібан, якому допоміг прийти до влади в часи безпекового вакууму 1990-х років. Досить парадоксальним є те, що Пакистан (точніше – уряд П. Мушаррафа) майже одразу після терактів у США 11 вересня 2001 р. висловив свою готовність надати повітряний коридор під час проведення антитерористичної операції в Афганістані. Після багатьох років підтримки талібів така позиція офіційного Ісламабада видалася багатьом прихильникам фундаменталістських течій ісламу зрадою інтересів мусульман (не дивно, що представники Талібану неодноразово намагалися вчинити замах на життя П. Мушаррафа). Попри все єдність «армія + іслам» витримала випробування. Генерал Первез Мушарраф у жовтні 1999 р. взяв владу у свої руки – відбувся останній на теперішній час військовий переворот. Наступні роки були непростими для країни, недарма Мушарраф написав у мемуарах, що «керувати Пакистаном – найскладніша робота у світі» [16].

Закінченням періоду військових диктатур у Пакистані можна вважати 2007 р.: саме тоді президент Мушарраф подав у відставку через тиск опозиції (згодом він отримав смертний вирок і до кінця своїх днів перебував у вигнанні). До влади прийшла Пакистанська мусульманська ліга, що контролювала парламент та уряд до виборів 2018 р. і появи в пакистанській політиці третьої політичної сили – Партії справедливості («Техрік-і-Інсаф») на чолі з І. Ханом. Здавалося, такі зміни мали затвердити й демократичний напрям розвитку ІРП після десятиліть диктатур із нетривалими періодами перебування при владі цивільних урядів. Проте стратегічна культура Пакистану насправді не зазнала змін: поява нового політичного лідера відбулася за згоди військового істеблішменту, який і в XXI ст. продовжує відігравати провідну роль, хоча інколи і сходиться з авансценою.

Сучасна внутрішня ситуація в ІРП

Пакистанський генералітет через відкритий та прихований вплив десятиліттями продовжує здійснювати контроль над національною безпекою, зовнішньою політикою, економікою та внутрішньополітичною ситуацією. Нестійка демократія, яка

виникла після диктатури генерала Мушаррафа, не змінила звичної стратегічної культури. Після падіння його режиму в Пакистані почався період, коли за цивільними урядами пильно стежили військові лідери – головнокомандувачі сухопутних військ, які контролювали ситуацію і всередині країни, і зовні. Однією з найбільш важливих постатей вважають генерала А. П. Каяні, який у ті часи отримав можливість другого терміну перебування на своїй посаді, а наприкінці своєї служби став одним із 200 найвпливовіших людей світу (він і досі вважається одним із найбільш могутніх військових в історії Пакистану). Хоча формально генерал Каяні намагався зменшити безпосередню роль військових під час двох своїх каденцій (2007–2013 рр.), це був радше тактичний відступ, оскільки після періоду диктатури збройні сили були дуже непопулярні і мали хоча би формально відійти на другий план. Каяні навіть довелось відкликати з посад окремих одіозних генералів, щоб зберегти імідж армії.

Проте друга каденція Каяні була затьмарена операцією з ліквідації керівника «Аль-Каїди» Осамі бен Ладена, яку 2 травня 2011 р. американські спецпризначенці успішно провели неподалік від столиці ІРП – у містечку Абботабад. Рейд відбувся вночі, без узгодження з військовим та політичним керівництвом Пакистану, яке було поінформовано вже постфактум, що вочевидь свідчило про недовіру союзників. Генерал Каяні заявив, що це взагалі була змова проти пакистанської армії. Врешті цей епізод знову повернув військовим владу, яку вони традиційно мали [17].

Наступник Каяні генерал Рахіл Шаріф продовжував акцентувати на тому, що військові мають залишатися зосередженими на боротьбі із загрозою тероризму. Проте проблеми, які заважали встановленню конструктивних відносин між цивільними та військовими протягом усієї історії Пакистану, тепер перейшли на новий рівень: країна почала випробовувати хиткі засади гібридної демократії. Генералітет традиційно продовжував втручатися в політичне життя країни та залишався головним десижн мейкером. Яскравий приклад: підтримка військових допомогла партії Імрана Хана перемогти на парламентських виборах 2018 р., що стало справжньою сенсацією і водночас надало критикам прем'єра можливості вважати його маріонеткою в руках армії. Успіху І. Хана на виборах насамперед посприяла антикорупційна риторика та очевидна втома населення від представників двох найбільших партій – Мусульманської ліги та Пакистанської народної партії, за якими відповідно стояли дві відомі політичні династії – Шаріф та Бгутто. Але чи не провідну роль у перемозі І. Хана відіграла підтримка генерала Камара Джаведа Баджви – нового військового лідера, найвпливовішої людини ІРП. Згодом саме Баджва стоятиме за відставкою І. Хана. Такий

розвиток подій загалом допомагає зрозуміти сутність влади і стратегічної культури Пакистану.

Популярність новообраного лідера полягала передусім у його нетиповому для прем'єра походженні та своєрідній риторичі. Аби стати ближчим до народу, І. Хан, колишня зірка крикету, суперпопулярний спортсмен, плейбой, вдягнув національний одяг, навчився нарешті говорити на урду замість звичної англійської, тобто перетворився на такого собі традиційного пакистанця. Запропонована ним концепція «Новий Пакистан» передбачала боротьбу з корупцією, реформування економіки, підтримку молоді, відновлення традиційного текстильного сектору, залучення іноземних інвестицій та різноманітні соціальні проекти. Новому урядові вдалося досягти певних успіхів, проте невдовзі довелося вирішувати економічні проблеми, що виникли через пандемію коронавірусу, яку, до речі, Пакистан пережив досить достойно. І в цьому теж не обійшлося без підтримки збройних сил, які контролювали дотримання карантинних обмежень та процес вакцинації населення. Але висока інфляція, необхідність надання субсидій бідним верствам населення, проблеми в енергетичному секторі та складнощі в переговорах з МВФ призвели до гострої критики уряду І. Хана.

Причиною остаточного краху І. Хана стало те, що 24 лютого 2022 р., коли РФ розпочала повномасштабне воєнне вторгнення в Україну, пакистанський прем'єр перебував з офіційним візитом у Москві та проводив зустріч із В. Путіним. Через це Пакистан був підданий нищівній критиці, країні загрожували бойкот з боку важливих партнерів, яких, проте, І. Хан звинуватив у тиску на пакистанську владу. Він стверджував, що візит у Москву був запланований заздалегідь як украй важливий для економіки ІРП, а ще більше – для іміджу країни, яка «хоче мати незалежну зовнішню політику». Є припущення, що саме з цього моменту розпочалися розбіжності між прем'єром і реальним лідером країни генералом Баджвою, які згодом призвели до усунення першого від влади. Усе відбулося за спеціальним рішенням суду і згодою парламенту, тобто за нібито офіційною процедурою. І хоча військові перебували осторонь, а в усіх подіях з відсторонення І. Хана брала участь коаліція опозиційних сил, проте всі розуміли, що армія «дала добро» на зміну влади.

Зазначимо, що «криза верхів» – не така вже й рідкість у Пакистані: за 75-річну історію ІРП з 30 прем'єр-міністрів (19 із них було обрано демократичним шляхом) жоден не добув до кінця п'ятирічної каденції. Але вперше в історії країни І. Хан був усунутий від влади завдяки оголошенню вотуму недовіри, з чим він, звичайно, не погодився. Відправлений достроково у відставку в квітні 2022 р. Імран Хан не збирається йти з політичної арени ІРП. Кілька разів

він організував широкий протестний рух з метою фактичного повернення до влади, вимагаючи проведення дострокових виборів у країні на тлі гострої критики уряду Ш. Шаріфа. Так, під час «довгого маршу» в листопаді 2022 р. І. Хан зібрав тисячі прихильників, які, рухаючись із півдня на північ країни, вирушили до столиці. Під час цього маршу на його організатора був скоєний замах, проте І. Хан не відмовився від своїх планів та після лікування повернувся до вуличних протестів. Щоправда, 29 листопада того ж року він несподівано змінив своє рішення «йти штурмом на Ісламабад»: спочатку І. Хан закликав депутатів провінційних асамблей від його партії вийти зі складу виборчих органів, а потім узагалі заговорив про перемовини з владою.

Цікавий збіг обставин: саме 29 листопада на церемонії, що відбулась у Генеральному штабі в Равалпінді, військовий лідер країни генерал Камар Джавед Баджва урочисто передав естафету генералові Асіму Муніру, який став 17-м командувачем армії країни за 75 років існування Пакистану (перші два були британські генерали, решта – пакистанці). Зміна військового керівництва в ІРП – визначна подія, до якої прикута увага всього населення. За кілька днів до того як у Пакистані змінився військовий лідер, генерал Баджва виступив із «прощальною промовою» на День мучеників і зробив промовисті натяки своєму наступникові. Так, генерал Баджва відверто говорив про втручання армії в політичну систему та визнав, що армія зазнає відкритої публічної критики через таку політику, яка тривала понад сім десятиліть. Він визнав, що прийшов час зробити армію поза політикою, а потім перерахував досягнення армії за межами її «мандату» і зазначив, що вона «продовжить виконувати свою важливу функцію». У промові також йшлося про різні політичні сили та використання політичними партіями неправдивих та хибних наративів, щоб зганьбити армію та її керівництво [12]. Для людини, яка особисто була причетна до реалізації всіх основних стратегічних рішень, котрі впливали на політику Пакистану, це було доволі сміливе зізнання.

Саме під час двох каденцій генерала Баджви Китай остаточно став стратегічним союзником Пакистану «за будь-якої погоди» (такий спеціальний вислів придумали для характеристики двосторонніх відносин). Заради дружби та грошей з КНР пакистанці готові не помічати навіть приниження й переслідування своїх «братів-мусульман» – уйгурів. Генерал Баджва підтримував посилення співпраці з іншими важливими партнерами ІРП – Туреччиною та Азербайджаном, а також намагався покращити відносини з провідним інвестором – Саудівською Аравією. У переліку досягнень цього воєначальника також зближення з Росією: саме тоді, коли він перебував при владі, розпочалися спільні військові навчання армій ІРП та РФ, хоча великих контрактів у галузі

військово-технічної співпраці (ВТС) підписано не було. «Доктрина Баджви» передбачала й покращення відносин із найближчими сусідами, а це було не просто реалізувати на тлі кризи у відносинах з Індією 2019 р. через згадані вище авіанальоти, захоплення в полон індійського пілота та зміну статусу Кашміру. Однак завдяки Баджві сторони уникли ще більшого загострення та в 2021 р. змогли повернутися до відновлення дії Угоди з Індією про припинення вогню на лінії контролю від 2003 р. Щодо західного сусіда, тут роль військових взагалі важко перебільшити, адже все, що відбувається в Афганістані, так чи так перебуває під контролем спецслужб ІРП. Під час евакуації з Кабулу громадян інших держав після повернення до влади талібів генерал Баджва особисто займався переговорами із США, якими дещо покращив відносини між країнами після гучних антипакистанських заяв Д. Трампа. Генерал контролював та координував перебіг евакуації літаками, у т. ч. й українськими, які спочатку робили посадку в аеропорту Ісламабада.

З Україною пов'язані й інші рішення генерала К. Дж. Баджви. Йдеться про *фактичну підтримку України, а саме – дозвіл на надання нашої державі гуманітарної допомоги та перше офіційне засудження дії РФ на Ісламабадському безпековому форумі 1 квітня 2022 р.* Тут він відкрито заявив про неприпустимість нападу більшої ядерної країни на меншу, без'ядерну. У такий спосіб генерал Баджва намагався врятувати імідж своєї країни після вищезгаданого візиту І. Хана до Москви і його переговорів з Путіним у той час, коли російська окупаційна армія вже атакувала Україну 24 лютого. За неофіційними джерелами, військово керівництво активно відмовляло І. Хана від цієї поїздки, а особисто генерал Баджва був проти такого демонстративного реверансу в бік Москви. Крім того, на очільника пакистанської армії справили вкрай позитивні враження відвідини України та зустрічі з українськими військовопосадовцями найвищого рівня у травні 2021 р., а історія успішної військово-технічної співпраці між Україною та Пакистаном за його каденції набула нових обертів. Отже, генерал К. Дж. Баджва особисто сприяв збереженню дружніх відносин з Україною.

Поки що складно прогнозувати, яку роль у реалізації зовнішньополітичного курсу ІРП відіграватиме новий військовий лідер. Імовірно, гучних заяв він не робитиме. Генерал А. Мунір багато років служив під керівництвом Баджви (зокрема на т. зв. Північних територіях на кордоні з Афганістаном) і перейняв від того стриману манеру спілкування. Сам генерал Баджва завжди намагався діяти обережно і не публічно, а у своїй прощальній промові закликав армію бути «аполітичною». На користь цього аргументу можемо навести епізод із кар'єри А. Муніра. На початку 2017 р. він був призначений директором Військової

розвідки, а в жовтні 2018 р. – головою наймогутнішої в Пакистані організації – Міжвідомчої розвідки (ISI). Щоправда, за вказівкою І. Хана без жодних пояснень був усунутий з цієї посади через вісім місяців. І хоча І. Хан вже не міг впливати на призначення генерала А. Муніра на найвищу військову посаду в країні (а був би однозначно проти), цілком очевидно, що вони обидва так чи так найближчим часом будуть відігравати провідні ролі на пакистанському політичному Олімпі.

Інші лідери країни, котрі перебувають при владі, є представниками двох найбільш відомих політичних династій – Шаріф та Бгутто. Зокрема, досвідчений прем'єр Шехбаз Шаріф, брат ветерана пакистанської політики Наваза Шаріфа і колишній губернатор найбільшої провінції Панджаб, наразі «відповідальний» за китайський і російський напрями. Він був чи не єдиним політиком, який під час саміту ШОС у Самарканді провів багатогодинну бесіду з Путіним, а після переобрання Сі Цзін'їпіна одним із перших вирушив до Пекіна з привітаннями. Міністр закордонних справ Білавал Бгутто Зардарі, син колишнього президента А. А. Зардарі та вбитої терористами його дружини – першої жінки прем'єр-міністра Пакистану Беназір Бгутто, опікується західним напрямом – відоме прізвище допомагає вирішувати різні питання, передусім у США. Проте молодому політикови вочевидь бракує досвіду, адже він останнім часом більше переймався виступами на передвиборчих зборах, ніж міжнародними справами.

Урядова коаліція в Пакистані вкрай нестійка, традиційна міжпартійна боротьба триває, тому ситуація в країні загалом залишається «стабільно нестабільною». Саме тому втримати її здатен лише військовий істеблшмент, як це було завжди. До того ж, боротьба за офіційну владу не припинилася: після поранення в листопаді 2022 р. І. Хан знайшов у собі сили повернутися до активної фази боротьби з правлячою коаліцією, хоча 9 травня 2023 р. був заарештований і кілька днів провів за ґратами. Напередодні арешту, під час мітингу 8 травня, він звинуватив високопоставленого співробітника розвідки в організації планів його вбивства. Експрем'єр не вперше робить такі заяви. І якщо після замаху минулого року І. Хан вважав винними в його організації прем'єр-міністра Ш. Шаріфа, міністра внутрішніх справ Р. Санауллу та високопосадовця розвідки, вимагаючи від них піти у відставку, тепер він повністю звинувачує генералів у його цькуванні.

У травні 2023 р. після арешту І. Хана по всій країні спалахнули протести, спрямовані проти військових. Майкл Кугельман, американський дослідник Південної Азії, зазначив, що «суспільний гнів, спрямований на пакистанську армію, досяг такого рівня, якого не було дуже давно», додаючи: «Сьогоднішні зображен-

ня людей, які штурмують і підпалюють військово майно, були би немислимими кілька років тому. Такі драматичні зміни за такий короткий час!» [18]. Відповідь не забарилася: військові мають намір судити «ініціаторів, підбурювачів і виконавців нападів» на Генеральний штаб у Равалпінді, військові суди, а також вандалізм у резиденції високопоставленого військового офіцера в м. Лахорі. Напади 9 травня на військові об'єкти в деяких містах, здається, стали переломним моментом і спонукали військового лідера генерала Асіма Муніра зробити заяву про те, що «сплановані та організовані трагічні інциденти» – напади на військові об'єкти 9 травня – більше ніколи не будуть дозволені, а колишній прем'єр-міністр Імран Хан перейшов Рубікон. За рішенням військової верхівки, були заарештовані тисячі лідерів і прихильників Партії справедливості, фактично в країні розпочалися репресії.

Щоправда, битва між І. Ханом і силовими структурами – лише одна площина політичної боротьби в Пакистані. Ще однією є протистояння правлячої коаліції з вищою судовою владою: перша обіцяє усунути голову суду, який звільнив І. Хана з-під варті. Рішення суду звільнити І. Хана протягом доби після його арешту та забезпечити захист лише посилює цей конфлікт. Аналітики попереджають, що втручання армії може лише загострити внутрішню кризу. «Використання Закону про армію проти політичних активістів матиме серйозні наслідки та посилить настрій проти влади. Такі дії ще більше підірвуть демократичний процес у країні. Хан побоюється, що його можуть судити за заколот і засудити до кількох років ув'язнення. Така ситуація погіршила б ситуацію. Подібні драконівські заходи не спромоглися навести порядок у минулому і не спрацюють цього разу», – написав відомий журналіст З. Хуссейн у розпал ситуації навколо арешту І. Хана [19].

Ще одна думка: «Головнокомандувач армії генерал Баджва, полишаючи свою посаду, пообіцяв, що армія засвоїла свої уроки та більше не буде втручатися в політику. Але історія Пакистану не дає на це великих надій... Тому наївно думати, що армія Пакистану залишиться поза системою і зосередиться суто на військово-оперативній роботі (курсив мій. – О. Б.)» [12].

Отже, стратегічна культура Пакистану вочевидь зберігатиме свої характерні риси. Чи це добрий знак для України?

Позиція ІРП щодо російсько-української війни та українсько-пакистанські відносини

Ісламська Республіка Пакистан від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну посідає офіційно нейтральну позицію, відмовляється засудити агресію Росії, водночас не схвалює її дій. Це

пояснюється не лише тим, що нейтралітет, як і в більшості азійських країн, є основним принципом пакистанської зовнішньої політики, а й великими сподіваннями ІРП на співпрацю з РФ на тлі складної ситуації в економіці, у першу чергу – в енергетичній галузі. На Росію покладалися значні надії у вирішенні питань у цій галузі й до агресії проти України. Саме цим і зумовлювався візит колишнього прем'єр-міністра ІРП І. Хана в Москву 23-24 лютого 2022 р., що, зрештою, коштувало йому посади. Нині Пакистан розпочав закупівлю в Росії сирої нафти (переговори тривали понад пів року), як це робить Індія, і сподівається на активізацію співпраці не лише в енергетичному секторі. ІРП усе ще розраховує на практичну реалізацію міжурядової угоди про будівництво «Пакистанського потоку» – газогону протяжністю 1,1 тис. км та потужністю 12,4 млрд м³ газу на рік, яку країни підписали в жовтні 2015 р. Проте угода не була реалізована через неможливість постачання окремих матеріалів і деталей унаслідок західних санкцій.

Водночас ІРП має дружні відносини з Україною, які найбільшою мірою реалізовано в галузі ВТС. Пакистан є одним із давніх і найбільших партнерів України у цій сфері. У рамках укладеного 1996 р. контракту вартістю близько 650 млн дол. США Україна здійснила постачання до Пакистану 320 танків Т-80УД. Від 2001 р. Україна співпрацює з Пакистаном і КНР у проекті пакистанського ОБТ «Al-Khalid» (МВТ-2000): тоді було укладено перший контракт на постачання моторно-трансмісійних відділень на базі двигуна 6ТД-2 для цих танків. Напередодні повномасштабного вторгнення РФ українська сторона виконувала капітальний ремонт літака ІЛ-78 ВПС Пакистану, було виграно тендер на ремонт ще одного аналогічного літака. ДК «Укрспецекспорт» брав участь у тендерах Головного управління закупівель Сухопутних військ Пакистану, у більшості з них Україна має вагомі переваги перед конкурентами. Загалом тільки у бронетанковій галузі ВТС на 2021 р. опрацьовувалося 12 проектів на суму понад 150 млн дол. США.

Також Україна неодноразово виступала гарантом харчової безпеки Пакистану, зокрема 2020 р., в розпал епідемії коронавірусу, українська сторона постачила 1,2 млн т зерна. Тож збереження нашої держави як надійного партнера повністю відповідає національним інтересам ІРП. На неофіційному рівні висловлюється підтримка Збройним Силам України та Українському народові у справедливій боротьбі проти агресора. Крім того, на початку 2023 р. з'явилися повідомлення (спочатку – в індійських ЗМІ) про те, що Пакистан таємно постачає боеприпаси українській армії. На офіційному рівні цю інформацію Ісламабад постійно спростовує, але її підтвердили українські військові. Артилеристи ЗСУ почали використовувати реактивні снаряди

«Yarmuk» пакистанського виробництва: фотографію українських військових із цими снарядами оприлюднила 53-тя окрема механізована бригада ім. Князя Володимира Мономаха. Реактивні 122-мм снаряди «Yarmuk» виробляє пакистанська компанія «Pakistani Ordnance Factories», з якою наша держава вже давно співпрацює. Ймовірно, ці снаряди пакистанські компанії постачають не як пряму допомогу Україні, а як закупівлі союзників України, зокрема Великої Британії, яка влаштувала свій «повітряний міст» між Пакистаном та Румунією і доставляла за-секречені вантажі [20]. Утім не варто розраховувати на офіційну зміну нейтральної позиції ІРП щодо російсько-української війни, швидше варто пам'ятати, що нейтралітет – це завжди певне вікно можливостей, і для його використання потрібні пожевлення політичного діалогу та постійна інформаційна присутність. Україна в цьому випадку має бути вдячна своїм союзникам. Можна припустити, що на такий крок пакистанська сторона пішла виключно за згоди військових еліт. Це зайвий раз доводить важливість розуміння стратегічної культури Пакистану для вибудовування конструктивних двосторонніх відносин з цієї країною.

Висновки

Незважаючи на формальні демократичні засади, реальна влада в ІРП належить воєнному істеблішменту, без згоди якого неможливе прийняття жодного вагомого внутрішньо- та зовнішньополітичного рішення. Навіть перехід до парламентської демократії після останнього військового режиму генерала П. Мушаррафа фактично не змінив реальності: у політичному середовищі Пакистану продовжують домінувати армія та міжвідомча розвідка, генералітет не просто долучений до прийняття всіх принципів для розвитку країни рішень, а безпосередньо формує стратегічну лінію поведінки країни на міжнародній арені та контролює внутрішню ситуацію. Навіть зважаючи на певну критику силових структур, у суспільстві продовжує панувати установлене розуміння армії як гаранта стабільності (хоча

би відносної) держави та її ідейних цінностей. Така стратегічна культура має історичні підвалини і глибоко вкорінена в національну свідомість.

Водночас у Пакистані відбуваються певні зміни, країна намагається демократизуватися та покращити свій імідж на міжнародній арені та позбутися певних кліше у її сприйнятті. Це відчувається у спробах пропагувати «м'який» іслам і толерантність (саме таку політику проводив уряд І. Хана) та захистити свою державну ідею в нових умовах, не руйнуючи єдності «армія + іслам». Можна припустити, що політична культура Пакистану вже спроможна гарантувати існування цивільних режимів, і військових переворотів не очікується, принаймні у відкритій формі. Проте найближчим часом важко уявити ситуацію, за якої генералітет втратив би контроль над урядом і відмежувався від процесу прийняття стратегічних рішень. Радше військові еліти будуть триматися в тіні й не робитимуть гучних заяв.

Повага до армії як захисника порядку у своїй країні проєктується на відповідні сприйняття армій інших держав, зокрема України. В Пакистані високо цінують майстерність і професіоналізм українських військових та фахівців у галузі оборонно-промислового комплексу. Хоча сприйняття повномасштабного вторгнення РФ в Україну є далеким від реальності (через стереотипи, що існують, антиамериканські настрої, залежність від Китаю та ін.), ставлення Пакистану до України завжди було дружнім. Тепер стійкість українців, вміння захищати свою незалежність, успіхи ЗСУ на фронті, повернення наших територій та новітні методи ведення війни сприятимуть зміцненню позитивного іміджу України в ІРП. Міцні традиції двосторонньої співпраці в галузі ВТС також гарантують подальший результативний діалог, цікавий у контексті обміну досвідом у веденні воєнних дій та проведенні антитерористичних операцій. Безсумнівно, пакистанська сторона вивчатиме український досвід, як колись вивчала британський, турецький та ін. Активізація політичного діалогу сприятиме подальшому взаєморозумінню сторін та зробить українську позицію в ІРП міцнішою.

Список використаних джерел

1. Cohen Stephen P. The Idea of Pakistan. Washington, D.C., Brookings Institution Press, 2006.
2. Полтораков О. Ю. Стратегічна культура в системі національної та регіональної безпеки. *Стратегічна панорама*. 2008. № 2. С. 124–127. URL: file:///C:/Users/olbor/Desktop/Stratehichna_kultura_u_funktsionuvanni_system_natsionalnoi_ta_rehionalnoi_bezpeky.pdf (дата звернення: 20.06.2023).
3. Bolitho Hector. Jinnah. Creator of Pakistan. London: Greenwood Press, 224 p.
4. Bose S., Jalal A. Modern South Asia. History, culture, political economy. 2nd edition. Routledge, 2004. 270 p.
5. Cohen Stephen P. Pakistan: Army, Society, and Security. *Asian Affairs: An American Review*. Summer, 1983. Vol. 10. No. 2. Pp. 1–26.

6. Dr Muhammad Ali Shaikh. History: The Birth of the Pakistan Army. 2023. April 22. URL: <https://www.dawn.com/news/1748721/history-the-birth-of-the-pakistan-army> (дата звернення: 20.06.2023).
7. Cohen Stephen P. India, Pakistan and Kashmir. In *India as an Emerging Power*. Ed. Sumit Ganguly. London-Portland, 2003.
8. Padmanabhan S. *A General Speaks*. New Delhi, 2005.
9. Борділовська О. Беназір Бхутто: життя в політиці. *Східний світ*. 2020. № 3. С. 5–24.
10. Kennedy Charles H. Constitutional and Political Change in Pakistan: The Military-Governance Paradigm. In *Charles H. Kennedy. Prospects for Peace in South Asia*. Ed. by Rafiq Dossani and Henry S. Rowen. Stanford University Press, Stanford, California, 2005.
11. Ghori Karamatullah K. 60 years of Pakistan's Foreign Policy. *Pakistan Horizon*. April 2007. Vol. 60. No. 2.
12. Haider E. Can the Military Stay out of Politics? 2022. December 18. URL: <https://www.dawn.com/news/1726931> (дата звернення: 20.06.2023).
13. Борділовська О. Індія – Пакистан: інтелектуальна історія розлучення. Київ, 2018.
14. Галака С. П. Історія створення ядерної зброї Пакистану. *Вісник КНУ. Міжнародні відносини*. 2000. № 15. С. 31–34.
15. Ядерное оружие: утрашать можно, применять – нет. *Эхо планеты*. 1998. № 40.
16. Мушарраф П. На линии огня. Мемуары / пер. с англ. М., 2006. 182 с.
17. Uzair M. Younus. The legacy of Gen Qamar Javed Bajwa. 2022. November 22. URL: <https://www.dawn.com/news/1721635/the-legacy-of-gen-qamar-javed-bajwa> (дата звернення: 20.06.2023).
18. Rehan Areesha. Pygmy State: Political pundits, lawyers weight in on Imran Khan's arrest. 2023. May 09. URL: <https://www.dawn.com/news/1751793/pygmy-state-political-pundits-lawyers-weigh-on-imran-khans-arrest> (дата звернення: 20.06.2023).
19. Hussein Z. Creeping military rule? 2023. May 17. URL: <https://www.dawn.com/news/1753755/creeping-military-rule> (дата звернення: 20.06.2023).
20. До України доставили пакистанські снаряди Yarmuk. 2023. 25 берез. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/do-ukrayiny-dostavyly-pakystanski-snaryady-yarmuk/> (дата звернення: 20.06.2023).

References

1. Cohen, Stephen P. (2006). *The Idea of Pakistan*. Washington, D.C., Brookings Institution Press [in English].
2. Poltorakov, O. Yu. (2008). Strategic culture in the system of national and regional security. *Strategična panorama*, 2, 124–127. file:///C:/Users/olbor/Desktop/Stratehichna_kultura_u_funktsionuvanni_system_natsionalnoi_ta_rehionalnoi_bezpeky.pdf [in Ukrainian].
3. Bolitho, Hector. (1981). *Jinnah. Creator of Pakistan*. London: Greenwood Press, 224 p. [in English].
4. Bose, S., & Jalal, A. (2004). *Modern South Asia. History, culture, political economy*. 2nd edition. Routledge, 270 p. [in English].
5. Cohen, Stephen P. (1983). Pakistan: Army, Society, and Security. *Asian Affairs: An American Review*. Vol. 10. No. 2. Pp. 1–26 [in English].
6. Dr Muhammad Ali Shaikh. (2023, April 22). *History: The Birth of the Pakistan Army*. <https://www.dawn.com/news/1748721/history-the-birth-of-the-pakistan-army> [in English].
7. Cohen, Stephen P. (2003). India, Pakistan and Kashmir. In *India as an Emerging Power*. Ed. Sumit Ganguly. London-Portland [in English].
8. Padmanabhan, S. (2005). *A General Speaks*. New Delhi [in English].
9. Bordilovska, O. (2020). Benazir Bhutto: life in politics. *Schidnyi Svit*, 3, 5–24 [in Ukrainian].
10. Kennedy, Charles H. (2005). Constitutional and Political Change in Pakistan: The Military-Governance Paradigm. In *Charles H. Kennedy. Prospects for Peace in South Asia*. Ed. by Rafiq Dossani and Henry S. Rowen. Stanford University Press, Stanford, California [in English].
11. Ghori, Karamatullah K. (2007, April). 60 years of Pakistan's Foreign Policy. *Pakistan Horizon*. Vol. 60. No. 2 [in English].
12. Haider, E. (2022, December 18). *Can the Military Stay out of Politics?* DAWN. <https://www.dawn.com/news/1726931> [in English].

13. Bordilovska, O. (2018). *India – Pakistan: an intellectual history of divorce*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Galaka, S. P. (2000). The history of the creation of Pakistan's nuclear weapons. *Visnyk KNU. Mizhnarodni vidnosyny*, 15, 31–34 [in Ukrainian].
15. Nuclear weapons: it is possible to intimidate, but not to use them. (1998). *Echo planety*, 40 [in Russian].
16. Musharraf, P. (2006). *On the line of fire. A memoirs*. Moscow, 182 p. [in Russian].
17. Younus, Uzair M. (2022, November 22). *The legacy of Gen Qamar Javed Bajwa*. DAWN. <https://www.dawn.com/news/1721635/the-legacy-of-gen-qamar-javed-bajwa> [in English].
18. Rehan, Areesha. (2023, May 09). *Pygmy State: Political pundits, lawyers weight in on Imran Khan's arrest*. DAWN. <https://www.dawn.com/news/1751793/pygmy-state-political-pundits-lawyers-weigh-on-imran-khans-arrest> [in English].
19. Hussein, Z. (2023, May 17). *Creeping military rule?* DAWN. <https://www.dawn.com/news/1753755/creeping-military-rule> [in English].
20. *Pakistani Yarmuk projectiles were delivered to Ukraine*. (2023, March 25). *Militaryni*. Retrieved June 20, 2023, from <https://mil.in.ua/uk/news/do-ukrayiny-dostavyly-pakystanski-snaryady-yarmuk/> [in Ukrainian].

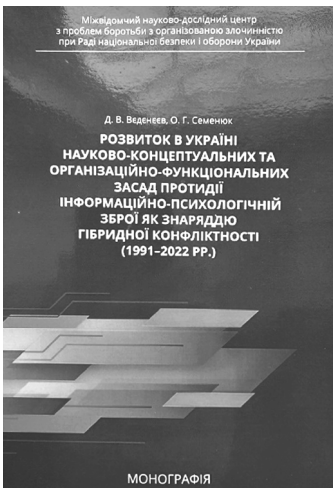
ПРОТИДІЯ ІНФОРМАЦІЙНІЙ АГРЕСІЇ: РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2023.09>

Паливода Володимир Олександрович –
головний консультант відділу нових викликів
центру зовнішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень
ORCID: 0000-0003-2414-4263

Volodymyr Palyvoda

**COUNTERING INFORMATION AGGRESSION:
THE DEVELOPMENT OF A NATIONAL RESEARCH SCHOOL**

Веденєєв Д. В., Семенюк О. Г.

Розвиток в Україні науково-концептуальних та організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї як знаряддю гібридної конфліктності (1991–2022 рр.) : монографія. Київ : ДП «Інфотех», 2022. 256 с.

Потужними передумовами ескалації сучасного інформаційного протистояння вважають глобалізацію інформаційного поля, появу сил і засобів комплексного інформаційного впливу на системи державного та військового управління, бурхливий розвиток інформаційних та інформаційно-психологічних технологій, наук про психологію, психіку, мислення людини. Як наслідок, у людства з'явилися технічні можливості й інструменти для створення масштабної віртуальної реальності, підготовки й проведення глобальних, загальнонаціональних

дезінформаційних кампаній, інформаційних блокад тощо. В епоху гібридної конфліктності відбулася глибока зміна самої парадигми військового мистецтва та воєнно-політичної конфліктності. Інформаційно-психологічний вплив, який спочатку виконував певну функцію в системі всебічного забезпечення бойових та спеціальних дій, перетворився на чинник управління воєнно-політичними процесами, корегування стратегії й різноманітного моделювання суспільно-політичної реальності й майбутнього. Навіть більше, поширюються нові

види інформаційної війни: поведінкова (керована трансформація цілепокладання та соціальної практики, ціннісно-смилова (своєкорисливе корегування матричних засад свідомості та світобачення, включає минуле – «психоісторичну зброю») та когнітивна (перехоплення через «інтелектуально-логічний» вплив управління мисленням і діяльністю управлінських кадрів та інтелігенції).

Небачені можливості для маніпулювання людською свідомістю забезпечили мережа Інтернет, програмно-комп'ютерна зброя, новітні засоби радіоелектронної боротьби (РЕБ), нейролінгвістичне програмування, цифрові синтезатори мови, голографічні генератори тощо. Провідні країни світу створили добре оснащені дієві сили інформаційно-психологічних операцій та окремі кібернетичні війська. Водночас набув розвитку потужний транснаціональний напрям досліджень широкого спектра інформаційних війн та соціоінформаційних підривних технологій. У профільній науковій літературі зазначається, що нині більше ніж двадцять країн світу розробляють і проводять складні інформаційні операції, витрачаючи на розроблення інформаційної зброї 120 млрд дол. щороку.

У цих умовах захист інформаційного суверенітету України, національного інформаційного простору набули ваги одного із пріоритетних напрямів оборонно-безпекової політики держави, що потребує активізації профільного науково-аналітичного забезпечення цих зусиль. Важливою складовою частиною когнітивного супроводження захисту інформаційного виміру буття держави та суспільства є поглиблене студіювання всього діапазону досконало продуманих високотехнологічних загроз, структур, форм, методів технологій інформаційної агресії та особливостей модерного інформаційно-психологічного протидіювання.

Наприкінці 2022 р. вийшла друком третя монографічна праця із серії видань, що присвячені дослідженню феномену гібридної (неконвенційної) конфліктності, – **«Розвиток в Україні науково-концептуальних та організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї як знаряддю гібридної конфліктності (1991–2022 рр.)»**. Автори книги – полковники запасу: доктор історичних наук, професор *Дмитро Веденєєв* та доктор юридичних наук *Олександр Семенюк*. Принагідно зазначимо, що науковці є дописувачами часопису «Стратегічна панорама». У цьому своєчасному прикметному науковому дослідженні автори вперше здійснили спробу узагальнити й проаналізувати солідний доробок вітчизняної науки з вивчення проблематики інформаційно-психологічного протидіювання, намагалися схарактеризувати інституалізацію (структурування) українського дослідницького поля арсеналу інформаційних війн.

Автори монографії, звісно, не ставили за мету висвітлення теоретичних та науково-практичних проблем власне забезпечення інформаційної безпеки України, адже ця тематика була предметом дослідження багатьох інших науковців і представлена у великому масиві наукових і навчальних праць. Ці питання передусім вивчали представники наукової та науково-педагогічної думки правоохоронних органів спеціального призначення, оборонного відомства, науково-юридичних установ та закладів вищої освіти інформаційно-безпекового профілю. У публікації, що рецензується, не розглядаються і специфічні проблеми кібернетичної безпеки.

Натомість Д. Веденєєв та О. Семенюк зосередили увагу на комплексному дослідженні тих науково-концептуальних та організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї, котрі знайшли розвиток у рамках розбудови національної системи забезпечення оборони та безпеки з 1991 р.

У першому розділі монографії *«Доктринальні та організаційно-правові засади розвитку системи інформаційного протидіювання в Україні»* висвітлені проблеми інформаційного протидіювання в доктринальних і нормативно-правових документах сфери національної безпеки України. Подано огляд системи державних органів (установ) з протидії загрозам національній безпеці в інформаційно-психологічній сфері. З наукознавчого погляду, корисним є розгляд інституалізації в Україні теоретичних і науково-аналітичних досліджень проблем інформаційно-психологічного протидіювання.

Основна увага приділена розвитку в Україні досліджень інформаційно-психологічного протидіювання як феномену сучасної неконвенційної конфліктності. Автори доводять, що в Україні масштабного продуктивного розвитку набула низка наукових напрямів у царині інформаційного протидіювання, сформувалися відповідні спеціалізовані наукові, науково-аналітичні та науково-педагогічні установи (підрозділи), зокрема недержавні.

У монографії висвітлено важливу роль низки наукових (навчально-наукових) установ та їхніх підрозділів у галузі дослідження історії, тактики, форм і методів сучасного інформаційного протидіювання. Зокрема, йдеться про здобутки Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова, Навчально-наукового інституту інформаційної безпеки та стратегічних комунікацій Національної академії СБУ, Центрального НДІ МО України, Інституту забезпечення військ (сил) та інформаційних технологій, навчально-наукового центру стратегічних комунікацій у сфері забезпечення національної безпеки та оборони,

Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Державного університету телекомунікацій, Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових наук України.

У навчальний процес закладів вищої військової, правоохоронно-спеціальної, відповідної технологічної освіти запроваджено професійно орієнтовані дисципліни з проблематики інформаційної безпеки та інформаційної боротьби, одночасно підготовлено значну кількість навчальної літератури відповідного спрямування.

На думку Д. Веденєєва та О. Семенюка, тематика профільних досліджень сфокусувалася на таких напрямках:

- вивчення ретроспективи розвитку інформаційного протиборства та структур з його ведення, світового досвіду інформаційно-психологічної боротьби, узагальнення теорії й практики психологічних та інформаційних операцій у сучасних локальних війнах і збройних конфліктах;
- розроблення концептуальних та організаційно-правових основ забезпечення інформаційної безпеки та інформаційного протиборства в інтересах розвитку (удосконалення) цього сегмента сектору безпеки та оборони України;
- визначення теоретико-методологічних засад сутності та змісту інформаційно-психологічного впливу (операцій);
- студіювання та адаптація до національних умов оборонно-безпекового будівництва властивих країнам – членам НАТО та ЄС доктринальних поглядів, форм і методів забезпечення інформаційної безпеки та ведення інформаційно-психологічного протиборства, зокрема досвіду творення системи стратегічних комунікацій;
- вивчення тактики, технологій проведення інформаційних (психологічних) операцій, питань організації діяльності структур інформаційного протиборства або інформаційної безпеки різної відомчої приналежності (функціонального спрямування);
- дослідження технологій, методик цілеспрямованого інформаційно-психологічного впливу різної природи (наприклад, психолінгвістичного) на свідомість людини, цільові аудиторії тощо.

Новаторським є *другий розділ* – «Організаційно-функціональний розвиток та діяльність структур інформаційно-психологічної протидії військових

формувань України (1991–2021 рр.)». Як зазначають автори монографії, в Україні створено багаторівневу (міжвідомчу) систему державних органів та структур (передовсім у складі Збройних Сил та СБ України) із забезпечення інформаційної безпеки та ведення інформаційно-психологічної боротьби як складника захисту державного суверенітету й національної безпеки. Активно розвивається синтетична модель інформаційно-гуманітарного впливу – стратегічні комунікації, включно й мистецтво проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій. Відповідні організаційно-функціональні та концептуальні елементи Страткомуну впроваджуються у відомствах та органах державного управління (у першу чергу в МО, МЗС, МВС України, ГШ ЗС України, НГУ та ін.).

Проаналізовано становлення та особливості застосування структур інформаційно-психологічного протиборства військових формувань України в 1991–2014 рр. На прикладі діяльності українського континенту в Іраку (2003–2005 рр.) охарактеризовано механізм забезпечення інформаційно-психологічного захисту контингентів України під час міжнародних миротворчих місій. Проте особливо зацікавлює дослідження організаційно-правових засад розбудови органів інформаційно-психологічних операцій (ІПСО) у складі Сил спеціальних операцій (ССО) як новітнього компонента Збройних Сил України (ЗСУ) в 2014–2021 рр.

Підкреслимо актуальність проблематики *третього розділу* – «Особливості інформаційно-психологічного протистояння під час проведення Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил (2014–2021 рр.)». У ньому на значному обсязі фактичного матеріалу висвітлено діяльність органів інформаційно-психологічних операцій збройних сил Російської Федерації у зоні воєнного конфлікту на сході України, починаючи з 2014 р., міжвідомчу інфраструктуру інформаційно-психологічного протиборства військових та спеціальних формувань України в зоні проведення АТО та ООС у 2014–2021 рр.

У виданні проаналізовано праці колишніх керівників Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), відомих державних діячів та безпекознавців, які доклали великих зусиль для створення вітчизняної наукової школи з вивчення інформаційно-психологічної боротьби (операцій) – академіка НАН України В. Горбуліна (дослідження моделювання та аналізу інформаційних операцій як компоненти інформаційних протистоянь) і доктора політичних наук О. Литвиненка (політологічний аналіз феномену спеціальної інформаційної операції).

У рецензованій праці йдеться також про внесок НІСД у профільні дослідження інформаційно-кібернетичної та інформаційно-гуманітарної безпеки

ки (зокрема, у рамках дослідження новітньої неконвенційної конфліктності) – комплекс аналітичних матеріалів НІСД «Інформаційна політика», наукові дослідження М. Белескова, Б. Парахонського, Г. Яворської та інших учених. Науковці Інституту зосереджуються на тематиці теорії сучасного інформаційного суспільства, проблемах державної інформаційної політики, розвитку системи стратегічної комунікації, протидії дезінформації та зовнішньому маніпулюванню суспільною свідомістю в Україні, вивчають окремі інформаційно-психологічні операції як загрози міжнародній безпеці тощо.

Автори монографії віддають належне змістовним науковим розвідкам колег, подають у тексті доречні біографічні довідки про українських дослідників у сфері інформаційно-психологічного протиборства. Зокрема, у виданні є інформація про творчі здобутки низки знаних науковців, серед яких В. Алещенко, В. Ананьїн, М. Биченок, В. Вітковський, О. Довгань, Я. Жарков, І. Замаруєва, Л. Компанцева, В. Кацалапа, В. Мулява, В. Остроухов, В. Осьодло, І. Пампуха, В. Панченко, В. Петрик, В. Пилипчук, М. Присяжнюк, А. Рось, О. Сальнікова, О. Сафін, В. Стасюк, В. Чорний, В. Ягупов та ін.

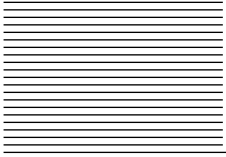
Варто звернути увагу на рекомендації, надані Д. Веденеєвим та О. Семенюком, з якими важко не погодитися. Так, актуальним вбачається створення науково-аналітичного координаційного органу з моніторингу, дослідження (узагальнення) новітніх наукових і технологічних розробок у сфері інформаційного протиборства, світового досвіду їхнього застосування з метою підготовки практично значущих рекомендацій для профільних органів управління сектору безпеки та оборони України. Зокрема, ураховуючи наявність розвинутих інструментів та засобів соціопсихологічної інженерії, організаційної та когнітивно-ментальної зброї, автори висловлюють думку про важливість розроблення загальнодержавного доктринального (концептуального) документа із визначення засад та механізму (з обов'язковим аналітико-дослідницьким компонентом та відповідними спеціалізованими структурами), форм і методів захисту саме гуманітарно-духовної сфери буття держави та суспільства. Доцільним, на переконання авторів, є запровадження систематичного навчання державних службовців, керівників і

науково-педагогічного складу закладів освіти та інших управлінських кадрів основ організації забезпечення інформаційної безпеки.

Пропонується подальший розвиток системи спеціалізованої підготовки кадрів кібернетичного, соціально-психологічного та військово-гуманітарного профілю для частин ІПСО Сил спеціальних операцій ЗСУ, органів безпеки України, а також для структур стратегічних комунікацій військового, правоохоронного та цивільного секторів. Корисним може стати запровадження додаткових навчальних спеціалізацій та внесення відповідних змін до змісту навчального процесу з підготовки фахівців з інформаційного, інформаційно-кібернетичного протиборства, контррозвідувального захисту інформаційної сфери держави для структур ІПСО Сил спеціальних операцій ЗСУ, підрозділів інформаційної безпеки СБ України та інших зацікавлених відомств.

Автори видання підкреслюють, що, зважаючи на значний досвід збройних сил США, інших країн НАТО, потрібно розпочати підготовку новітніх загальновійськових (відомчих) статутних, інструктивних документів з питань ІПСО як складника сучасних бойових дій, налагодження системної підготовки офіцерських кадрів (насамперед бойових частин ССО, Десантно-штурмових військ, частин (підрозділів) розвідки Сухопутних військ, частин (підрозділів) спецпризначення та спецрезерву Національної гвардії, СБ України, Державної прикордонної служби України) з проблематики інформаційно-психологічного протиборства в мирний та воєнний час.

Тематика гібридної війни, наслідки якої впливають на буття українського суспільства, сьогодні широко досліджується представниками наукової спільноти, активно висвітлюється багатьма експертами. Нова монографія Дмитра Веденеєва та Олександра Семенюка «Розвиток в Україні науково-концептуальних та організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї як знаряддю гібридної конфліктності (1991–2022 рр.)» є внеском у ці дослідження. Видання стане в пригоді не лише викладачам і курсантам вищих військових навчальних закладів, а й науково-педагогічним працівникам і студентам цивільних закладів вищої освіти.

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

При підготовці матеріалів для публікації в науково-практичному журналі Національного інституту стратегічних досліджень «**Стратегічна панорама**» редакційна колегія журналу просить авторів урахувати такі вимоги.

Загальні положення

- Редакція розглядає не опубліковані раніше матеріали, які одноосібно належать автору (чи у спів-авторстві – кільком авторам), відповідають тематиці журналу та цим Вимогам. Рукописи, які не відповідають Вимогам, редакція не розглядає.
- Подані до редакції рукописи статей перевіряються на плагіат.
- Розгляд статті триває до шести місяців. Усі подані до редакції рукописи статей проходять процедуру незалежного подвійного таємного рецензування. Результати рецензування, зауваження, пропозиції та рекомендації надсилаються автору (авторам) електронною поштою. Інше листування з автором (авторами) не передбачене.
- Рішення щодо друку поданих автором матеріалів ухвалює редакційна колегія. Вчена рада Національного інституту стратегічних досліджень рекомендує рукопис журналу до друку.
- Схвалена до друку стаття проходить додрукарську підготовку в редакції. Відредагований варіант статті погоджується з автором.
- Надіславши матеріали на електронну адресу редакції (**publish@niss.gov.ua**), автор (автори) цим підтверджує, що він:
 - є власником немайнових та майнових прав інтелектуальної власності на ці матеріали згідно із законодавством України про авторське та суміжні права;
 - погоджується з тим, що в разі затвердження рукопису до публікації його текст буде оприлюднено у відкритому доступі в онлайн-версії журналу, а матеріали, представлені в опублікованому рукописі, поширюватимуться на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License International CC-BY, яка дозволяє користувачам вільно читати, завантажувати, копіювати, цитувати та поширювати ці матеріали з визнанням зазначеного авторства та першої публікації в цьому журналі;
 - усі запозичені елементи рукопису, зокрема цитати та ілюстрації, використовує відповідно до правил дотримання академічної доброчесності та законодавства України про авторські та суміжні права;
 - дає згоду на обробку персональних даних згідно із чинним законодавством України. У листі до редакції має бути зазначено: «Так, я погоджуюсь із тим, що мої персональні дані будуть зібрані та збережені відповідно до Положення про конфіденційність».
- Відповідальність за порушення законодавства України про авторське та суміжні права несе автор (автори).
- Надані матеріали автору (авторам) не повертаються. Рецензії зберігаються протягом трьох років.

Вимоги до структури та оформлення статті

1. Стаття має бути написана українською/англійською мовою та містити такі обов'язкові елементи (подано в порядку розміщення в рукописі):

- **індекс УДК**;
- **ORCID** (Open Researcher and Contributor ID – реєстр унікальних ідентифікаторів учених. Реєстрація в системі ORCID безкоштовна. Докладніше про ORCID, а також про те, як зареєструватися в цій системі, можна прочитати тут: <https://info.orcid.org/what-is-orcid/>);
- **назву статті** українською та англійською мовами (ПРОПИСНИМИ ЛІТЕРАМИ);
- **дані про автора** (аворів) українською та англійською мовами: прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь, учене звання; повна назва посади, місце роботи (повна назва установи чи підприємства); населений пункт; країна; контактний телефон (разом із кодом населеного пункту за потреби); адреса електронної пошти;
- **ідентичні анотації українською та англійською мовами** обсягом не менше ніж 1800 знаків (з пробілами). Анотація має містити мету й отримані результати. Тексти анотацій розміщуються після заголовка відповідною мовою (для українськомовних статей – спочатку українською мовою, потім – англійською; для англомовних статей – навпаки);
- **ключові слова** (від трьох до восьми), що подаються після відповідного підзаголовка українською/англійською мовою наприкінці відповідної анотації (**Ключові слова:** / **Keywords:**);
- **список використаних джерел** у вигляді переліку, оформлений відповідно до ДСТУ 8302-2015; в електронних джерелах потрібно вказувати у дужках число, місяць та рік звернення до ресурсу, наприклад: (дата звернення: 21.10.2020);
- **References** (розгорнутий опис списку літератури латиницею), оформлений за міжнародним бібліографічним стандартом APA7.

А. Публікації, описані латиницею, подаються як є. Наприклад:

Ahmed, S. (2012). *On being included: Racism and diversity in institutional life*. Duke University Press.

Nguyen, T., Carnevale, J. J., Scholer, A. A., Miele, D. B., & Fujita, K. (2019). Metamotivational knowledge of

the role of high-level and low-level construal in goal-relevant task performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 117(5), 879–899. <http://dx.doi.org/10.1037/pspa0000166>

Merriam-Webster's collegiate dictionary (11th ed.). (2003). Merriam-Webster.

Schultz, S. (2005, December). Calls made to strengthen state energy policies. *The Country Today*, 1A, 2A.

Huang, S., Pierce, R., & Stamey, J. (Eds.). (2006). *Proceedings of the 24th annual ACM international conference on the design of communication*. ACM Digital Library. <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=1166324&picked=prox>

Quantum mechanics. (2019, November 19). In *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Quantum_mechanics&oldid=948476810

Bureau of International Organization Affairs. (2018). *U.S. contributions to international organizations, 2017* [Annual report]. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/u-s-contributions-to-international-organizations/>

National Alliance on Mental Illness. (n.d.). *Mental health conditions*. <https://www.nami.org/Learn-More/Mental-Health-Conditions>

Б. Назви праць, що описані кирилицею, подаються в перекладі англійською мовою. Прізвище та ім'я/ініціали автора (авторів), назви збірників конференцій, видавництв, місце видання транслітеруються латиницею; у квадратних дужках зазначається мова оригіналу, напр.: [in Ukrainian], [in Bulgarian]; додається цифровий ідентифікатор DOI (за наявності). Транслітерація назв періодичних видань (журналів, збірників та ін.) наводиться курсивом відповідно до офіційного написання латиницею за номером реєстрації на порталі ISSN (наприклад: *Strategična panorama*). Якщо періодичне видання має визнану назву англійською мовою, можна зазначити її. Назви періодичних видань, відсутні в базі даних ISSN, транслітеруються за загальним принципом. У новинних електронних джерелах потрібно вказувати дату звернення до ресурсу. Назви організацій, установ подаються англійською мовою в тому варіанті, який вони самі використовують.

Увага! Транслітерація джерел українською мовою здійснюється згідно із Постановою Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55 (наприклад, за допомогою ресурсу

<http://ukrlit.org/transliteratsiia>). Для транслітерації кирилических джерел іншими мовами можна використовувати вебсайт <http://www.transliteration.com> (за стандартом BGN/PCGN).

Наприклад:

Zhalilo, Ya. A. (2003). *Economic strategy of the state: theory, methodology, practice*. Kyiv: NISS, 368 p. [in Ukrainian].

Liutyi, I. O., Zrazhevskaya, N. V., & Rozhko, O. D. (2008). *State credit and debt policy of Ukraine*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 352 p. [in Ukrainian].

Kotler, F., & Keller, K. L. (2007). *Marketing management* (12nd ed., rev.). Saint Petersburg: Piter, pp. 15–25 [in Russian].

Posokhov, S. (2020). Issues of theory and practice of historical imagology: the Ukrainian dimension. *The Ideology and Politics Journal*, 2(16), 7–29. <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00010> [in Ukrainian].

Kryvoshein, V. V. (2016). The impact of the “revolution of dignity” on the political and legal culture of the Ukrainian society. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Yurydychna academia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho”*, 2, 37–58 [in Ukrainian].

Kondratov, S. I., & Sukhodolia, O. M. (2020). *The State critical infrastructure protection system in the national security system*. Kyiv: NISS, 36 p. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-08/dopovid-systema-zahystu-krytychnoyi-infrastruktury_0.pdf [in Ukrainian].

In the NISS a presentation took place of the analytical report “Transformation of the external economic relations between Ukraine and the Russian Federation: the years 2010–2020”. (2021, February 03). National Institute for Strategic Studies. Retrieved February 18, 2020, from <https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/v-nisd-vidbulas-prezentaciya-analichnoi-dopovidi-transformaciya> [in Ukrainian].

National Institute for Strategic Studies. (2020). *Position paper on Ukraine’s policy towards the Russian Federation*. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/tezi_ukr.pdf [in Ukrainian].

Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). Budget Code of Ukraine from 08.07.2010 No. 2456-VI. Retrieved May 12, 2020, from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> [in Ukrainian].

Verkhovna Rada of Ukraine. (2003). On the Fundamentals of National Security. Law of Ukraine of 2003, June 19, No. 964-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 39. Art. 351 [in Ukrainian].

Martiienko, A. I. (2011). The theoretical basis of property relations on natural resources. In I. P. Kysiuk (Ed.). *Estimates and forecasts qualities of land*, pp. 132–144. Kyiv: Universytetska knyha [in Ukrainian].

Naumov, O. G. (2013). *Determinants of investment climate* [Extended abstract of candidate’s thesis, ONTU]. Odesa: ONTU [in Ukrainian].

Volchokov, O. Ye. (2011). *Strategic planning of enterprises* [Doctoral dissertation, ONTU]. Odesa: ONTU [in Ukrainian].

Kyrychuk, O. V. (1994). Mentality: essence, functions, genesis. Proceedings of the International scientific and practical conference *Mentality. Spirituality. Self-development of personality (Ukraine, Lutsk, June 18–23, 1994)*, pp. 7–11. Kyiv; Lutsk [in Ukrainian].

Pylypiv, O. Z. (2015). Organization of the educational process in the primary level of private Catholic schools. Proceedings of the internet scientific and practical conference *Trendy ta perspektyvy rozvytku nauky ta osvity u konteksti hlobalizatsii (Ukraine, Pereiaslav-Khmelnytskyi, February 21–22, 2015)*. Issue 1, pp. 252–255. Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Ukrainian].

2. Рекомендований обсяг основного тексту статті (без анотацій, списку використаних джерел і додатків) не має перевищувати 60 тис. знаків з пробілами (1,5 авт. арк.).

3. Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word без колонтитулів шрифтом Times New Roman, 14 кеглем з міжрядковим інтервалом 1,5; поля звичайні: верхнє, нижнє – 2 см, лівє – 3 см, правє – 1,5 см; абзацний відступ – 1,25 см. Нумерація сторінок – знизу праворуч.

4. Посилання на джерела подаються послідовно (від першого до останнього) у квадратних дужках, де вказується номер джерела зі списку літератури, складеного в такій само послідовності, та за потреби сторінка (наприклад: [7, с. 11], [7, с. 11; 8, с. 22; 9, с. 109–112]). Нумерація посилань у тексті статті обов’язково відповідає послідовності в списку використаних джерел. Виноски та примітки оформлюються посторінково, автоматично у Microsoft Word. Бібліографічні описи в них відповідають ДСТУ 8302-2015.

5. Ілюстративний матеріал повинен відповідати таким вимогам:

- кожна ілюстрація має подаватися **окремим файлом**, збереженим у тій програмі, у якій її було створено, наприклад: у Microsoft Word – псевдографіка, зокрема схеми; Microsoft Graph – графіки; Microsoft Excel – графіки або

- діаграми; Photoshop – фото, інша растрова графіка; Illustrator – будь-яка векторна графіка, у т. ч. логотипи, та **обов'язково** забезпечувати можливість її редагування в цих програмах;
- елементи ілюстрацій, що виконані в Microsoft Word, мають бути згруповані;
 - написи на рисунках, легенди до них, підтекстівки подаються мовою статті;
 - усі таблиці мають бути створені в програмі Microsoft Word;
 - усі без винятку ілюстрації мають бути чорно-білими;
 - рисунки й таблиці обов'язково мають бути прив'язані до тексту посиланнями, наприклад: (рис. 2), (табл. 3);
 - формули виконуються в редакторі Microsoft Equation або створені в Illustrator;
- допускається подання сканованих ілюстрацій за домовленістю з редакцією;
 - ілюстрації, запозичені з інтернету, обов'язково мають містити вказівку на джерело та бути перекладені (за потреби). Запозичені з інтернету й перекладені, перебудовані, доповнені ілюстрації також мають обов'язково містити посилання на джерело. Запозичення мають відповідати законодавству України про авторське та суміжні права.
6. Відповідальність за достовірність наведених фактів та даних, обґрунтованість зроблених висновків і рекомендацій покладається на автора (авторів) статті. У випадках виявлення академічної недоброчесності (плагіату) відповідальність несе автор (автори) наданих матеріалів.
7. Текст статті, завізований автором (авторами) (в електронній версії – підпис сканований або електронний цифровий), надсилається електронною поштою на адресу: ***publish@niss.gov.ua***. Назва файлу, що надсилається, подається англійською мовою.